

ЎЗБЕКИСТОН RESPУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРАЛИГИ

МИРЗО УЛУФБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ

Р.САЙФУЛЛАЕВА, Б.МЕНГЛИЕВ, Г.БОҚИЕВА,
М.ҚУРБОНОВА, З.ЮНУСОВА, М.АБУЗАЛОВА

ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ
СИНТАКСИС
III

(ЎҚУВ ҚЎЛЛАНМАСИ)

Тошкент — 2006

Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Ўқув қўлланмаси. Тошкент. 2006. – 174 б.

Ушбу ўқув қўлланмаси В – 220100 ва 5 – 220100 – филология (ўзбек тили ва адабиёти) бакалаврлик йўналишида тахсил олаётган талабалар учун тайёрланган.

Қўлланма узлуксиз таълим тизимида 1999 йилнинг 16 августида тасдиқланиб, умумий ўрта таълимда жорий этилган «Она тили» (қар.: Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандарти ва ўқув дастури. «Таълим тараққиёти». 1999. 1–махсус сон), 2000 йилнинг 10 августида маъқулланиб, академик лицейларнинг ижтимоий – гуманитар ва филология йўналишида 2000 – 2001 ўқув йилида татбиқ қилинган «Ҳозирги ўзбек адабий тили» ўқув дастурининг (тузувчилар: А.Нурмонов, Н.Маҳмудов, А.Собиров, Н.Қосимова) бевосита давоми бўлган Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг Олий ўқув юртлариаро илмий – услубий бирлашмалар фаолиятини Мувофиқлаштирувчи кенгаш Президиумида муҳокама этилган ва тасдиқланган (2002 йил 15 июнь, 27 – баённома) 5 220.100 Филология (ўзбек тили ва адабиёти) бакалавр йўналиши учун намунавий ўқув дастури (тузувчилар: Ҳ.Неъматов, Н.Маҳмудов, А.Нурмонов, Р.Сайфуллаева) асосида ёзилган.

Қўлланмани яратишда ўзбек тили синтактик қурилишини формал – функционал тадқиқ қилиш натижасида эришилган ютуқларга таянилган.

Масъул муҳаррир: филология фанлари доктори,
профессор **Ҳ.Неъматов**

Тақризчилар: филология фанлари
доктори, профессор **Р.Расулов**,
филология фанлари номзоди,
доцент **М.Қодиров**
доцент **М.Наримонова**

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети Илмий Кенгашининг 2005 йил 28 октябридаги қарорига биноан ўқув адабиёти сифатида нашрга тавсия этилган (2 – сонли баённома).

СЎЗ БОШИ

Бу китоб «Ҳозирги ўзбек адабий тили» дастури (тузувчилар: Ҳ.Неъматов, Н.Маҳмудов, А.Нурмонов, Р.Сайфуллаева) асосида ёзилган бўлиб, унда ҳозирги ўзбек адабий тилининг синтактик қурилиши ҳамда бу тизимнинг лисоний ҳолати талқини ва нутқий воқеланиши ёритилди.

Қўлланманинг яратилишида XX аср ўзбек мумтоз тилшунослиги намояндалари А.Фуломов, М.Асқарова, Ғ.Абдурахмонов, Ф.Абдуллаев, Ш.Раҳматуллаев ва б. шунингдек, XX аср охирида фанимизда шаклланган замонавий структурал тилшунослик вакиллари филология фанлари докторлари Ҳ.Неъматов, А.Нурмонов, Н.Маҳмудов, Р.Сайфуллаева, М.Қурбонова, Б.Менглиев, филология фанлари номзодлари М.Абузалова, Ш.Акрамов, Р.Бобокалонов, С.Назарова, С.Мухаммаджонова, Л.Раупова, Б.Ёров каби олимларнинг илмий тадқиқотлари илмий – назарий ва методологик жиҳатдан асос вазифасини ўтади.

Қўлланма бакалавриат босқичидаги талабаларга мўлжалланганлиги учун унда назарий синтаксиснинг ҳали ечимини топмаган мунозарали назарий масалаларига тўхталинмади.

Қўлланманинг мақсади ўзбек адабий тили зотий табиатининг бир қирраси бўлган синтактик қурилишининг ҳозирги ҳолатини лисон ва нутқ фарқланиши нутқга назаридан асослаб беришдан иборатдир.

Ўзбек тилининг синтактик қурилишини ёритишда лисоний синтактик бирликларга умумийлик, моҳият, имконият, сабаб (УМИС) ва уларнинг воқеланиши натижасида ҳосил бўлган нутқий бир – ликларга яққалик (хусусийлик), ҳодиса, воқелик, оқибат (ЯҲВО) сифатида муносабатда бўлинди. Бироқ УМИС ва ЯҲВО муносабати «Ҳозирги ўзбек адабий тили» курсининг кириш қисмида батафсил ёритилиши лозимлигидан келиб чиққан ҳолда бунда у ҳақда кенг маълумот бериш ноўринлиги эътиборга олинди. Шунинг учун талабалар курснинг қатъий изчиллигидан келиб чиққан ҳолда бу қўлланма билан танишишга киришгунча лисоний ва нутқий бирликларни фарқлаш методологияси билан пухта таниш бўлишлари лозим.

Синтактик қонуниятларни ёритишда илмий тамойил бирлигига путур етказмасликка, методик қўрсатмаларга амал қилишга, ифода усулининг талабаларбоп бўлишига, грамматик қонуниятларнинг изоҳланиши учун келтирилган

ни қўлдан келтиришга эришган бўлишига шубҳа қилмаслик бўйича
қўлдан келтирилган бўлишига шубҳа қилмаслик бўйича

Китобнинг ўрта умум таълим мактаблари, академик
лицейлар ва касб – ҳунар колледжлари ўқитувчилари учун ҳам
қўлдан келтирилган бўлишига шубҳа қилмаслик бўйича

Муаллифлар ушбу китоб ўзбек тилининг назарий синтаксиси
бўйича формал – функционал йўналишида «Ҳозирги ўзбек адабий
тили» дастури асосида яратилган ilk қўлдан келтирилган бўлишига
шубҳа қилмаслик бўйича мукаммаллаштиришга кўмаклашадиган барча фикр –
мулоҳазаларни мамнуният билан қабул қилади.

КИРИШ

Синтаксис ҳақида умумий маълумот

Синтаксис ва унинг тадқиқ манбаи. Тил ўз ижтимоий вазифасини синтактик қурилма — гап воситасида амалга оширади. Тилдаги барча — фонетик, лексик, морфологик ҳодисалар ана шу синтактик қурилишга хизмат қилади. Бироқ булар сирасида лексика ва морфологиянинг тил грамматик қурилишидаги иштироки бевосита муҳимдир. Зеро, ҳар қандай синтактик ҳодисада сўз ва морфологик кўрсаткичларни кўрамиз. Шу боисдан синтактик моҳиятларни белгилашда лексик ва морфологик омилларга таянилади. (Қуйида бу ҳақда батафсил тўхталинади.)

Грамматика морфология ва синтаксисни ўз ичига олади. Морфология, асосан, синтактик қурилиш воситалари бўлиш грамматик кўрсаткичлар тизими — морфологик категорияларни урғанади, уларнинг умумий ва хусусий грамматик маъно (УГМ ва ХГМ) ларини урғанади. Шунингдек, у сўз туркумлариининг умумий грамматик хоссаларини ҳам текшириб келади. Аслида, морфологиянинг текширилиш манбаи ё лексик, ё синтактик табиатта эга бўлади. Масалан, сўз туркумлари луғавий маъноси яқин сўзларнинг юксак даражадаги умумлашмаси, сўзларни босқичма—босқич бирлаштириб бориш натижасида ҳосил қилинган катта гуруҳлардир. Демак, сўз маънолари умумлашуви поғонасининг юқори зинаси морфологик моҳият сифатида қаралувчи сўз туркумлари дир.

Морфологик кўрсаткичлар иккига бўлинади:

- 1) луғавий шакл ҳосил қилувчи қўшимчалар;
- 2) синтактик шакл ҳосил қилувчи қўшимчалар.

Луғавий шакл ҳосил қилувчи кўрсаткичлар лексемаларнинг луғавий маъносига таъсир қилиб, одатда, лексик аҳамиятга эга бўлади. Масалан, *ўқиган бола* бирикмасидаги *ўқиган* луғавий шакли — *ган* кўрсаткичини олиб, луғавий маъносидаги «ҳаракат» семасини кучсизлантиради ва бунинг эвазига «белги» маъно бўлакчасига эга бўлади.

Алоқа – муносабат (синтактик) шакллари сўзларнинг луғавий маъносига таъсир қилмасдан, уларни синтактик алоқага киритиш учунгина хизмат қилади. Масалан, *китобни олмоқ* бирикмасидаги тушум келишиги кўшимчаси *китоб* лексемасини *олмоқ* феълга тобелаш вазифасини бажармоқда.

Айтилганлардан хулоса қилиш мумкинки, сўз туркумлари юксак луғавий умумлаштириш, сўзларни умумий белгилари асосида бирлаштириш натижаси бўлса, грамматик кўрсаткичларнинг бир қисми лексик ва бир қисми синтактик аҳамиятга эгадир. Демак, тилшунос И.И.Мещанинов таъбири билан айтганда, морфология аслида лексик ва синтактик жиҳатлар бирлигидир.

Синтаксис (гр. *syntaxis* – тузиш, қуриш)нинг асоси гап ҳақидаги таълимотдир. Гаплар, аслида, сўзларнинг эркин бирикуварига ҳам асосланганлиги туфайли сўзларнинг боғланиш қонуниятлари, сўз бирикмалари ҳам синтаксисда ўрганилади. Атом хусусиятлари ва уларнинг бирикиш қонуниятларини очиш молекула табиатини ўрганишга бўйсундирилганлиги каби сўз бирикмаларини ўрганиш ҳам гап таълимотининг таркибий қисми бўлиб, ундан ажратилган ҳолда қаралиши мумкин эмас.

Синтаксис сўзларнинг ҳар қандай бирикуварини эмас, балки ҳоким – тобелик муносабатига киришган эркин нутқий бирикувлар ва уларнинг лисоний моҳиятларини текширади. Қайсидир йўсидаги сўзларнинг бирикувлари саналмиш қўшма сўзлар (*учбурчак, эртапишар, сотиб олмоқ*), фразеологик бириклар (*илоннинг ёғини ялаган, пўконидан ел ўтмаган, кўнгли бўш*) синтаксиснинг тадқиқ доирасидан четда қолади. Чунки улар эркин боғланишга эга эмас.

Синтаксис атамаси, *грамматика* атамасининг ўзи каби икки маънолидир:

- 1) тилнинг синтактик қурилиши;
- 2) грамматиканинг таркибий қисми.

Биз атамани ана шу иккинчи маъносида қўллаб, биринчи маъно ифодаси учун *синтактик қурилиш* атамасини ишлатамиз.

Асосий синтактик бирликлар. Сўз бирикмаси ва гап синтаксиснинг асосий бирликларидир. Шунга кўра, синтаксис учга бўлинади:

- 1) сўзшакл синтаксиси;
- 2) сўз бирикмаси синтаксиси;
- 3) гап синтаксиси;

Сўзларнинг нутқда ўзаро алоқага киришувидан сўз қўшималари вужудга келади. Сўз қўшилмаларини икки гуруҳга бирлаштириш мумкин:

- 1) гап (*Осмон тил–тиниқ*);
- 2) сўз бирикмаси (*тил–тиниқ осмон*).

Тил жамиятда алоқа қилиш, ахборот узатиш воситаси ҳисобланади. Ахборот узатиш эса гап орқали амалга оширилади. Демак, гап фикр ифодалайди. Сўз бирикмаси фикр эмас, балки сўз каби тушунчани ифодалайди. (Бироқ сўз бирикмаси ифодалаган тушунча сўз ифодалаган тушунчадан фарқланади.) Кўринадики, синтаксиснинг бош бирлиги гап бўлиб, сўз бирикмаси сўз каби бевосита ёки билвосита унинг ташкил этувчисидир.

Синтактик бирликлар – гап ва сўз бирикмалари – сўзларнинг қўшилишидан ҳосил бўлиши, бу қўшилишнинг эса турли восита (қўшимчалар, ёрдамчи сўзлар) ва усул (масалан, тобе алоқанинг турлари) лар орқали юзага келиши синтаксиснинг бошқа сатҳлар билан зич алоқада эканлигини кўрсатади.

Демак, нутқда:

1. Сўз бошқа сўз билан тобе ёки ҳоким мавқеда боғланади. Бунинг учун у маълум бир грамматик шаклга эга бўлади (*уйга бормоқ, аълочи ўқувчи*). Грамматик шакланган сўз синтаксиси сўз шакл синтаксиси деб юритилади.

2. Сўзлар ўзаро синтактик боғланиб, тушунча ифодаловчи бирлик – сўз бирикмаси вужудга келади. Сўзларнинг ўзаро бирикиб тушунча ифодаловчи бирлик ҳосил қилиш қонуниятларини ўрганиш сўз бирикмаси синтаксисининг вазифасидир.

3. Сўзлар ўзаро боғланиб, фикр ифодалашга ихтисослашган нутқий бирлик – гапни шакллантиради.

Ғап ҳосил қилиш қонуниятлари билан ғап синтаксиси машғул бўлади.

Синтактик бирликларнинг икки томони. ЛСҚ тушунчаси. Фонетика, лексика ва морфологияда бўлганлиги каби синтаксисда ҳам лисоний ва нутқий жиҳатлар фарқланади. Маълумки, лисоний ҳодисалар бевосита кузатишда берилмаганлик (моддийликдан холилик), миқдоран чеклилиқ, такрорланувчанлик, ижтимоийлик ва мажбурийлик белгиларига эга бўлиб, бевосита кузатишда берилганлик, миқдорий чекланмаганлик, бетакрорлик, индивидуаллик, ихтиёрийлик сифатларига эга бўлган нутқий ҳодисаларга қарама – қарши туради.

Нутқий синтактик бирликлар сифатида нутқда қўлланиладиган, сезги аъзоларига таъсир қиладиган ўқиш, ёзиш, айтиш, эшитиш мумкин бўлган сўз бирикмалари ва ғаплар тушунилади. Лисоний синтактик бирликлар эса сўз бирикмаси ва ғап ҳосил қилиш қолипларидир. Биз уларни лисоний сатҳга тегишли бўлганлиги учун лисоний синтактик қолип (қисқача ЛСҚ) лар деб атаيمиз.

ЛСҚ нима?

Ғишт қуовчи уста ғишт қуйишда қолипдан фойдаланади. Лойни қолишнинг катаklarига жойлаштириб, у қолип шаклини олгач, қолипдан чиқариб тўқади. Қолип асосида қанча ғишт қуйилса ҳам, ғиптларнинг барчаси бир хил шаклга эга бўлади. Бу бир хиллик ғиштларнинг ўзига боғлиқ бўлмай, қолипнинг хусусиятлари билан алоқадордир.

ЛСҚлар ҳам ғишт қолишларига ўхшайди. Инсон онгида ҳам сўзлаш, нутқни шакллантириш мақсадида лексемаларни сўз бирикмалари шаклига келтириш, ғап ҳосил қилиш қолиплари мавжуд. Улар ЛСҚлар, моделлар, конструкциялар, қурилмалар тарзида номланса – да, аслида бир тушунчани ифодалайди. Масалан, *китобни ўқимоқ* каби чексиз бирикмаларни чиқарадиган [от^{т.к.} + фезл] сўз бирикмаси қолини, қандай номланмасин, бу унинг моҳиятига таъсир қилмайди.

Қолип ва нутқий ҳосила (сўз бирикмаси ва ғап) лар диалектик бирликдadir. Қолип нутқий ҳосиласиз ўлик ва

жонсиз, нутқий ҳосила эса қолипсиз бўлиши мумкин эмас. Қуйида ЛСҚ ва нутқий сўз бирикмаси ҳамда гапларнинг бир – бирига ўхшамайдиган, фарқли хусусиятларини баён этамиз.

1.ЛСҚнинг моддийликдан холилиги ва нутқий ҳосиланинг моддийликка эгаллиги. ЛСҚлар жамият аъзолари онгида мавжуд бўлиб, кишиларнинг эркин бирикмалар ҳосил қилиш кўникмаси сифатида узоқ вақтлар давомида шаклланади. Бу кўникмалар бўлмаса, инсон бирикмалар ҳосил қила олмайди. Бунга қуйидаги далил асосида амин бўлишимиз мумкин. Дейлик, бирор тилни, масалан, инглиз тилини ўрганмоқчи бўлган киши онгида бу тилга хос бирикма тузиш кўникмаси – ЛСҚ шакланмаган бўлса, ўзбекча *китоб* ва *ўқимоқ* сўзларининг инглиз тилидаги *a book* ва *to read* муқобилларини билса – да, бирикма ҳосил қила олмайди ёхуд ўзбек тилига хос *[ot^{м.к} + феъл]* қолипи асосида *a book to read* дея олади, ҳолос. Инглиз тилида эса *китобни ўқимоқ* бирикмасини ҳосил қилувчи ЛСҚ *[to V+ the N]* кўринишида бўлиб, ундан *to read the book, to write the letter* каби ҳосилалар пайдо бўлади.

Маълум бўладики, ЛСҚлар жамият аъзолари онгида яшайди ва моддий қиёфага эга эмас. Уни сезги аъзолари асосида билиб бўлмайди. Қолиплардан чиққан нутқий ҳосилаларни эса айтиш, эшитиш, ёзиш ва ўқиш мумкин экан, бу уларнинг моддийликка эгаллигидир.

1.ЛСҚларнинг ижтимоийлиги ва нутқий бирикмаларнинг индивидуаллиги. ЛСҚлар бир киши томонидан эмас, балки шу тилда сўзлашувчи жамиятнинг барча аъзолари томонидан узоқ вақтлар давомида шакланган. Шунингдек, улар бир киши учун эмас, балки жамиятнинг шу тилда сўзлашувчи барча аъзолари учун бирдай хизмат қилади. Бу ЛСҚларнинг ижтимоий табиатга эгаллигини кўрсатади.

ЛСҚлар асосида вужудга келувчи нутқий ҳосилалар ҳар бир киши нутқида ўзига хосдир. Масалан, *китобни ўқимоқ* сўз бирикмаси ҳар бир сўзловчи нутқида ўзгачадир. Бу нутқий ҳосилалар кимнинг нутқида тегишлилиги, айтилган ўрни ва замони, айтилиш мақсади ва шароити каби қатор белгилари билан бир – биридан

фарқланади. Ҳатто бир киши нутқида айтилган иккита (*китобни ўқимоқ* ва *китобни ўқимоқ*) сўз бирикмасидан иккинчиси биринчисининг айнан такрори эмас. Зеро, бу нутқий ҳосилалар ҳеч бўлмаганда замони билан фарқланади. Нутқий ҳосилаларнинг индивидуаллиги (алоҳидалиги)ни ана шундай тушунмоқ лозим.

2.АСҚларнинг такрорланувчанлиги ва нутқий ҳосилаларнинг бетакрорлиги. Қолин ҳар бир гиштда ўз изини қолдираверганлиги каби АСҚ ҳам ҳар бир сўз бирикмаси ва гапда такрорланаверади. Лекин иккинчи гишт биринчи гиштининг такрори бўлмаганлиги каби, нутқий ҳосилаларга ҳам бетакрорлик хос. Аслида борлиқда бевосита кузатишда берилган бирорта ҳодисада такрорийлик йўқ. Кесилган дарахтни, қайта экиб бўлмаганидек каби қолипдан чиққан сўз бирикмасини қайта айтиш, ёзиш мумкин эмас. Қайта айтилгандек туюлган сўз бирикмаси, аслида, бошқа ҳосиладир.

3.АСҚларнинг чекланганлиги ва нутқий ҳосилаларнинг чексизлиги. Гишт қолипи битта, ундан чиққан гишتلарнинг ҳисобиغا етиб бўлмайди. Шунингдек, дейлик, [*от^мк+феъл*] қолипи битта бўлиб, ундан *китобни ўқимоқ*, *қаламни сотмоқ* каби сўз бирикмаларини минг—минглаб ҳосил қилиш мумкин. Бугунги кунда ўзбек тилида сўз бирикмаси ҳосил қилишнинг 18 та устувор қолипи аниқланган (улар ҳақида “Сўз бирикмаси” фаслида баҳс юритилади). Бу қолиплардан чиққан, чиқаётган ва чиқадиған нутқий сўз бирикмалари миқдорини тасаввур ҳам қилиб бўлмайди. Гап қолиплари ва уларнинг ҳосилалари ҳам худди шундай.

4.АСҚларнинг мажбурийлиги ва нутқий ҳосилаларнинг ихтиёрийлиги. Ўзбек тилида сўзлашувчи кишилар нутқ жараёнида сўз бирикмаси тузишга эҳтиёж сезар экан, бунда АСҚнинг юқорида айтилган 18 та туридан фойдаланишга мажбур. Уларнинг АСҚларни ўзгартиришга, янги—янги АСҚлар тузишга тил «қонунчилиги» томонидан йўл қўйилмайди. Бироқ нутқий сўз бирикмасини ҳосил қилиш—қилмаслик, қандай сўзларни танлаш сўзловчининг ихтиёрида бўлиб, хоҳласа тузиб, хоҳламаса тузмаслиги мумкин.

Қолип ва нутқий ҳосила ўзида диалектиканинг бир – бирига nisбатланувчи категориялари хоссаларини ҳам акс эттиради. Буни қуйидагича тасаввур қилиш мумкин:

АСҚ	нутқий ҳосила
умумийлик	— яккалик
моҳият	— ҳодиса
имконият	— воқелик
сабаб	— оқибат

Бу жиҳатдан ҳам АСҚ ва нутқий ҳосилалар муносабатини шарҳлашга ҳаракат қиламиз.

1.АСҚ умумийлик ва нутқий ҳосила яккалик сифатида. АСҚ умумийлик сифатида кўплаб нутқий ҳосилалардаги умумий белги – хусусиятларни ўзида жамлайди. Масалан, *китобни ўқимоқ, хатни ёзмоқ* ва *қўйни сотмоқ* бирикмаларидаги *китобни, хатни, қўйни* тобе аъзолари қуйидаги умумий белгиларга эга:

- 1) от туркумига мансублик;
- 2) тушум келишиги билан шакланганлик;
- 3) тобе аъзолик.

Бу уч умумийлик [*от^{т.к.} + феъл*] АСҚсининг *от* узвида мужассамланган. АСҚнинг кейинги узви ҳақида ҳам шундай фикрни айтиш мумкин. Нутқий ҳосила эса бошқа нутқий ҳосилаларга мутлақо ўхшамайдиган яккаликдир. Айтилганидек, муайян нутқий ҳосилада муайян луғавий маъноли бирликлар муайян макон ва замонда эркин нутқий бирикма ҳосил қилган бўлади.

2.АСҚ моҳият ва нутқий ҳосила ҳодиса сифатида. АСҚ нутқий ҳодисалар замирида яширинган, уларнинг ички, барқарор, ўзгармас моҳияти бўлиб, у нутқий ҳосилалардаги ранг – барангликларга бефарқдир. Нутқий ҳосила эса бу моҳиятни турли нутқ шароитларига мос равишда ранг – баранг кўринишларда акс эттирувчи, бироқ моҳият чегарасидан ташқарига чиқа олмайдиган вақтинчалик ҳодисадир. Масалан, [*от + феъл*] қолипи ўзгармасдан туради. Аммо унинг ҳосилалари *уйни супурмоқ, қоғозни йиртмоқ, хатни жўнатмоқ, деразани бўямоқ* каби турфа кўринишларда бўлади. Бу ранг –

барангликнинг барчаси, у қанча кўн бўлмасин, тушум келишигидаги тобе от ва феъл доирасидан четга чиқа олмайди. Нутқий ҳосила ЛСҚнинг ўзгармасдан, турлича намоён бўлишини кўрсатса, ЛСҚ нутқдаги хилма—хил ҳосилаларни бир асосга бирлаштиради.

3.ЛСҚ имконият ва нутқий ҳосила воқелик сифатида. ЛСҚлар воқеликка айланмаган, намоён бўлиши учун зарур шарт—шароит ва эҳтиёж талаб этадиган имкониятдир. Нутқий ҳосилалар эса ана шу имкониятнинг юзага чиқиши, воқеликка айланишидир.

4.ЛСҚ — сабаб, нутқий ҳосила унинг оқибатидир. ЛСҚ — бу ўзига мувофиқ келадиган бирор натижа келтириб чиқарувчидир. Чунки сабаб бирор таъсирнинг бошланиш нуқтаси бўлиб, у маълум бир натижа, оқибатни юзага келтиради. ЛСҚ натижасида келиб чиқадиган оқибат шундай ҳосиладир. Сабаб оқибатдан олдин келганлиги каби ЛСҚ ҳам нутқий ҳосиладан олдин келиб, унинг қандай бўлишини белгилайди.

ЛСҚнинг асосий турлари. Лисоний бирикмаларнинг қолишлар асосида бирикувидан вужудга келган нутқий ҳосилаларни 3 гуруҳга бирлаштириш мумкин:

- 1) ясама сўзлар;
- 2) сўз бирикмаси;
- 3) гап.

(*ишла*) ясама сўзи [*иш*] лексемаси ва [*лар*] морфемасининг, *китобни ўқимоқ* нутқий сўз бирикмаси [*китоб*] ва [*ўқи*] лексемаларининг, *Ўқидим* гапи эса [*ўқи*] лексемаси ва [*-дим*] кесимлик катэгорияси шаклининг бирикишидан ҳосил бўлган.

(*ишла*) сўзи [*от+ла* = *асосдан англашилган нарса билан шуғуланмоқ*] сўз яшаш қолини маҳсули бўлса, *китобни ўқимоқ* сўз бирикмаси [*от^{м.к}+феъл*] ЛСҚси, *Ўқидим* гапи эса [*WPr*] қолиши ҳосиласидир. Булар сирасида сўз яшаш ва сўз бирикмаси қолишлари тушунча ифодаловчи — аташ(номинатив) вазифасини бажарувчи ҳосилаларни берадиган қолишлар бўлса, гап қолиши фикр ифодаловчи (коммуникатив) ҳосилаларни туғдирувчи қолишлар ҳисобланади. Сўз яшаш қолиши лисоний бўлса — да, лекин синтактик моҳиятга эга эмас. Шунинг учун у лисоний деривацион қолип (ЛДҚ) сифатида сўз яшалиши

бўлимида қолдирилиб, синтаксисда эркин синтактик ҳосилалар берувчи, яъни сўз бирикмаси ва тап қолиллари текширилади.

Анъанавий ва системавий (структурал) синтаксис.

Анъанавий синтаксис бевосита кузатишда берилган, нутқий синтактик ҳодисаларни ўрганади. Бошқача айтганда, у яққалик, ҳодиса, воқелик, оқибат сифатидаги нутқий ҳосилалар билан банд бўлиб, умумийлик, моҳият, имконият, сабаб сифатидаги лисоний бирликларни (нутқий бирликларнинг лисоний томонини) ўрганишни системавий (структурал) синтаксис ҳукмига ҳавола этади. Шунингдек, анъанавий синтаксис *кишоб* ва *ўқимоқ* сўзлари орасидаги синтактик алоқани ҳам текширади. Зеро, бундаги *ўқимоқ* феълнинг тушум келишигидаги сўзни бошқаруви ҳам бевосита кузатишда берилган нутқий ҳодисадир. Лекин бу алоқа учун [ўқи] лексемасининг бириктириш имконияти бўлмиш объект валентлиги бевосита кузатишда берилмаган. Бу эса структурал синтаксис томонидан текширилади.

Структурал синтаксис тадқиқотлари учун анъанавий синтаксис томонидан қўлга киритилган ютуқлар замин, пойдевор вазифасини ўтайди. Демак, анъанавий синтаксиссиз структурал синтаксиснинг бўлиши мумкин эмас. Анъанавий синтаксис эса структурал синтаксиссиз ҳам иш кўраверади. Зеро, структурал синтаксис моҳиятини тадқиқ этар экан, бунинг учун ҳодисалар жамланган бўлиши керак. Ҳодисани жамлаш учун эса структурал синтаксис тиклайдиган моҳиятга эҳтиёж сезилмайди.

Ҳар бир нутқий парчада турли сатҳ ҳодисалари қоришган ҳолда воқеланади. Масалан, *Салим келди* гашида фонетик (товушлар тизими, оҳанг), лексик (сўзлар), морфологик (грамматик шакллар) ва услубий (масалан, сўзловчининг муносабати ёки услубий бетарафлик) сатҳлар ўз изини қолдирган. Анъанавий синтаксис нутқий парчани шу ҳолида, турли моҳиятлар зарраларининг қоришмаси сифатида ўрганади ва унинг қоришмалигига эътибор қаратмайди. Структурал синтаксис эса нутқий парчада қоришиқ ҳолатдаги синтаксисга дахлдор бўлмаган жиҳатларни эътибордан

соқит қилади. Анъанавий синтаксис келтирилган гапни муайян (аниқ)лик сифатида эътироф этса, структурал синтаксис унда турли ҳодисалар қоришганлиги сабабли моҳиятини аглаш мушкуллигини ҳисобга олган ҳолда мавҳум (ноаниқ)лик сифатида қарайди. Қоришиқ ҳодисалар четлаштирилган, моҳият "тозаланган"лиги учун структурал синтаксис томонидан муайянлик бевосита кузатишда берилмаганлиги учун эса у анъанавий синтаксис томонидан мавҳумлик сифатида қаралади.

Демак, анъанавий синтаксис асосий диққатини ҳодисаларнинг зоҳирий (бевосита кузатишда берилган) томонига, структурал синтаксис эса ботиний (бевосита кузатишда берилмаган, ички) томонига қаратади. Улар бир – бирини ҳам тақозо, ҳам инкор этади. Анъанавий синтаксис ҳодисалар билан, системавий синтаксис моҳиятлар билан шугулланади деб уларнинг вазифаларини бутунлай қарама – қарши қўйиш мумкин эмас. Чунки анъанавий синтаксис моҳиятга интилганлиги каби системавий синтаксис ҳам фақат анъанавий синтаксис тўплаган ҳодисаларгагина таянади. Бунда анъанавий ва системавий синтаксиснинг ўрганиш манбалари жиҳатдан қарама – қаршилиги сўнади.

АСҚ ва уни ажратиш усуллари. АСҚни тиклаш

Қолипдан чиққан гишт ўлчами ва шакли жиҳатдан ўхшаш бўлади. Лекин тупроққа боғлиқ равишда у турли ранг ва вазнда бўлиши мумкин. Бу ҳар хиллик қолипга алоқадор бўлмаган жиҳатлардир. АСҚларни аниқлашда ҳам АСҚларга даҳлдор бўлмаган, бир қолипдан чиққан нутқий ҳосилаларнинг турли – туманлигини келтириб чиқараётган ҳодисалар АСҚга боғлиқ бўлмаган носинтактик ҳодисалар сифатида аҳамиятсиз деб қаралади ва эътибордан соқит қилинади. Масалан, *Саломанинг китоби* нутқий ҳосиласининг моҳияти, яъни АСҚсини аниқламоқчи бўлсак, биз шу кўринишдаги ва турдаги сўз бирикмаларини тасаввуримизда тўплаб, саралаймиз. Шу усулда *Муниранинг дафтари*, *Ситоранинг ручкаси* каби юзлаб нутқий сўз

[от_{апокли} - от_{шурғош} - отдан аниқлашилган пред. шахсга тегишли нарса]

бирикмаларида умумийлигини топгандек бўламиз. Бироқ *менинг китобим, унинг ручкаси, бизнинг уйимиз, қизилнинг қизили, яшашнинг завқи* нутқий бирикмаларини олдинги сўз бирикмалари билан қиёслаш натижасида уларнинг фарқли эканлигига, қолипга солиб кўриш натижасида унга жойлашмаётганлигига амин бўламиз. Зеро, ЛСҚнинг биринчи узви от туркумига мансуб сўз бўлиши керак эди. Мисолларда эса тобе узвлар олмошлардир. Шунингдек, ЛСҚ иккинчи узвидаги эгалик категорияси III шахс қўшимчаси ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. Биз юқорида қолипларнинг умумийлик табиатига эга эканлигини, унда нутқий ҳосилаларнинг умумий, бир хил белгилари ўрин олишини таъкидлаган эдик. Шунинг учун нутқий ҳосилалардан фарқларни хаёлан четлаштириб, умумий белгиларни сақлаб қоламиз. Келтирилган биринчи (тобе) аъзолардаги умумийлик ва фарқларни қуйидагича берамиз:

умумийлик

фарқлар

1.1. Эркак кишининг исми+қ.к.

Салим оти +нинг

1.2. Қиз бола исми+қ.к.

Мунира оти +нинг

Ситора оти +нинг

1.3. Шахс бирлик киш.о.м.

Мен олмоши+нинг

1.4. Шахс кўчлик киш.о.м.

Биз олмоши+нинг

1.5. Сифат+қ.к.

Қизил сифати +нинг

1.6. Ҳ.номи+қ.к.

Яшаш ҳарак.номи+нинг

Фарқларни эътибордан соқит қилиб, олинган умумийлик асосида ЛСҚнинг биринчи (тобе) аъзосини тиклаймиз. Нисбий умумийликларни яна бирлаштириб, қуйидаги

$[исм^{к.к.} + ...$

тикланади.

Сўз бирикмаларининг иккинчи узвидаги фарқлар ва умумийликларни ҳам шу асосда аниқлаймиз:

умумийликлар

фарқлар

2.1. Уқув воситаси оти+III ш. э. қ.	<i>китоб оти+им</i>
2.2. Ёзиш мумкин бўлган нарса оти+III ш. э. қ.	<i>дафтар оти+и</i>
2.3. Ранг сифати + III ш. э. қ.	<i>қизил сифати+и</i>
2.4. Мавҳум от + III ш. э. қ.	<i>завқ оти+и</i>
2.5. Жой оти + I ш. э. қ.	<i>уй оти+имиз</i>
2.6. Ёзув қуроли + III ш. э. қ.	<i>ручка оти+си</i>

Бу аъзода ҳам фарқларни четлаштириб, умумий белгиларни олиб қоламиз. Натижада

...+исм^{2,5}]

умумийлиги аниқланади. Ҳар иккала аъзони бирлаштириш натижасида [исм^{2,5}+исм^{2,5}] умумийлиги тикланади. Бу умумийлик ЛСҚ бўлиб, гишталарнинг оғирлиги, зичлиги, ранг—туси каби белгилар гишт қолипига дахлсиз бўлганлиги каби, сўз бирикмаларидан четлаштирилган мазкур фарқлар ҳам ЛСҚга алоқадор эмас.

ЛСҚнинг шаклий томони. ЛСҚ моҳиятан риёзий тенгламага ўхшайди ва у бутунлик сифатида тешлик белгисидан чап ҳамда ўнг томонлардан иборат бўлади.

Юқорида мисол сифатида келтирилган [исм^{2,5}+исм^{2,5} = қаратувчи—қаралмиш] ЛСҚси ҳам икки — исм^{2,5}+исм^{2,5} ва қаратувчи—қаралмиш қисмларидан ташкил топган.

ЛСҚнинг чап, яъни исм^{2,5}+исм^{2,5} қисми унинг шаклини ташкил этади.

ЛСҚнинг шаклий томони умумийлик хусусиятига эга. Чунки у нутқда воқеланган чексиз бирикмаларнинг энг умумий моддийлигининг синтезидир. У умумий шакл экан, унинг хусусий шакли сифатида нутқий сўз бирикмалари намоён бўлади. Демак, хусусий шакл деганда моддий шаклда — сўзлар ва қўшимчалар воситасида ифодаланган ўқилиши, ёзилиши, айтилиши, эшитилиш мумкин бўлган шакл тушунилади.

ЛСҚнинг мазмуний томони. ЛСҚнинг ўнг томони унинг мазмуний жиҳатидир. Юқорида келтирилган [исм^{2,5}+исм^{2,5} = қаратувчи—қаралмиш] қолипнинг ўнг,

яъни мазмуний қисмини «*лисоний тобе қаратувчи ва ҳоким қаралмиш орасидаги ранг—баранг муносабатлар*» ташкил этади. «Ранг—баранг муносабатлар» деганда ҳар бир нутқий сўз бирикмасидан аниқлашиладиган турли маъно ва муносабатлар тушунилади. Масалан:

менинг китобим — қарашлилиқ

столнинг оёғи — бутун—қисм

этиборсизлик оқибати — сабаб—оқибат

яшашнинг завқи — ҳолат ва унинг натижаси

Бирикмаларнинг ўнг томонида уларнинг хусусий маъновий белгилари кўрсатилган. Улар қолишнинг ўнг томонида «ранг—баранг маъновий муносабатлар» дея бирлаштирилган. Маълумки, кўпинча, маъно деганда сўз атаётган нарса, предмет, миқдор, белги кабилар тушунилади. Масалан, [китоб] лексемаси айтилганда, унинг маъноси сифатида «варақлардан ташкил топган, босма ёки қўлёзма ҳолдаги асар» моҳияти тан олинади. Лекин биз ҳозиргина келтирган ЛСҚ маъноси эса бунга ўхшамайди. Нега? Чунки [китоб] лексема бўлиб, унинг маъноси лексикдир. Лекин ЛСҚ синтактик ҳодиса. Шу боисдан унинг маъноси ҳам синтактик бўлмоғи даркор. Синтаксисда эса «тобе—ҳоким», «қаратувчи—қаралмиш», «тўлдирувчи», «ҳол», «эга», «кесим» каби тушунчалар катта аҳамиятга эга бўлиб, синтактик муносабатларни ифодалайди. Бу муносабатлар эса синтактик маъно сифатида қаралади. Нега юқоридаги бирикмаларнинг ўнг томонида келтирилган «қарашлилиқ», «бутун—қисм», «сабаб—оқибат», «ҳолат—унинг натижаси» кабилар ЛСҚнинг мазмуни бўла олмайди, деган савол туғилиши табиий. Тўғри, улар алоҳида бирикмаларнинг маъноларини алоҳида—алоҳида акс эттиради. Лекин ЛСҚси битта. [исм^{к.к.}+исм^{э.к.}= қаратувчи—қаралмиш] қолишининг мазмуни эса чексиз нутқий ҳосилаларнинг маъноларини умумлаштиради.

ЛСҚнинг [исм^{к.к.}+исм^{э.к.}] шаклий томони бирикувчи сўзлар муносабатларидан умумлаштирилганлиги каби мазмун томони ҳам нутқий бирикмаларнинг алоҳида—алоҳида маъноларини умумлаштириш натижаси бўлмоғи лозим.

Таъкидлаш лозимки, ўзбек тилшунослигида ҳар бир гап бўлаги, ҳар бир сўз бирикмасининг ҳар бир гапдаги, матндаги, қуршовдаги маъноларини тавсифлашга кўп эътибор қаратилади. Масалан, (уйни қурмоқ) бирикмасида (уйни) сўз шаклининг, ёки тўлдирувчининг маъноси «яратиладиган, бунёд этиладиган нарса», (уйни бузмоқ) бирикмасидаги (уйни) сўзшаклининг маъноси «йўқотиладиган маъна» тарзида таърифланади. Лекин мулоҳаза юритилса, бу маънолар синтактик эмас, балки луғавий бўлиб, аслида (бузмоқ) ва (қурмоқ) сўзларига хос маънолардир. ЛСҚлар эса чексиз сўз бирикмаларининг умумлашмасидир. Шу боисдан уларнинг мазмун томони ҳам чексиз сўз бирикмаларининг алоҳида – алоҳида маъноларидаги хусусий, фарқли жиҳатларни четлаштириб, умумий, ўхшаш томонларни ажратилиш асосида тикланади. Демак, умумий, лисоний маъно хусусий жиҳатларни идрок этиш асосида бирлаштиришдир. Хусусий маънолар, яъни ҳар бир сўз бирикмасидаги тезда англанидиган, илғаниши осон бўлган маънолар улар замиридаги моҳиятни тўсиб туради. Ана шу моҳият англаниши билан тадқиқотчи кўришиб турган маъноларнинг ранг – баранглиги «алдамчи» эканлигига ишонч ҳосил қилади.

ЛСҚларни ажратишнинг аҳамияти. Табиатда соф нарса учрамайди. Ҳар бир модда турли – туман нарсаларнинг қоришмасидир. Бироқ соф моддани ажратиб олиш мақсадида узоқ вақтлар давомида тадқиқотлар олиб борилган. Шу тариқа тозаланган атом химия фанидаги буюк «топила» бўлди. Бу Д. Менделеев даврий жадвалида ўз аксини топди. Тил ҳодисаларини ҳам «тозаланган» ҳолда ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Тозаланган атомлардан табиатда учрамайдиган, лекин зарур бўлган турли – туман сунъий моддалар ҳосил қилинганидек, «тозаланган» ЛСҚ ҳам бошқа «тозаланган» фонетик, лексик, морфологик ҳодисалар каби, бугунги кунда тилни «машиналаштириш», яъни компьютер орқали матн таржима қилиш, тузатиш, текшириш каби замонавий «юмуш»ларда муҳим қиммат касб этади.

Валентлик

Валентлик ҳақида тушунча. Валентлик аслида химиявий атама бўлиб, тилшуносликда лисоний бирликларнинг амалга олмаган бирикувчанлик – бириктирувчанлик имкониятлари сифатида қаралувчи лисоний ҳодисага нисбатан қўлланади. Валентликнинг химиявий тавсифи қуйидагича. Масалан, кислород (O) атоми бошқа турдаги яна иккита атомни бириктириш имкониятига эга. Бу унинг электрон қаватидаги иккита атомнинг бўш ўрнига қараб белгиланади. Сув молекуласи (H₂O)да бу бўш ўринлар тўлдирилган. Шунингдек, нафақат кислород, балки водород (H) ҳам валентликка эга бўлиб, унинг бўш ўрни биттадир. Демак, кўринадики, сув молекуласида кислороднинг ҳам, водороднинг ҳам валентлик имкониятлари воқеликка айланган бўлиб, улар кислородда бириктирувчи, водородда эса бирикувчи табиатга эга. Ҳар иккала атом (водород ва кислород) ҳам бир – бирига мувофиқ бўлгандагина бирикма ҳосил қилиши мумкин. Масалан, водород ва олтин атомлари бирикиб, молекула ҳосил қила олмайди.

Атомларнинг валентлиги рўйга чиқмаган, намоён бўлиши учун шароит талаб этиладиган имкониятдир. Лисоний бирликлар ҳам ана шундай бирикиш – бириктириш имкониятига эга бўлиб, бу (яъни валентлик) ҳам лисоний бирликларнинг ўзи билан муайян тил жамияти аъзолари ортида яшайди. Масалан, [ўқи] лексемаси киши ортида 8 та бўш ўрнига эга ҳолда мавжуд бўлади ва нутқда воқеланиб, бир вақтнинг ўзида ўзига 8 та бирикувчини ҳам торта олиши мумкин. Уни чизмада қуйидагича тасаввур қилиш мумкин:

8 та сўроқ олмоши [ўқи] лексемасига бирикиш имкониятига эга бўлган сўзларга ишора қилади. Бу имконият бевосита кузатишда берилмаган бўлиб, [ўқи] лексемасининг моҳиятида яширингандир. Лекин *китобни ўқимоқ*, *ҳар кунни ўқимоқ*, *кўп ўқимоқ* нутқий бирикувларида бу имкониятлар битта – битта воқеланган. Қуйидаги бирикувларнинг биринчисида бир вақтнинг ўзида бу имкониятдан иккитаси, иккинчисида эса учтаси воқеликка айланган, сўз бирикмаси ҳосил қилинган:

- 1) *китобни тез ўқимоқ*;
- 2) *кутубхонада китобни тез ўқимоқ*;

[ўқи] лексемасининг ондаги бирикиш имконияти валентлик экан, унинг нутқий воқеланиши синтактик алоқа ҳисобланади. Демак, валентлик лисоний, синтактик алоқа эса нутқий ҳодиса сифатида қаралади. Улар лисон ва нутқнинг барча қарама – қарши белгиларини ўзида акс эттиради. Масалан:

валентлик	синтактик алоқа
умумийлик	яккалик
моҳият	ҳодиса
имконият	воқелик
сабаб	оқибат

Ўки

валентлик	синтактик алоқа
моддийликдан ҳоли	моддийликка эга
ижтимоий	индивидуал
такрорланувчан	бетакрор

Лисоний бирликнинг валентлик ўринларини тўлдирувчи бирликлар актантлар деб ҳам юритилади.

Юқорида айтилганидек, кислород атоми билан бирга водород атоми ҳам валентликка эга бўлганлиги каби [ўқи] лексемасига бирикувчи лексемалар ҳам валентликка эга. Бироқ [ўқи] лексемаси ҳоким, тортувчи мавқеда бўлганлиги сабабли унинг валентлиги ҳоким валентлик,

унга бирикувчи лексеманинг валентлиги эса тобе валентлик дейилади.

Турли атомлар бир – бирига мос бўлгандагина бирика олганлиги каби лисоний бирликлар ҳам маъно ва грамматик жиҳатдан мувофиқ бўлмоғи лозим. Бошқача айтганда, бириктирувчи лексема бирикиши лозим бўлган лексемани нафақат маъно жиҳатдан, балки унинг маълум бир грамматик шаклда бўлишини ҳам талаб этади. Шунга кўра, валентлик луғавий ва синтактик қатламларга ажралади.

Луғавий валентлик. Луғавий валентлик бириктирувчи лексеманинг маъновий жиҳатдан ўзига мос бирикувчиларни танлашидир. Масалан, [ҳангра] лексемаси [қуш] лексемасини ўзига торта олмайди, [қуш] лексемаси [ҳангра] лексемасидаги бирорта ҳам бўли ўринга туша олмайди. Чунки уларда маъновий мувофиқлик мавжуд эмас. Лексемалар бир – бирига маъновий мос бўлиши учун уларнинг маъно структураларида ўхшаш маъно бўлакчалари – семалари бўлмоғи лозим. Масалан;

[қуш]

[сайрамоқ]

1) парранда

1) овоз чиқариш

2) учадиган

2) қушларга хос

3) сайрай оладиган

Кўринадикки, [қуш] лексемаси маъно таркибидаги «сайрай оладиган» маъно бўлакчаси «сайрамоқ» лексемасида ва «сайрамоқ» лексемасидаги «қушларга хос» маъно бўлакчага қуш лексемасида мавжуд. Бу уларнинг бирикма ҳосил қилишга асос бўла олади.

Энди [қуш] ва [ҳангра] лексемаларини шу тарзда қиёслаб кўрайлик:

[қуш]

[ҳанграмоқ]

1) парранда

1) овоз чиқариш

2) учадиган

2) эшакка хос

3) сайрай оладиган

Бу лексемаларда юқоридагидек, маъновий мослик кузатилмайди. Шу боисдан [ҳанграмоқ] лексемаси валентлигини тўлдириш учун [қуш] лексемасини ўзига торта олмайди, [қуш] лексемаси эса [ҳангра] лексемасидаги бўш ўринни тўлдира олмайди.

Лексемаларнинг валентликлари тор ёки кенг бўлиши мумкин. Масалан: [ҳанграмоқ] лексемасининг нима? сўроғига жавоб бўладиган валентлиги тўлдирувчиси – [эшак], [хўтик], [ҳанги] лексемаларидир. [кишнамоқ] лексемасининг бундай валентлигини тўлдирувчи унсурлар – [от], [той], [бегов], [саман] лексемаларидир. Баъзан бирикувчи ёки бириктирувчи лексемалар маънолари мувофиқ бўлмагани ҳолда улар нутқда бирикувлар ҳосил қилиши мумкин. Масалан, *артист ҳашради* каби. Бунда энди меъёрий валентлик бузилган ҳолда намойён бўлиб, кўчма, образли маъно юзага чиқади. Лекин бу соф нутқий ҳодиса бўлиб, [ҳангра] ва [артист] лексемаларининг лисоний моҳиятидан жой олмаган. Чунки [артист] лексемасининг маъно таркиби «санъаткор», «қўшиқчилик – театрға» хос семалари бўлиб, унда «ҳангра» семаси йўқ, [ҳанграмоқ] лексемаси «эшаққа хос», «овоз чиқариш» маъно таркибига эга бўлиб, унда «санъаткор», «қўшиқчиликка хос» маъно бўлакчалари мавжуд эмас.

Биз луғавий валентликни от ва феъл туркумларидаги олинган намуналар асосида далиллашга ҳаракат қилдик. Лекин лисоний – луғавий валентлик нафақат от ёки феълга, балки бошқа сўз туркумларига ҳам хосдир.

Синтактик валентлик. Синтактик валентлик лексема валентлигининг иккинчи томони бўлиб, у ҳоким мавқедаги лексеманинг тобе лексемаларни ўзига тортиш учун уларнинг маълум бир синтактик шаклда – келишик, кўмакчи, равишдош, сифатдош қўшимчаларини олган ҳолда бўлишини талаб қилишидир. Бу ҳоким лексеманинг синтактик мавқеи, грамматик шакли томонидан белгиланади. Масалан, *Хатни ёзди*, *Хат ёзилди* синтактик қурилмаларидаги *хатни* ва *хат* сўзларининг грамматик шакли бош сўзнинг грамматик шакли билан белгиланган.

Синтактик валентлик луғавий валентлик билан зич боғланган бўлиб, биринчиси ўзгарса, иккинчиси ҳам ўзгаради, бири йўқолса, иккинчиси ҳам бўлмайди. Масалан, [етакла] лексемаси жўналиш келишидаги огни ўзига тортмайди (*Салимга етакла* тарзида). Лекин [етакла] лексемаси орттирма нисбат шакли *-т* билан шакланса, (*Салимга*) сўз шакли унга тортила олади. Бунда, [етакла] лексемасининг синтактик валентлиги ўзгарди.

Луғавий ва синтактик валентликлар ўзаро боғлиқ бўлса—да, улар тез—тез ўзгаришга учраб туради. Масалан, *Ашулачи ҳангради* бирикувида синтактик валентлик ўзгармасдан воқеланган, ammo луғавий валентлик янгиланган ҳолда юзага чиққан. Бундай ҳол кучма маъно юзага чиққанидан далолат беради. *Хат ёзилди*, *Хатни ёзди* бирикувларида маъновий валентлик жойида, бироқ синтактик валентлик ўзгарган. Бу турлича синтактик шакллар воқеланганлигини кўрсатади. Бироқ айтилган ҳар иккала ўзгариш ҳам бир ёқлама — ё маъновий, ё синтактик табиатга эгадир. Агар ўзгариш бирданига икки томонлама — ҳам луғавий, ҳам синтактик бўлса—чи? Бунда сўз ясалиши содир бўлади. Далил сифатида [очмоқ] феълининг луғавий ва синтактик валентликларини аниқлаш орқали бунга амин бўлиш мумкин:

1. *Терговчи жиноятни очди.*
2. *Жиноятчи терговчи томонидан очилди.*
3. *Американи Веспуччи очди.*
4. *Гул очилди.*

1— ва 2— мисолларда [очмоқ] феъли валентликларини тўлдирувчи сўз (*терговчи*)нинг маъноси ўзгармаган, лекин синтактик шакли (*терговчи* — бош келишиқда, *терговчи томонидан* — кўмакчили) ўзгарган. Демак, [очмоқ] лексемасининг маъновий валентлиги ўзгаришсиз сақланган, синтактик валентлиги ўзгарган. Бу ўзгариш [очмоқ] феълига *-ил* мажҳул нисбат кўшимчаси томонидан киритилган. 3— мисолда эса феълнинг синтактик валентлиги ўзгаришсиз қолгани ҳолда маъновий валентлик ўзгаришга учраган. Чунки [*Америка*] сўзининг маъноси [очмоқ] феъли маъносига мувофиқ

келмайди. Аммо синтактик шакли мос. 4 – мисолда эса ҳам маъновий, ҳам синтактик валентликлар буткул ўзгарган. Чунки [гул] сўзи [очмоқ] феълига маъновий жиҳатдан мос эмас. Бундан ташқари, бирикувчи сўзнинг синтактик шакли ([гул] – бош келишик) [очмоқ] феълга –ил қўшимчаси қўшилиши натижасида ўзгаришга учраган.

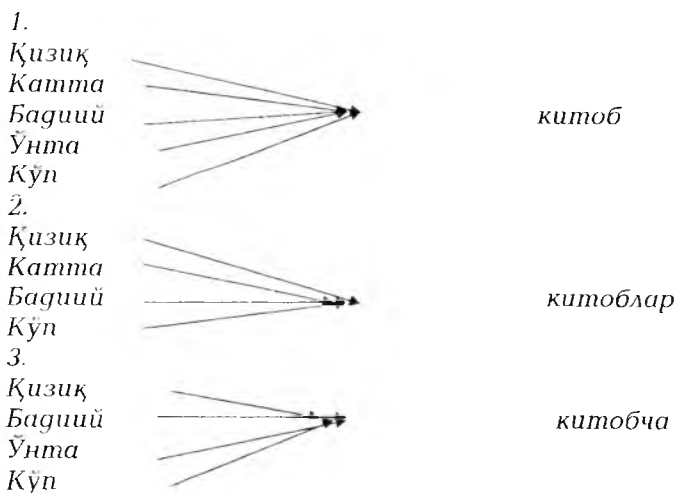
Демак, маълум бўладики, лексеманинг лисоний валентлиги икки еклама бўлиб, унинг маъновий томони лексемаларга қандай лексемалар бирика олиши меъёри, чегарасини кўрсатса, синтактик томони бирикувчи сўзнинг қандай грамматик қўшимчаларни олишини белгилайди.

Грамматик шакл валентлиги. Лексемаларга грамматик шакллар қўшилганда уларнинг бирикувчилари сирасида жиддий ўзгариш юз беради. *Шоирман* сўз шакли – *ман* шахс – сон қўшимчаси билан бирикмасдан олдин, яъни [шоир] лексемаси сифатида [мен] олмоши билан бирикиш эҳтиёжига эга эмас эди. Шахс – сон маъносини ифодаловчи (–ман) қўшимчасини қабул қилгач, шундай эҳтиёж туғилди. Бу эҳтиёж, зарурат – *ман* қўшимчасида мужассамлашган, 1 – шахс бирлик сон шахс/сон қўшимчасининг синтактик эҳтиёжи, кенгайиш талаби, яъни валентлигидир.

Грамматик шакллар ўзлари қўшилиб келган лексеманинг лисоний (маъновий ва синтактик) валентлигини ё кенгайтиради, ёки чеклайди. Масалан, эгалик қўшимчаси ўзи қўшилиб келган исм туркумига мансуб сўзларга қаратқич келишиги шаклида турган бошқа исм билан қаралмиш – қаратувчи алоқаларига киришиш имкониятларини беради. Демак, ўзи қўшилиб келган сўзнинг синтактик имкониятларини кенгайтиради. Сўз шакли маъновий ва синтактик валентлиги шу сўз шакли учун асос бўлган лексема лисоний валентлигидан кенг. Шундай ҳодисани орттирма нисбат морфемаси билан ўтимсиз феъл лексема бирикишида кўриш мумкин. Қийёсланг: *Машина юрди. Бола ухлади. [ухла], [–юр]* феъллари воситасиз тўлдирувчи билан бирика олмайди. Лекин *ҳайдовчи машинани юргизди. Она болани ухлатди,* меъёрий бирикмалардир. Воситасиз тўлдирувчи билан

бирика олиш валентлик қобилиятини [юр–], [ухла] лексемаларига орттирма нисбат морфемаси берди, бошқача айтганда, бу феълларга қўшилиб келгач, у морфема ўз валентлигини олиб келди. Айрим грамматик шакллар ўзи қўшилиб келган лексеманинг лисоний валентлигини торайтиради. Масалан, мажҳул ва ўзлик нисбат шакллари ўгимли феълни ўгимсизлаштиради, унинг воситасиз тўлдирувчи билан бирикиш имкониятини чеклайди.

Бунга амин бўлиш учун [китоб] лексемасининг грамматик шаклсиз ва грамматик шакланган ҳолатларида валентлик имкониятларини таққослаш кифоя.

Аён бўладики, 2– ва 3– чизмаларда [китоб] лексемасининг бирикув имкониятлари кўплик сон шакли –лар ва кичрайтириш қўшимчаси –ча ҳисобига торайган. Қуйидаги гапларда эса лексеманинг бириктириш имконияти кенгайганлигига амин бўламиз: 1. *Салим китоб ўқиди.* 2. *Салим укасига китоб ўқитди.*

Синтактик алоқа. Мустақил сўзларнинг нутқ жараёнидаги эркин боғланиши синтактик алоқа дейилади: *Сувлар тиниқ, тоза ҳаво.* Синтактик

бирликлар бир неча аъзоли бўлади. Фақат ган бир аъзоли бўлиши мумкин. Нутқда сўзларнинг бир–бири билан боғланиши ҳар бир тилнинг ЛСҚлари, лексемаларнинг бириктиш имкониятлари асосида содир бўлади.

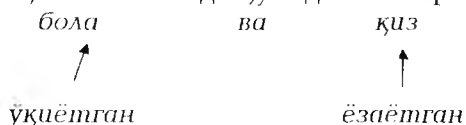
Сўзларнинг синтактик муносабатга киришуви натижасида ҳосил бўлган синтактик қурилма сўз қўшилмаси дейилади. Бу сўзларнинг бир–бирига эргашishi (*аълочи ўқувчи*) ёки тенглашиши (*олма ва анор*) шаклларида бўлиши мумкин. *Аълочи ўқувчи* бирикмасида бир сўз маъновий қобилиятини намоён қилиш учун бошқасига эҳтиёж сезади. Аниқроғи, (*ўқувчи*) узви изоҳланишга муҳтож. Шу боисдан (*аълочи*) сўзи унга эргашиб, изоҳлаб келади. Бу тобеланиш алоқасидир. Тобеланиш алоқаси натижасида сўз бирикмаси ва гаплар ҳосил бўлади: *тиниқ сув, Салим ўқиди*. Ўзбек тилида кейин келиб, маъноси изоҳланаётган сўз ҳоким (бош) сўз, ҳоким сўзга эргашиб йўли билан боғланиб, унинг маъносини изоҳлайдиган сўз тобе (эргаш сўз) дейилади. (*Тиниқ сув*), (*Салим ўқиди*) бирикувларида (*тиниқ*) ва (*Салим*) сўзлари тобе, (*сув*) ва (*ўқиди*) сўзлари ҳоким аъзолардир.

Нутқда сўзларнинг барчаси ҳам тобе алоқада боғланавермайди. Сўзлар (*олма ва анор*), (*нок ва анжир*), (*ўқиди ва ёзди*) шаклида бири иккинчисига бўйсунмай, тенг ҳолда ҳам боғланиши мумкин. Бу сўз қўшилмалари аъзолари тенг ҳуқуқли бўлиб, бири иккинчисининг маъносини изоҳламайди.

Демак, сўзлар орасидаги алоқа икки хилдир: тенглашиш ва тобеланиш. Улар эса уч хил ҳосилани беради: сўз бирикмаси, сўз тизмаси ва гап. Тенглашиш алоқаси асосида сўз тизмаси ҳосил бўлса, тобеланиш алоқаси асосида сўз бирикмаси ва гап шаклланади.

Сўз тизмаси. Сўз тизмаси (*олма ва анор*) тенг ҳуқуқли аъзолардан ташкил топади. Улар орасида тобелик бўлмайди. Шунга мувофиқ, сўзлар орасида бир–бирини изоҳлаш, тўлдириш ҳодисаси ҳам бўлмайди. Сўз тизмаси ташкил этувчиларининг ўрнини алмаштириш ҳам мумкин: *анор ва олма*. Бу уларнинг синтактик мавқеи ва маъносига путур етказмайди. Сўз тизмасидаги аъзолар биргалиқда бошқа сўзга тобеланиб, уни аниқлаши (*оқ ва*

сарик гуллар) ёки бошқа сўз томонидан изоҳланиб, биргаликда ҳоқим узв бўлиб келиши мумкин (*ширин олма ва анор*). Шунингдек, сўз тизмасидаги ҳар бир узв ўзига хос тобе узвларга ҳам эга бўлиши мумкин (*ўқиётган бола ва ёзаётган қиз*). Уни чизмада қуйидагича бериш мумкин:

Сўз тизмаси аъзолари тенг боғловчилар ёрдамида ёки боғловчи воситаларсиз, фақат оҳанг ёрдамида боғланиши мумкин: *бола, қиз* каби. Сўз тизмаси аъзолари, асосан, бир сўз туркумига мансуб лексемалар воқеланишлари бўлади: *олма* (от) ва *анор* (от). Баъзан улар турли туркумлардан ҳам бўлади: *Салим* (от) ва *мен* (олмош).

Сўз бирикмаси бирикувчи сўзларнинг ҳоқим – тобелик муносабати асосида ҳосил бўлади. Бунда изоҳланувчи аъзо кенгаювчи, изоҳловчи аъзо кенгайтирувчи аъзо деб ҳам юритилади: (*китобни ўқимоқ*) (*китобни* – изоҳловчи, кенгайтирувчи, *ўқимоқ* – изоҳланувчи, кенгаювчи).

Тобеланиш алоқасида ҳоқим аъзо ҳоқимлик мавқеи ва воситаларига, тобе аъзо тобелик мавқеи ва уни таъминловчи воситаларга эга бўлади. *китобни ўқимоқ* бирикмасида *китобни* аъзоси олдин келиб, тушум келишиги кўрсаткичи билан шакланган бўлса, *ўқимоқ* аъзоси ҳоқимлик мавқеи ва шаклига эга.

Аъзоларнинг ҳоқим – тобелигини билдирадиган шаклий кўрсаткичлар ҳар доим ҳам бўлавермайди. Морфологик кўрсаткичлар бўлмаганда ҳам тобелик ва ҳоқимлик белгилари бирикувчи сўзларнинг луғавий – грамматик табиатидан, синтактик ўрнидан ҳамда тартиб ва оҳангдан билиниб туради. Масалан: *тиниқ сув* (тобе+ҳоқим), *сув тиниқ* (тобе+ҳоқим).

Нутқий бирикувларда ҳоқим – тобелик белгиларини аниқлашда оҳангга асосланишнинг аҳамияти катта. Масалан, сўз тизмасида санаш оҳанги мавжуд бўлса (*қалам, дафтар*), сўз бирикмасида кўтарилувчи (*китобни*

ўқимоқ) ва гапда пасаювчи оҳанг (*сувлар тиниқ*) амал қилади. Бироқ ҳоким – тобеликни аниқлашда морфологик кўрсаткичларга таяниш ҳар доим ҳам тўғри бўлавермаганлиги каби (чунки морфологик кўрсаткичларсиз ҳам сўз бирикувлари ҳосил бўлаверади – *қизил қалам*), оҳанг ва сўз тартибига таяниш ҳам мутлақ асос эмас. Чунки *китобни ўқиди* нутқий сўз бирикмаси пасаювчи оҳанг билан айтилса, *ўқидим* китобни ҳосиласида ҳоким сўз олдин тобе сўз кейин келса – да, у сўз бирикмаси саналаверади. Умуман, тобеликнинг кўрсаткичлари бўлмаганда, тартиб ҳоким – тобеликнинг асосий белгиси бўлади, бундай кўрсаткич бўлганда эса у ўз кучини йўқотади.

Тентланиш уюшиқ бўлақлар ва айрим қўшма гап аъзолари орасида амал қилса, булардан бошқа боғланишлар тобеланиш алоқасидир.

Гап. Гапнинг асосини ҳам тобеланиш ташкил қилади. Кесим гапнинг марказий, уюштирувчи бўлаги бўлиб, у барча гап бўлақларини ўзига бевосита ёки билвосита тобелайди.

Синтактик алоқани таъминловчи воситалар. Эркин бирикмаларда сўзлар бир – бири билан ҳар хил боғланади: бу боғланишларда синтактик алоқа турли воситалар асосида амалга ошади: *аълочи ўқувчи, ўқитувчини табрикламоқ, пахтани машина билан термоқ, китобнинг варағи* ва ғ. каби.

Сўзларнинг турли воситалар ёрдамида боғланиши уларнинг қайси луғавий – грамматик тип (сўз туркуми) га киришига, луғавий – грамматик хусусиятларига боғлиқ. Зеро, айрим луғавий – грамматик тип сўзлар, асосан, тобе аъзо вазифасида келиш учун ихтисослашган (масалан, сон, равини, сифат): *беш ўқувчи, тез гапириш, аълочи бола* каби. Шунинг учун улар сўз бирикмасида тобе аъзо мавқеида келиш учун маълум бир грамматик кўрсаткични талаб қилмайди. Айрим сўз туркумлари (масалан, от, феъл), асосан, ҳоким мавқе эгаллашга хосланган: *иссиқ пон, китобни келтирмоқ*. Шу боисдан улар тобе аъзо сифатида нутқда иштирок этиши учун ўзига хос грамматик шакл касб этади: *пахтани термоқ, терилган пахта*.

Синтактик алоқаларни ифодаловчи воситалар синтактик шакл ҳосил қилувчи қўшимчалар, ёрдамчи сўзлар, сўз тартиби ва оҳанлардир.

Алоқа–муносабат (синтактик) шакллари. Булар синтактик шакл ҳосил қилувчи воситалар — келишик, эгалик, кесимлик шаклларидир. Алоқа–муносабат шакллари сўзларни эркин бириктиришнинг энг фаол воситаларидан ҳисобланади. *Мен қишлоққа бордим* гагида —*га* шакли қишлоқ сўзини *бормоқ* феъли билан, —*дим* кесимлик шаклидаги —*м* кўрсаткичи мен сўзини *бормоқ* феълига тобелаш вазифасини ўтамоқда.

Эгалик қўшимчалари мустақил сўзларнинг ҳоким мавқеда келишини ифодалаб, унинг тобе сўзга муносабатини кўрсатади (*сизнинг уйингиз*). Шунингдек, боғлаш билан биргалиқда, ҳоким ва тобе сўзнинг шахс ва сонда мослашишини ҳам таъминлайди.

Келишик мустақил сўзларнинг барчаси учун тобеликни таъминловчи формал кўрсаткичдир. Масалан, бош келишик эгани, тушум келишиги тўлдирувчини, қаратқич келишиги аниқловчини ҳоким бўлакка тобелайди.

Шахс — сон қўшимчалари, кесимликнинг бошқа шакллари билан биргалиқда, ўзи ҳосил қилаётган ҳоким бўлакни тобе бўлак — эгага боғлайди.

Ёрдамчи сўзлар. Синтактик алоқаларни ифодалашда қўлланадиган ёрдамчилар кўмакчи, боғловчи ва боғламалардир.

Кўмакчилар бир сўзни иккинчи сўзга тобеловчи воситадир. Улар маъно ва вазифалари жиҳатдан келишикларга ўхшайди (*телефонда гаплашмоқ — телефон орқали гаплашмоқ*). Шунингдек, кўмакчи сўзларни синтактик алоқага киритишда ўзи билан бирга уларнинг маълум бир келишик шаклида бўлишини ҳам талаб қилади: *Маррага қадар бир текисда югуриб боришди*.

Боғловчилар одатда, сўз тизмаларининг, гапларнинг аъзоларини боғлаш учун хизмат қилади. Масалан: *олма ва анор. Мен ўқидим ва ёздим*. Тенг боғловчи биринчи мисолда сўз тизмаси аъзоларини, иккинчи мисолда эса қўшма ган аъзоларини боғлаш учун хизмат қилган.

Боғлама от кесимни эга ёки бошқа тобе аъзолар билан боғлаш учун хизмат қилади: *Биз ўтган йили талаба бўлдик*. Бунда *бўлдик* боғламаси шахс – сон ва замон маъноларини ифодалаган ва кесимни унинг шахс (*биз*) ва замон (*ўтган йили*) кенгайтирувчилари билан боғлаган.

Сўз тартиби. Сўзлар эркин бирикувларда грамматик шакллар асосида боғланганда, сўз тартиби ўзгарса – да, у маъновий муносабат ёки боғланишга таъсир қилмайди: *Сен китобни келтирддингми? Китобни сен келтирддингми? Келтирддингми сен китобни?* бирикувларидаги сўзлар ўрни алмаштирилганига қарамай, *келтирддингми* сўз шакли ҳоким, *сен* ва *китобни* сўз шакллари тобе аъзо сифатида қолаверган. Чунки улар синтактик мавқеларини таъминловчи воситалар – морфологик кўрсаткичларга эга. Сўзларнинг ҳоким – тобелиги (синтактик мавқеи)ни кўрсатувчи воситалар бўлмаганда сўз тартибининг қиммати ошади (*аччиқ олма*). Бунда сўзнинг гапдаги функцияси, асосан, тартиби билан белгиланади, тартиб ўзгарса, мазмун билан бирга, синтактик ҳолат ҳам ўзгаради: *Ҳаёт гўзал* (эга+кесим), *гўзал ҳаёт* (аниқловчи+аниқланмиш).

Гапда услубий мақсадларда сўз тартиби ўзгариши мумкин; *Ўқитувчи интизом ҳақида гапирди*. *Интизом ҳақида ўқитувчи гапирди*. Тартибнинг бундай ўзгариши аъзоларнинг ҳоким – тобелигига таъсир қилмайди, бироқ гапнинг услубий жиҳатларига, фикрдаги маъно нозиклигига таъсир қилади.

Оҳанг. Оҳанг ҳам, юқорида айтилганидек, бирикувларнинг табиатини кўрсатувчи нисбий восита ҳисобланади. Гап тугалланган оҳанг билан айтилса, гап таркибидаги айрим бирикувлар сапаш (*олма ва анор*), айримлари кўтарилувчи оҳангга (*қизил қалам*) эга бўлади.

Оҳанг (пауза) бирикувларнинг синтактик бўлинишини кўрсатади. Масалан, *Кўп қаватли уй бирикмасини* икки хил *кўп/қаватли уй* ва *кўп қаватли/уй* тарзида айтиш мумкин. Демак, синтактик алоқани, унга боғлиқ равишда мазмуний фарқланишни ифодалашда оҳангнинг ўрни бор. Яъни, *кўп\қаватли уй* тарзида биринчи сўздан кейин пауза қилиниши

натижасида (*кўп*) сўз шакли тобе ва *қаватли* уй бирикмаси унга ҳоким мавқеда бўлиб, бунда қаватли уйларнинг кўплиги маъноси англашилади. Иккинчи ҳолатда (*кўп қаватли/уй*) эса *кўп қаватли* бирикмаси тобе, уй сўз шакли эса ҳоким мавқеда бўлиб, бирикмадан уйнинг қаватлари кўплиги маъноси англашилади.

Санаш оҳанги бир хил бўлакларнинг алоқасини ифодалайди: *олтин, кумуш тош бўлар*.

Қўшма гапнинг таркибий қисмлари орасида ҳам махсус – қарама – қаршилиқ (*Кундузи иссиқ – кечаси совуқ*), шарт (*Сен кел – у боради*), сабаб (*Кеча боролмадим – меҳмонлар келиб қолди*) маъновий муносабатлари мавжуд.

Кўринадики, айрим ўринларда сўзларни ва гапларни боғлашни оҳангнинг ўзи бажаради. Боғлашни бошқа воситалар ўз зиммасига олганда оҳангнинг роли кучsizланади.

СЎЗ БИРИКМАСИ

Сўз бирикмаси нутқ бирлиги сифатида

Нутқий сўз бирикмаси (СБ) ҳақида тушунча. Нутқда тушунчаларни аниқроқ ва муайянроқ ифодалаш зарурати туғилади. Бу эса нисбий ноаниқ тушунча ифодаловчи сўз ўрнига нисбий аниқ тушунча ифодаловчи сўз бирикмасини афзал қилиб қўяди. Қиёсланг: *ўқимоқ – тез ўқимоқ*. Кейинги нутқий ҳосилада «ҳарфларни уриштириб маъносини тушуниш» ҳаракати *ўқимоқ* сўзидагига нисбатан аниқроқдир. Чунки унга *тез* сўзи кўмаклашган. Кўринадики, сўз ҳам, сўз бирикмаси ҳам тушунча ифодалайди. Сўз ифодалайдиган тушунча ноаниқ ва, демак, кенгроқ (масалан, *ўқимоқ* феълда ҳаракат *тез* ҳам, *секин* ҳам бўлиши мумкин), сўз бирикмасида эса икки тушунча ўз мустақилликларини сақлаган ҳолда нисбий аниқ ва муайян ҳаракатни («ҳарфларни тез уриштириб, маъносини тушуниш») ифодалаган. Демак, сўз ўз маъновий имкониятини

тўлароқ ва равшанроқ намоён қилиши учун бошқа бир мустақил сўзга эҳтиёж сезади. Бу сўз унинг маъновий эҳтиёжини қондирмоғи учун ҳам маъновий, ҳам грамматик жиҳатдан унга мувофиқ бўлмоғи лозим. Буни равшанроқ англаш учун қуйидаги ҳосилаларга диққат қилайлик:

*олманинг термоқ
осмонни ушламоқ
Салим келди
китобни ўқимоқ*

Бирикмаларнинг биринчисида (*олма*) ва (*термоқ*) сўзлари маъновий жиҳатдан мувофиқ бўлиб, бироқ уларнинг грамматик шакли (қаратқич келишиги) мос эмас. Иккинчи бирикув (*осмонни ушламоқ*) да сўзлар грамматик шакли жиҳатдан мос бўлса — да, маъновий табиатларининг «беўхшовлиги» уларнинг бирикув ҳосил қилишларига йўл қўймайди. Учинчи бирикувда аъзолар ҳам маъновий, ҳам шаклий жиҳатдан мувофиқдир. Улар бирикуви тушунча эмас, фикр ифодалайди. Тўртинчи бирикув (*китобни ўқимоқ*) буларнинг барчасидан фарқланади ва бирдан ортиқ мустақил сўзнинг маъно ва грамматик жиҳатдан тобелашувидан ташкил топиб, тушунча ифодалашга ҳосланганлиги билан характерланади. Бунда бир сўз тобе, иккинчиси ҳоким бўлиб, улар тобелик ва ҳокимлик хоссалари ҳамда воситаларига эгадир. Бу уларнинг маъновий мослиги ва тобелиги (ҳокимлиги) грамматик шакли ҳамда жойлашув (олдинма — кейинлик) хусусиятларидир. Демак, нутқий сўз бирикмалари учун қуйидаги белгиларни кўрсатиш мумкин:

- а) бирдан ортиқ мустақил сўз;
- б) аъзоларнинг маъновий ва грамматик жиҳатдан мослиги;
- в) тобелик;
- д) тушунча ифодалаш.

Сўз бирикмаси бу тўрт белгисининг ҳар бири билан ўзига ёндош ҳодисаларга ўхшайди ва бир вақтнинг ўзида фарқланади ҳам. Масалан, бирдан ортиқ мустақил сўздан ташкил топганлиги билан сўздан фарқ қилса, тушунча ифодалаш билан у билан ўхшашлик касб этади. Гаплар

бирдан ортиқ мустақил сўзнинг маъновий ва грамматик жиҳатдан тобеланиши асосида ҳам вужудга келади. Лекин у СБ дан фарқли ўлароқ, фикр ифодалайди. Демак, СБ билан унинг ўхшашлари муносабатига алоҳида – алоҳида тўхталиш лозим бўлади.

СБ ва сўз. Сўз бир тушунчани ифодалайди. СБда эса бирдан ортиқ тушунча муносабатга киришган ҳолда нутқда воқеланади. Сўз асосида лексема ва морфема ҳамда уларнинг бирикув қонуниятлари ётса, СБга эса лексемалар ҳамда уларнинг бирикувларини тартибга солувчи ЛСҚ асос бўлади. Айтилганидек, сўзда тушунча, маъно кенг ва мавҳум бўлади. Сўз бирикмасида эса бу кенглик ва мавҳумлик бир қадар барҳам топган бўлади. Масалан, *қизиқ китоб* бирикмасида китобнинг бир белгиси намоён бўлган. Шу жиҳатдан у муайянлик касб этган. Аммо бу муайянлик нисбий ва биреқламадир. Чунки, масалан, унинг бадиий ёки илмийлиги ҳануз мавҳум ва ноаниқдир. *Қизиқ бадиий китоб* бирикмасида бу белги ҳам муайянлик касб этади. Сўз бирикмасида сўз бошқа сўзларни ўзига бириктириб кенгайиши билан маъновий жиҳатдан торайиб боради. Демак, шаклий кенгайиш маъновий торайишни келтириб чиқарса (сўз бирикмасида), шаклий торлик (сўзда) маъновий кенглик билан муносибдир.

СБдаги тушунчалар ўзаро муносабатга киришар экан, бунда улар яхлитланиб, бир «вужуд»га айланиб кетмайди. Улар бир–бирига қанча яқинлашмасин, барибир ўз мустақилликларини сақлаб қолади. Масалан, *тоза ҳаво* бирикмасида бир тушунча иккинчисига муайянлик киритиш учунгина хизмат қилади, лекин, барибир, бунда икки тушунча мавжуд. Икки тушунча орасидаги муносабат маълум бир меъёр чизигидан ўтса, улар яхлит тушунчага айланадилар ва бир бутун ҳолда янги маъно англатадилар. Масалан, *белбоғ* сўзи дастлаб *белнинг боғи* бирикуви шаклида бўлиб, бунда икки тушунча муносабати (ҳоким – тобелиги) мавжуд. Бироқ бу муносабат уларнинг яхлитланиши даражасига етмаган. (*белбоғ*) сўзида эса муносабатнинг меъёр чизигидан кейинги ҳолатига дуч келамиз.

Сўзларнинг алоҳида кўриниши бўлган қўшма сўзлар аслида сўз бирикмалари узвларининг яхлитланиши — сўз бирикмасининг маъновий тараққиёти маҳсулидир.

СБ ва ибора. СБ аъзолари тобе муносабатли мустақил сўзлар бўлса, иборалар ҳам мустақил сўзлар бирикувидан ташкил топса — да, улар орасида синтактик алоқа сўнган, бу сўзлар ўзаро яхлитланиб, ўзида тайёрлик, мажбурийлик, барқарорлик каби белгиларни ташийдиган лисоний бирликлар қаторидан жой олган. Иборалар ташкил этувчилари (зоҳирий) жиҳатидан СБ га ўхшаса — да, моҳиятан лексемаларга яқинлашади. Зеро, *тарвузи қўлтиғидан тушди* ибораси билан *бўшашмоқ* сўзининг маъновий моҳияти яқиндир. Лексемалар ажодлардан авлодларга бузилмасдан ўтганлиги каби иборалар ҳам яхлит ҳолда кейинги авлодга узатилади. Сўз бирикмаси эса вақтинчалик ва ўзгарувчандир. Сўз бирикмасини ташкил этган сўзлар нутқда ўз мустақил маънолари билан қатнашгани ҳолда ибораларнинг таркибидаги сўзлар ўзларининг хос маъноларидан узоқлашгандир (*тарвузи қўлтиғидан тушди* иборасида *тарвуз, қўлтиқ, тушмоқ* сўзлари ўзларининг хос маъноларига эга эмас).

СБ да ҳоким ва тобе, кенгаювчи ва кенгайтирувчи сўз. СБ да маъноси муайянлаштириладиган сўз ҳоким ва унинг маъносини муайянлаштирувчи сўз тобе аъзо дейилади (масалан, *китобни ўқимоқ* бирикмасида *китобни* тобе ва *ўқимоқ* ҳоким аъзо). СБ да бир сўз бир нечта сўзни ўзига тобе аъзо сифатида бириктириши мумкин. Лекин СБда бир сўз фақат аъзогагина тобе узв сифатида боғланиши мумкин, холос. Масалан, *катта, чиройли гулчамбар* бирикмасида *гулчамбар* сўзи иккига сўзга ҳоким. Лекин *чиройли* сўзи бир сўзгагина тобе. Ҳоким мавқеда юзага чиқаётган лексема ўзининг ҳоким, тобе вазифада юзага чиқаётган лексема эса ўзининг тобе валентлигини намоён қилади. Ҳоким ва тобе аъзолар вазифалари, грамматик шакли ва синтактик ўрни асосида белгиланади. Тобе аъзо олдин келиб кейингисининг маъносини изоҳлашга хосланган бўлади ва бунга мос грамматик кўрсаткичлар билан шаклланади ҳамда маълум синтактик ўринга эга бўлади. Ўзбек нутқида одатда,

ҳоким сўз кейин тобе сўз оддин келади. Нутқий инверсия (ҳоким ва тобе сўз тартибининг бузилиши) асосида сўз бирикмаларига бундан мустасно: *ўқидим китобни, Раъно, ҳамшира* каби. Ҳоким сўз кенгаювчи ва тобе сўз кенгайтирувчи сўз деб ҳам юритилади. Кенгаювчи ва кенгайтирувчи атамалари нисбий моҳиятга эга бўлиб, шаклга нисбатан айтилгандагина тўғри бўлади. Масалан: *китобни ўқимоқ* бирикмасида [ўқимоқ] лексемаси ёнига яна бир лексема қўшилди ва бир сўз иккита бўлиб, шаклий «ёйилиш», яъни кенгайиш юз берди. Шаклий кенгайиш эса маъновий торайишни вужудга келтиради. Бунда шакл ва мазмун диалектикаси янада яққолроқ намоён бўлади. Чунки *ўқимоқ* лексемаси маъноси кенг бўлиб, у ўқиладиган барча нарсалар устида юз берадиган тегишли ҳаракатни ифодалайди. *Китобни ўқимоқ* бирикмасида эса айрилган «*барча нарсалар*»дан фақат «*китоб* устида бажариладиган ҳаракат» торайган маъноси қолади. *Кенгаювчи* атамасини фақат бош сўзга, кенгайтирувчи атамасини фақат эргаш сўзгагина хос қилиб қўйиш ҳам бирёқламаликдир. Зеро, *китобни ўқимоқ* бирикмасида *китоб* лексемаси тобе, *ўқи* лексемаси ҳоким валентлигини намоён қилганлиги каби унда *ўқимоқ* сўзи *китобни* сўзшакли учун маъновий торайтирувчи ва шаклий кенгайтирувчи вазифаларни намоён қилади. Зеро, *китобни* сўзшакли ўғимли ҳаракатни ифодаловчи чексиз лексемалар билан боғланиш имкониятига эга. *Ўқимоқ* сўзшакли билан бирикиш асосида унда маъновий торайиш, шаклий кенгайиш юз беради.

СБ да боғланиш усуллари. СБ аъзолари орасидаги боғланиш, яъни тобеланиш уч хил: *битишув, мослашув, бошқарув*. Бу алоқа турларининг ўзига хос хусусиятлари ва фарқлари аъзоларни бириктирувчи кўрсаткичлар ёки бошқа воситалардан келиб чиқади. Масалан, *тез юрмоқ, қаламни олмоқ, китобнинг варағи*. Маълум бўладигани, бирикмада тобе сўзнинг қайси шаклда келиши кўпинча, унинг ҳоким сўзига (*қаламни олмоқ*) боғлиқ бўлса, баъзан ҳар иккала аъзо бир – бирининг қандай шаклда бўлишини белгилаб қўяди (*китобнинг варағи*).

Битишувда бириккан сўзларнинг ўзаро алоқаси, асосан, тартиб ва оҳанг билан белгиланади. Битишув алоқасида морфологик кўрсаткичлар бўлмаса – да, тартиб муҳим восита сифатида намоён бўлади. Бунда тобе сўз ушбу мавқеда келиш учун шаклий жаҳатдан ўзгармайди. Зеро, тобе аъзо сифатида намоён бўлаётган сўз маъновий ва вазифавий жиҳатдан бунга хосланган бўлади. Мисоллар: *қизил гул, оқ қоғоз*. Баъзан от туркумидаги сўзлар ҳам ҳеч қандай воситасиз тобе вазифада кела олади: *олтин соат, тош йўл* каби. Бунда улар моҳиятан тобе аъзоллик доимий белгиси бўлган сифат, сон, равиш туркумларига яқинлашади. Бу ҳодиса нутқий бўлиб, *олтин, тош* лексемаларининг лисоний моҳиятлари билан белгиланмаган.

Қуйидаги сўзлар битишув йўли билан боғланган:

- 1) равиш + феъл: *ўз–ўзидан гапирмоқ*;
- 2) сифат+феъл: *яхши сўзламоқ*;
- 3) сон+от: *ўнта қалам, саккиз дафтар*;
- 4) от+от: *кумуш қошиқ, чанг йўл*;
- 5) олмош+от: *ҳамма одам, қандай китоб*.

Айрим манбаларда тобе сўз вазифасида равишдош (*шошилиб гапирди*), сифатдош (*ўқиган бола*)лар юзага чиққан бирикувлар ҳам битишув алоқали кўшилмалар сифатида қаралади. Ваҳоланки, бу ерда равишдош кўрсаткичи –*иб* феълни феълга (*шошилиб гапирди*), сифатдош шакли (–*ган*) феълни отга (*ўқиган бола*) боғлаш учун хизмат қилади. Шунингдек, бу шаклларнинг морфологияда луғавий – синтактик шакллар сифатида қаралиши ҳам улар ҳосил қилган бирикувларни битишувли эмас, балки бошқарувли бирикувлар сифатида қарашни тақозо этади.

Битишувда аъзоларнинг ҳоким – тобелик ҳолати, асосан, тартиб ва жойлашув омиллари асосида белгиланади: (тобе аъзо + ҳоким аъзо), яъни тобе сўз олдин, ҳоким сўз кейин келади ҳамда аъзолар орасига бошқа сўзни киритиб бўлмайди, (*кумуш қошиқ бирикмасини кумуш ўнта қошиқ* деб ўзгартириб бўлмайди. Баъзан битишувда ҳам тартиб иккинчи ўринга тушиб қолгандек туюлади: *Мажлис бўлади – Мажлис кечқурун бўлади*. Лекин бунда *мажлис* сўзи феълга

битишув асосида эмас, балки бопи келишиқда боғланаётганлигини эсдан чиқармаслик лозим.

Демак, битишув алоқасида тартиб ва оҳанг муҳим роль ўйнайди. Бунда тобеллик тартиб ва жойлашувдан, сўзларнинг грамматик хусусияти ва маъносидан англашилиши аён бўлиб туради.

Келишиқ аффикси ўз маъноларини йўқотган *тезга келмоқ*, *ўз—ўзидан рақсга тушиб кетмоқ*, *бирдан гилирмоқ* бирикувларини ҳам битишув алоқаси сифатида қарамоқ лозим. Чунки келишиқ қўшимчаси бу СБларда ўз тизимидан ажралиб, сўз таркибида «қотиб қолган». Бу сўзлар келишиқ қўшимчаларини олган ҳолда равишга кўчган сўзлардир.

Бошқарув алоқаси бир томонлама шакланган СБлар таркибида амал қилади. Фақат тобе аъзолари бириқиш учун тобеловчи қўшимча олган СБлар бошқарув йўли билан боғланган дейилади. Бунда ҳоким сўз тобе сўзнинг қандай шаклда бўлишини бошқаради. Масалан, *китобни ўқимоқ* бирикмасида тобе сўзнинг тушум келишиғи шаклида келиши *ўқимоқ* феълининг ўғимлиғи билан белгиланган. Агар бу феъл ўтимсиз феълга айлантирилса, (*ўқилди*) тобе сўздағи тушум келишиғи шакли *ўз—ўзидан* ғойиб бўлади: *китобни ўқимоқ — китоб ўқилди*.

Бошқарув алоқасида тобе сўзни ҳар хил туркумдағи сўзлар бошқариши мумкин. Мисоллар: *уйга бормоқ* (феълли бошқарув), *мендан китоба* (сифат бошқаруви), *товушдан тез* (равишли бошқарув), *ўқишда биринчи* (сон бошқаруви), *айтган бола* (отли бошқарув).

Бошқарув уни амалга ошираётган воситага боғлиқ равишда келишиқли бошқарув, кўмакчили бошқарув, равишдошли бошқарув, сифатдошли бошқарув каби турларга ажралади.

Мослашув. СБларнинг икки томонлама грамматик шакланган тури бўлиб, бунда тобе аъзо ҳоким аъзога, ҳоким аъзо тобе аъзога мувофиқ равишда боғловчи восита олади. Масалан, *укамнинг дафтари*, *сизнинг уйингиз* каби. Мослашув атамаси ҳар иккала аъзонинг бир—бирини тақозо қилувчи морфологик воситаларга эга

деган маънони англатади. Мослашув алоқасида тобе аъзо қаратувчи, ҳоким аъзо қаралмиш деб юритилади.

Мослашув алоқасида тобе аъзо белгисиз (*Навоий ғазали*) бўлганлиги каби, ҳоким аъзо ҳам кўрсаткичсиз қўлланиши мумкин: *сизнинг уйингиз—сизнинг уй, бизнинг китобимиз—бизнинг китоб* каби. Бу *сиз* олмоши ва *—нгиз* қўшимчаси, бу олмоши ва *—миз* кўрсаткичининг тарихий генетик боғланиши билан изоҳланади. Зеро, *уларнинг китоби* бирикмасини *уларнинг китоб* тарзида қўллаб бўлмайди.

СБ да боғланиш омиллари. СБнинг ички тузилиши, ташкил этувчи аъзоларнинг ўзаро муносабатини ўрганиш жараёнида бирикишнинг ички қонунияти очилади. СБда боғланиш аъзолардан бирининг фаоллиги асосида эмас, балки ҳар икки аъзонинг ҳам бир—бирига, аввало, маъновий, қолаверса, шаклий, жойлашув жиҳатдан мослашишлари асосида юз беради. Чунки тобеланаётган лексеманинг бирикиш имконияти воқеаланишга, ҳоким аъзонинг бириктириш талаби эса қондирилишга интилади. СБдаги аъзоларнинг гоҳ биттасининг (*мактабга бормоқ*), гоҳ иккинчисининг ҳам (*мактабнинг боғи*) грамматик шаклланиши асосида синтактик алоқанинг икки хил — бир томонлама алоқа, икки томонлама алоқа турларини фарқлаш маъқул эмас. Унда битишувли (*кенг дала*) бирикмаларни ҳеч қандай алоқасиз бирикма дейишга тўғри келган бўлур эди. Юқоридаги алоқанинг икки кўриниши боғловчи воситаларга қараб белгиланган, холос.

Сўз бирикмасида алоқа ҳар доим ҳам икки томонламадир. СБ аъзоларининг икки ёқлама—бирикиш имконияти (тобе аъзо) ва бириктириш талаби (ҳоким аъзо) алоқадорлиги бевосита аъзоларнинг бирикиш—бириктириш қобилиятига асосланади.

СБ аъзолари орасидаги боғланиш ҳар бир сўзда яхлит ҳолда мавжуд бўлган маъновий (М), шаклий (Ш), жойлашув (Ж) омиллариининг ўзаро мувофиқлигига таянади. Масалан, *китобни ўқимоқ* бирикмасидаги *китобни* сўз шаклида ҳоким сўзга бирикишини таъминлайдиган М, Ш, Ж омиллари бўлганлиги каби *ўқимоқ* сўзшаклининг ҳам тобе аъзога боғланишини

таъминлайдиган М, Ш, Ж омиллари мавжуд. *Хатни ёзмоқ* СБсида тобе сўз (*хатни*)нинг ҳоким сўз (*ёзмоқ*) билан бирикишини унинг шакли (*–ни*), маъноси ва қисман жойлашуви (олдин келиши) кўрсатса, ҳоким сўз тобе сўз билан боғланишини маъноси, шакли ва қисман жойланиши (кейин келиши)ни кўрсатади.

Сўзда бу уч омил яхлит ҳолда бўлиб, маълум бирикиш жараёнида бирортаси устунлик қилса, бошқа ҳолда у кучсизланади. Келтирилган *хатни ёзмоқ* бирикмасидаги тобе сўз (*хатни*) да шаклий омил (*–ни*) тобеликни кўрсатувчи етакчи омил бўлса, ҳоким сўз (*ёзмоқ*) да маъновий омил устунлик қилган.

Маъновий омил деганда сўзларнинг боғланиши учун муҳим саналган луғавий маъноси, қайси туркумга хослиги тушунилади. Луғавий маъно аён бўлиб, сўзнинг грамматик маъновий хусусиятларига бир оз шарҳ бериш лозим бўлади. Сўзларнинг муайян туркумга хослиги ниҳоятда кенг кўламли тушунча бўлиб, мустақил сўз туркумлари доирасида нарса – предмет (от), белги (сифат), миқдор (сон), ҳаракат (фъъл), ҳолат (равиш), тасвирийлик (тақлидлар), ишоравийлик (олмошлар) каби туркумий маъноларни қамраб олади. Бу маънолар сўз туркуми (масалан, от), унинг ички бўлинишлари (масалан, модда – маъдан оти, ўрин – жой оти каби) билан боғлиқдир. Шунинг учун *тош кўприк* бирикмасида *тош* сўзининг от туркумига мавсублиги, модда – ашё номи эканлиги, *кўприк* сўзининг маълум бир ҳаракатнинг маҳсули бўлиши предметни ифодалashi, *сўрида ётмоқ* бирикмасида эса *сўри* сўзининг жой номини атаб келиши, *ётмоқ* фъълнинг ўтимсизлиги кабилар маъновий омилни ташкил этади.

Шаклий омил деганда сўзларни бир – бирига боғлаш учун хизмат қиладиган алоқа – муносабат (синтактик) шакллари тушунилади. Морфологик шакллар бирикмадаги қайси аъзони шаклантиришига кўра иккига бўлинади:

1) тобега хослар (келишик, сифатдош, равишдош кўрсаткичлари ва кўмакчилар);

2) ҳокимга хослар (эгаллик, нисбат, кесимлик кўрсаткичлари).

Жойлашув омили сўзларнинг эркин жойлашуви (1) ва бирикма таркибида жипслашувидан (2) иборат.

Ўзбек тилининг меъёрий нутқида тартиб қатъий бўлиб, тобе олдин, ҳоким кейин келади. *Эркин жойлашув* деганда СБдаги тобе ва ҳоким аъзоларни бир – биридан ажратиш, «узиш», улар орасига бошқа булақларни киритиш имкоқияти мавжудлиги назарда тутилади. Масалан, *кеча келмоқ, китобни ўқимоқ, шаҳримизнинг кўчалари* каби СБларда эркин жойлашув имкоқияти бор, уларда тобе ва ҳоким аъзони бир – биридан ажратиш, «узиш» (*Кеча уйга келди, китобни тез ўқиди, шаҳримизнинг кенг кўчалари*), ҳатто тескари жойлаштириш (*келмоқ кеча, кўчалари шаҳримизнинг*) мумкин. *Жипслашув* деганда тобе ва ҳоким аъзони бир – биридан «узиш» мумкин эмаслиги тушунилади. Бунга *тош кўприк, олтин узук, Навоий романи, китоб ўқимоқ* бирикмаларини мисол қилиб келтириш мумкин. Масалан, *тош кўприк* бирикмасидаги сўзларнинг ўрни алмаштирилса, бирикма моҳияти ўзгариб кетади: *Кўприк – тош*. Демак, бу сўзларда бирикма моҳиятини белгилашда жойлашув омили устувор аҳамиятга эга. Эркин жойлашув Ж омилининг кучсизлигини, жипслашув эса унинг кучлилигини билдиради.

Ҳар қандай СБда сўзнинг мавжуд имкоқиятлари юзага чиқади. Бунда ҳар бир аъзодаги мазкур (М, Ж, Ш) омиллар ўзаро ва бошқа аъзодаги шундай омиллар билан мувофиқлашади. Сўздаги бир омилнинг кучайиши бошқа омилларнинг кучсизланиши эвазига содир бўлади. Буни учбурчак бурчакларининг ўзаро алоқадорлигига қиёслаш мумкин. Учбурчак бурчакларининг йиғиндиси 180 градусга тенг. Бир бурчак катталашса, бунинг ҳисобига бошқалари кичраяди. Лекин уларнинг умумий йиғиндиси 180 градусга тенг бўлиб тураверади. Худди шунингдек, тобе ёки ҳоким сўздаги бир омил кучайса, бу бошқа омилларнинг кучсизланиши ҳисобига бўлади. Чунки бир омилнинг етакчилик қилиши бошқаларнинг тўла воқеланишига йўл қўймайди. Масалан, *уйнинг эгаси* бирикмасида бирикув омиллари қуйидагича: [ШМЖ+ШМЖ]. Чунки ҳар икки аъзо ҳам – бириктирувчи – тобе аъзо тобега хос, ҳоким аъзо ҳокимга

хос грамматик шаклга эга. Уларнинг ҳоким ва тобелигини ана шу шакллар кўрсатиб турибди. Шунинг учун ҳар иккала аъзода ҳам шаклий омил устувордир. Бирикма аъзоларини бир–биридан «узиш» (*уйнинг асл эгаси*), тескари жойлаштириш (*эгаси уйнинг*) бирикманинг олдинги моҳиятига таъсир қилмайди. Бу эса жойлашув омилининг ўта кучсизлигидан далолат беради. Маъновий омил эса шаклий ва жойлашув омиллари оралигида бўлади. *шошилиб гапирмоқ* СБсидаги аъзоларнинг бирикув омиллари муҳимлиги қуйидагича: ШМЖ – МШЖ. Биринчи узвда шаклий омилнинг биринчи ўринга чиқиши унинг равишдон шаклидалиги сабабдир. Равишдон шакли *шошилиб* сўзшаклининг тобелигини таъминламоқда. Жойлашув омилининг ҳар иккала аъзода ҳам охири планга ўтиши эса тобе ва ҳоким узвлар орасида эркин жойлашувнинг мавжудлигидир. Иккинчи аъзо (*ўқимоқ*) да маъновий омилнинг кучайиши, унинг ҳокимлик грамматик шаклига эга эмаслиги ва жойлашув омилининг кучсизлиги эвазигадир. *март ойи* бирикмасидаги аъзоларнинг бирикув омиллари муносабати эса қуйидагича: ЖМШ+ШМЖ. СБлар аъзоларида маъновий омилнинг охири ўринга ўтиши мумкин эмас. Чунки СБ учун дастлабки талаб аъзоларнинг маъновий мувофиқлигидир.

Ўзбек тилида ҳар бир аъзо бирикув омилларининг ўрин алмашиш натижасида 6 хил комбинация вужудга келади. Тобе аъзо: МШЖ, МЖШ, ШМЖ, ШЖМ, ЖМШ, ЖШМ. Ҳоким аъзо: МШЖ, МЖШ, ШМЖ, ШЖМ, ЖМШ, ЖШМ. Ҳар бир аъзонинг 6 хиллиги асосида (6х6) СБнинг 36 мантиқий – риёзий тури маълум бўлади. Олти хил тобе аъзо ва олти хил ҳоким аъзони кўпайтириш асосида 36 хонали жадвал юзага келади. Қуйида жадвални ҳар бир СБ турига айрим мисоллар билан берамиз:

Ў	Ш	М	Ж	Ш	М	Ж	
ШМЖ	1)уйини эгаси 2)уйдан мактаб гача 3)шамол --дан ёвилмок			1)китоб-- ни ўқимок 2)одам-- дек яшамоқ 3)ширин-- дан ицирин 4)дарахтча ан мўрт 5)шошиб гапирмоқ 6)учга бир		1)халққа мурожа-- ат 2)фариш тидек одам 3)нўра-- ган девор	
ШЖМ							
МШЖ							
МЖШ				1)илғор ишчи 2)яяши одам 3)шунча лар гўзал			
ЖМШ	марш ойи			1)темир қошиқ 2)қўшни кампир			
ЖШМ							

Жадвалдаги бўш катаклардан эса ўзбекча бирикмалар ўрин олмайди. Масалан, МШЖ – ШЖМ тузилишли бирикма ўзбек тилига хос эмас. Зеро, айтилганидек, аъзоларда маъновий омил энг кўп даражада кучсизланган сўз бирикмалари нутқимизда йўқ.

Ҳоким аъзонинг ифодаланишига кўра СБнинг турлари. СБ ўз таркибидаги ҳоким аъзонинг қайси сўз

буларнинг ҳаммаси ҳаммадан келиб чиққан бўлади.

ИСМЛИ БИРИКМАДА ҳоким аъзо (сифат, сон), олмош туркумларидан ифодаланган: *кени днас* (от), *тухумдан кичик* (сифат), *овоздан тез* (сифат), *оқиманининг бири* (сон), *уқувчиларнинг ҳаммаси* (олмош).

Феълли бирикмада ҳоким аъзо феълдан бўлади: *вазифани бажармоқ*, *тез ўқиш*, *уялагани уялган*.

СБнинг тузилишига кўра турлари. Биз юқорида кўриб ўтган сўз бирикмалари икки сўзли бирикмалардир. Сўз бирикмалари уч ва ундан ортиқ сўзли бўлиши ҳам мумкин: *бепоён яшил майдон*, *ўнта бағрий асар*. Демак, тузилишига кўра сўз бирикмаси икки турга бўлинади: *содда бирикма* ва *мураккаб бирикма*.

Содда бирикма, одатда, икки мустақил сўздан тузилган бўлади: *оқ қороз*, *кўм-кўк осмон* каби. *Беш қаватли бино*, *ўн яшар бола*, *ўрта бўйли йигит* тишидаги қўшилишлар ҳам содда бирикма саналади. Чунки улар таркибидаги *беш қаватли*, *ўн яшар*, *ўрта бўйли* унсурлари ажралмас бирикмалар бўлиб, бир бутун ҳолда тобе узв сифатида намоён бўлади. Шунингдек, СБнинг аъзолари ибора ёки бошқа турғун бирикма билан ифодаланганда ҳам бирикма содда ҳисобланади: *капалаги учиб кетган бола* (*капалаги учиб кетган+бола*), «*Ёрилтош*» *эртаги* (*ёрилтош-эртаги*), *Қуш қўнмас ўсимлиги* (*қуш қўнмас-усимлиги*).

Мураккаб бирикма содда бирикма аъзоларининг кенгайишидан тузилади. Қиёсланг:

уч ўрдак

ўрдак
↑
уч

осмондаги уч ўрдак

ўрдак
↙
уч
↗
осмондаги

илғор теримчилар
теримчилар

↑
илғор

хўжаликдаги илғор теримчилар
теримчилар

↑
илғор

↗
хўжаликдаги

хўжаликдаги

аълочи ўқувчилар

↑
ўқувчилар

аълочи

ҳаммадан аълочи ўқувчилар

↑
ўқувчилар

аълочи

↙
ҳаммадан

ҳаммадан

Осмондаги уч ўрдак ((осмондаги+(уч+ўрдак)),
хўжаликдаги илғор теримчилар ((хўжаликдаги
+(илғор+теримчилар)) СБларида ҳоким сўз кенгайиши
натijasида, ҳаммадан аълочи ўқувчилар
((ҳаммадан+аълочи)+ўқувчилар)) бирикмасида эса тобе
аъзо кенгайиши натijasида мураккаб бирикма ҳосил
бўлган. Баъзан ҳар иккала аъзо ҳам бирдан кенгайиши
мумкин: ҳаммадан аълочи фаол талабалар: ((ҳаммадан+
аълочи)+(фаол+талабалар))

(талабалар)

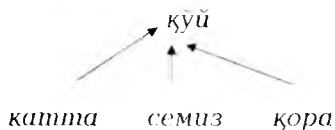
↑

фаол)

←

(ҳаммадан аълочи)

Мураккаб бирикмаларда олдин турган сўзлар охиригисига тўғридан – тўғри боғлашиб бирикма ҳосил қилмайди, яъни *катта семиз қора қўй* бирикмасидаги аъзолар ушбу бирикманинг ўзида *катта қўй*, *семиз қўй*, *қора қўй* каби бирикувларни бермайди.

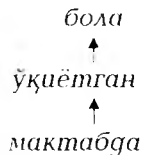

каби. Чунки бунда тобе сўзлар ҳоким сўз ифодалаган нарсанинг турли белгиларини кўрсатади. Бу эса уларнинг уюшмаганлигини келтириб чиқаради. Уюшмаган тобе узвлар эса ўзига хос оҳанг билан айтилади. Қийёсланг:

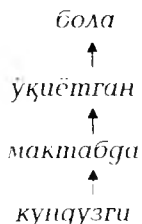
Аълочи, билимдон болалар (уюшган тобе сўзлар)

Катта семиз қора қўй (уюшмаган тобе сўзлар)

СБ занжири. Айрим мураккаб СБларда бир сўз олдинги сўзга ҳоким, кейинги сўзга нисбатан тобе бўлиши мумкин. Масалан: *мактабда ўқиётган бола* каби. Бунда *ўқиётган* сўзи *мактабда* сўзига ҳоким, *бола* сўзига эса тобе аъзо саналади. Унинг схемасини қуйидагича бериш мумкин:

Бирикма эса кенгайиши мумкин:

Сўз бирикмасидаги аъзоларнинг бу тарздаги кенгайиши СБ занжири дейилади. Лекин ҳамма мураккаб бирикмалар ҳам СБ занжирини ҳосил қилавермайди. Масалан, *хўжаликдаги илғор теримчилар* СБ си каби. Бунинг боғланиши занжирсимон эмас:

теримчилар

↑
илғор

↑
хўжаликдаги

СБ ва синтагма. Гапнинг тузилиш ва мазмун жиҳатдан бирланган парчалари нутқ жараёнида қисқа тўхтам билан ажралади. Бундай парчалар *синтагма* дейилади. Масалан: *Аълочи ўқувчилар барча имтиҳонларни муваффақият билан топширдилар* гапи учта синтагмага бўлинади:

1) *аълочи ўқувчилар*; 2) *барча имтиҳонларни*; 3) *муваффақият билан топширдилар*.

Ҳар бир синтагма бир ҳаво чиқариш билан – бир нафас кучи билан айтилиб, қисқа тўхтамдан сўнг янги синтагма бошланади. Гап яхлитлик сифатида бошқа гапдан катгароқ пауза билан ажратилса, синтагмаларни ажратиб турадиган наузалар ундан кичикроқ бўлади. Синтагма грамматик – семантик жиҳатдан яхлитланган фонетик бутунлиқдир.

Гап бир тугал синтагмали ёки бир неча синтагмали бўлиши мумкин. Синтагма баъзан бир сўздан ҳам ташкил топиши мумкин. Синтагма бир неча сўзли бўлганда кўшинча, етакчи ва унга тобе сўзлардан ташкил топади. Лекин синтагмадаги ҳоким – тобелик СБдаги ҳоким – тобелик муносабатидан фарқ қилади. Синтагмадаги бир ҳоким сўз кейинги синтагма учун тобе бўлмайди. Масалан, юқорида келтирилган гапдаги *аълочи ўқувчилар* синтагмасидаги ҳоким узв (*ўқувчилар*) га тобе бўлолмайди. Лекин СБнинг таркибий узвида у учинчи синтагмадаги *топширдилар* сўзига тобеланади.

Синтагма СБга тенг бўлиши ҳам мумкин. Бунда СБдаги ёнма – ён келган тобе ва ҳоким аъзолар синтагма ҳосил қила олади: *аълочи ўқувчилар* бирикуви ҳам СБ,

ҳам синтагмадир. *Ўқувчилар топширдилар* бирикмаси СБ (иредикатив) бўлса — да, синтагма эмас, чунки улар бир пауза билан бирлаштирилмагандир.

Синтагманинг СБдан фарқи яна бир хусусияти шундан иборатки, синтагманинг унсурлари орасига бошқа синтагманинг узви ажралиб қирмайди. Лекин СБнинг узвлари орасида нутқда бу СБга дахлдор бўлмаган бошқа СБ узвлари жойлашган бўлиши мумкин: *китобни кеча ўқидим гапидаги китобни ўқимоқ* СБси орасида унга дахли бўлмаган кеча сўзи жойлашган.

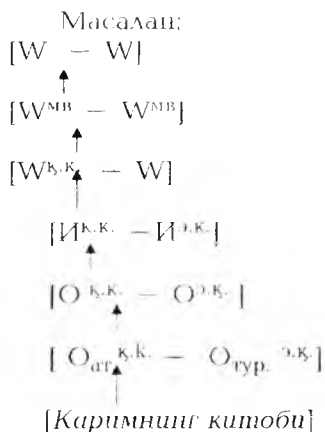
Синтагмаланишнинг ўзига хос қонуниятлари бор. Асосан, ёнма — ён келган аниқдовчи ва аниқланмиш, тўлдирувчи ва тўлдирилмиш, ҳол ва ҳолланмиш бир синтагмани ҳосил қилади.

Синтагманинг мазмун ва грамматик жиҳатдан нисбий яхлитланганлигига уни бир бутун ҳолда ажратиб олиб, гапнинг бошқа бир ўрнига кўчириб кўриш асосида амин бўлиш мумкин: *Барча имтиҳонларни аълочи ўқувчилар муваффақият билан топширдилар.*

Сўзловчининг мақсади гапни синтагмага бўлишда муҳим роль ўйнайди. Демак, синтагма нутқий, индивидуал ҳодиса бўлиб, ҳар бир сўзловчи бир гапни турлича синтагмага бўлиши мумкин. Масалан: *Салим шофёр акамнинг ўртоғи* гапини қуйидагича синтагмалаш ва уни турлича тушуниш мумкин; *1.Салим — шофёр, акамнинг ўртоғи. 2.Салим шофёр — акамнинг ўртоғи.* Демак, гапнинг лисоний моҳиятини гап таркибидаги нутқий СБларнинг қайси СБ ЛСҚси ҳосиласи эканлигини аниқлашда синтагмаланишга ҳам таяниш мумкин.

Сўз бирикмаси лисоний сатҳда

СБ ЛСҚсини тиклаш ва унинг воқеланиши. Бошқа лисоний ҳодисалар каби СБ ЛСҚларини тиклаш ва унинг воқеланиши фарқланади. СБ ЛСҚсининг воқеланиши «лисон — нутқ» йўналишида бўлиб, бу йўналиш умумийликдан оралиқ кўринишлар орқали хусусийликларга — нутқий ҳодисаларга қараб боради.

Бунда $[W-W]$ умумий лисоний синтактик қолип бўлса, $[O_{ат}^{KK} \text{ қк} - O_{тур. \Delta, \text{қ}}]$ қўйи лисоний синтактик қолипдир. $[Каримнинг китоби]$ ҳосиласи ана шу ЛСҚ асосидаги нутқий СБдир.

ЛСҚ ни тиклаш хусусийлик (нутқий ҳосила) лардан оралиқ кўринишлар орқали умумийликлар сари боради ва бу жараён «нутқ – лисон» йўналишида кечади. Нутқий СБнинг воқеланишида бошланғич нуқта $[W-W]$ қолипи бўлса, уни тиклашда (*Каримнинг китоби*) каби нутқий СБлар асос бўлиб хизмат қилади.

Юқорида айтилганидек, ўзбек тилида сўз бирикмасининг 18 та умумлашмаси – ЛСҚлари мавжуд бўлиб, уларни аъзоларининг бирикув омиллари асосида жадвалда қуйидагича умумлаштириш мумкин:

Ҳ	ШМЖ	ШЖМ	МШЖ	МЖШ	ЖМШ	ЖШМ
Т						
ШМЖ	1.[Wк.қ- Wэ.қ]. 2.[Wч.қ- Wчег.] 3.[Wч.ж.к -Fм.а.п.]		1.[Iк.қ-F] 2.[Iyxi.-F] 3.[Stч.к.-Sf] 4.[Oк.к.-Sf] 5.[Fpg-F] 6.[Sk.қ-S]	1.[Ok.қ-O] 2.[Iyxh-I] 3.[Fcg-O]		
ШЖМ						
МШЖ						
МЖШ			1.[I-O] 2.[I-F] 3.[RFolm-Sf]			
ЖМШ	[Ob.к- Oэ.қ.]		1.[Omog-Oan] 2.[Osh-Osh]			
ЖШМ						

Куйида ҳар бир риезий – мантиқий катакдаги биттадан ЛСҚ нинг асосий кўриниши ва маъновий хилларини тасвирлашга ҳаракат қиламиз;

[W^{кк} – W^{эк}] = **қаратувчи – қаралмиш**. Бу қолипда аъзолар [W] белгиси билан берилган бўлиб, бу муайян сўз туркуми белгиси эмас. Чунки бунда [W] унсурини тўлдирувчи аъзолар сифатида турли хил мустақил сўз туркумлари қатнашиши мумкин. Шунингдек, бу ЛСҚнинг қуйи бўлинишлари унинг тегишли сўз туркумлари томонидан тўлдирилиши асосида бўлиб, улар куйидагилардир:

1. [O^{кк} · – O^{эк} ·] = от қаратувчи – от қаралмиш
(*китобнинг варағи*)
2. [O^{кк} · – Sf^{эк} ·] = от қаратувчи – сифат қаралмиш (*гарахтнинг мўрти*)
3. [Sf^{кк} · – O^{эк} ·] = сифат қаратувчи – от қаралмиш
(*яхшининг қилиғи*)
4. [Sf^{кк} · – Sf^{эк} ·] = сифат қаратувчи – сифат қаралмиш (*аччиқнинг чучуги*)

5. [O_т.қ.к – S_э.қ]=от қаратувчи – сон қаралмиш(*гулнинг биттаси*).
6. [S_қ.к – S_э.қ] – сон қаратувчи – сон қаралмиш(*мингташнинг биттаси*).
7. [O_қ.к – H_п.э.қ]= от қаратувчи+феъл қаралмиш(*Отабекнинг қайтиши*).
8. [H_п.қ.к – O_э.қ]=феъл қаратувчи+от қаралмиш(*уялишнинг ўрни*).
9. [H_п.қ.к – H_п.э.қ]=феъл қаратувчи+феъл қаратувчи (*олмоқнинг бермоғи*).
10. [O_қ.к – S_д.э.қ]=от қаратувчи – сифатдош қаралмиш(*юракнинг тўхтагани*).
11. [S_д.қ.к – O_э.қ]=сифатдош қаратувчи+от қаралмиш (*кўрққаннинг кўзи*).
12. [S_д.қ.к – S_д.э.қ]=сифатдош қаратувчи – сифатдош қаратувчи (*йицлаганнинг кулгани*).
13. [O_қ.к – P_э.қ]=от қаратувчи – равиш қаралмиш (*меҳнатнинг кеча–кундузи*).
14. [O_лм.қ.к – O_э.қ]=олмош қаратувчи – от қаралмиш(*менинг ватаним*).
15. [R_қ.к – O_э.қ] равиш қаратувчи+от қаралмиш(*ҳозирнинг ҳузури*).

Умумий [W_қк – W_э.қ] қолипнинг бу кўринишлари ҳам бевосита кузатишда бўлиб, улар ўзаро аъзоларининг қайси туркумга мансублиги билан фарқланар экан, демак, улар луғавий моҳиятлар тажаллилари асосида бўлингандир. Бироқ барибир қолиплар лисоний сатҳга мансублигича қолаверади. Аммо ўрни жиҳатдан бу сатҳнинг қуйи поғоналаридан жой олади.

[W_қ.к – W_э.қ]=қаратувчи – қаралмиш қолипи ҳосилалари турли хил маъновий муносабатларни намоён қилади. Мисол сифатида бир – бирига ўхшаш бир нечта нутқий СБларни қиёслаб кўрайлик.

№	СБ	Маъновий муносабатлар
1	<i>Салимнинг қалами</i>	Эга – эгалик қилинувчи
2	<i>Одамнинг қўли</i>	нарса
3	<i>Илмнинг ташаббускори</i>	Бутун – қисм
4	<i>Одамнинг яхшиси</i>	Нарса – алоқадор шахс
5	<i>Уйнинг тозалиги</i>	Тур – жинс
6	<i>Боланинг йиғлаши</i>	Белги эгаси – белги
7	<i>Яшашнинг завқи</i>	Субъект – унинг ҳаракати
8	<i>Урушнинг асорати</i>	Ҳолат – унинг натижаси
9	<i>Эътиборсизликнинг иллати</i>	Жараён – унинг оқибати Сабаб – натижа

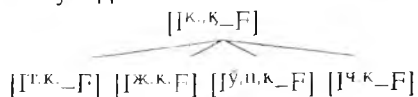
Бу рўйхатни яна анча давом эттириш мумкин. Кўринадики, СБдан СБга ўтиш билан уларнинг маъновий муносабатлари ҳам фарқланиб бормоқда. Маъновий муносабатлар орасида айнан ўхшашликлар йўқ.

Демак, СБларнинг таркибий қисмлари орасидаги маъновий муносабатларни таҳлил қилмоқ лозим бўлади. Биринчи СБда юзага чиққан (*Карим*) ва (*китоб*) лексемалари орасидаги борлиқда ва кишилар онгида қандай боғланиш бўлиши мумкин? Маълум бўладиги, ушбу лексемалар асосида қатор СБларни тузиш мумкин бўлади ва уларнинг ҳар бири борлиқдаги ҳар хил – «аташ», «ажратиш», «эга – эгалик қилувчи нарса» каби муносабатларни акс эттиради. Бу объектив муносабатларнинг қайси бири воқеланиши эса бирикмадаги грамматик қўшимчалар билан белгиланади. Қаратқич келишиги ва эгалик қўшимчаси *Каримнинг китоби* бирикмасида икки хил маъновий муносабатни воқелантиради: «эга – эгалик қилинувчи нарса» ва «муаллиф – унинг асари». Лекин [$W^{k,k} - W^{o,k}$] = *қаратувчи – қаралмиш* ЛСҚси бу икки хилликка нисбатан бефарқ. Чунки бу омонимликни нутқда ёки лисонда [$W^{k,k}$ $W^{o,k}$] дан қуйида махсус воситалар фарқлайди. Бу воситалар матн (*Карим китоб олди. Каримнинг китоби қизиқ экан ёки Карим китоб ёзди. Каримнинг китоби қизиқ экан*) ёки СБ аъзосининг кенгайиши (*Каримнинг ёзган китоби*) кабилардан бири ёки бир нечтаси бўлиши мумкин.

Демак, аён бўладики, юқоридаги жадвалда келтирилган СБ аъзолари орасидаги маъновий муносабат $[W^{k,k} - W^{a,k}]$ нинг қаратувчи – қаралмиш қолинига дахлдор булмай, балки уни тўлдираётган лексемалар ва улар борлиқда атайдиган нарса/предметлар орасида бўладиган муносабатларнинг акси бўлиб, бу муносабатлар лексемаларнинг миқдорига мувофиқ равишда ранг – баранг бўлиши мумкин. Масалан, борлиқдаги стол ва оёқ жисмлари орасида «эга – эгалик қилувчи нарса» муносабати бўлиши мумкин эмас. Шунингдек, бу маъновий муносабатлар қаратқич келишиги ва эгалик қўшимчаларининг маънолари ҳам эмас. Бу жисмлар орасида бутун – қисм муносабати мавжуд бўлиб, у СБда ҳам акс этган. СБлардаги турли – туман маъновий муносабатлар бир қарашда қаратқич келишиги ва эгалик қўшимчалари маъносидек ҳам туюлади. Лекин қаратқич келишиги тобе сўзни ҳоким сўзга, эгалик қўшимчаси ҳоким сўзни тобе сўзга боғлаш учунгина хизмат қилади, холос. Унга тегишлидек гуюлган маънолар қолишни тўлдираётган лексемаларнинг маъновий моҳияти билан боғлиқ бўлиб, мазкур қўшимчалар намоён қилувчи воситалардир, холос.

[I^{k,k} – F] қолипи. СБнинг бу ЛСҚси биринчи узви морфологик шакланган ва шунинг учун [ШМЖ] бирикув омилига ва иккинчи қисмда грамматик кўрсаткич боғланиш учун нисбатан аҳамиятсиз бўлганлиги боис, бирикув омилларининг МШЖ комбинациясига эга.

Қолипнинг биринчи узвини исм туркумига оид сўзлар тўлдириб, улар ҳоким узвга тушум, жўналиш, ўрин – пайт, чиқиш келишиклари шакллари билан боғланади. Биринчи узви асосида ЛСҚ қуйидаги кўринишларга эга бўлади:

ЛСҚнинг ҳар бир кўриниши II узвининг бўлинишлари асосида яна тармоқланади ва у натижада қуйидаги нутқий ҳосилаларни беради:

[O^{т.к}-F] [Sf^{т.к}-F] [S^{т.к}-F] [Olm - F] [Hn^{т.к}-F]
(китобни/яхшини/ўрни) айир, уни (гапириш ўқимоқ/
сўрамоқ/ бошламоқ/ни) бас қил.

[I^{ч.к}-F] ЛСҚси бошқа кўринишларининг
парчаланишлари асосидаги хусусийликлар ҳам шундай
нутқий ҳосилаларни юзага чиқаради.

ЛСҚнинг биринчи узви морфологик шакланганлиги
туфайли уни тўлдирувчи аъзода шаклий омил биринчи
ўринга кўтарилади. Жойлашув омили эса охирги ўринга
тушади. Зеро, бирикма аъзоларини эркин алмаштириш,
улар орасига сўзлар киритиш бирикманинг моҳиятига,
аъзолар орасидаги маъновий муносабатларга таъсир
кўрсатмайди. Иккинчи узв грамматик шакланганлиги
сабабли маъновий омил кучайиб, биринчи узвда
жойлашув омили ўта кучсиз бўлганлиги боис иккинчи (F)
узвда ҳам бу омилнинг кучсизланиши ва учинчи планга
сурилишини тақозо қилади.

[I^{к.к}-F] ЛСҚсининг биринчи узвида бир неча
келишик умумлашмаси акс этганлиги учун унинг
мазмуний жиҳати ҳам мураккаб характер касб этади ва
уни ҳаракатга тортилган ёки боғлиқ объект (жой –
харакат) кўринишида бериш мумкин. Бу маъновий
умумийлик [I^{к.к}-F] ЛСҚсининг хусусий кўринишларида
алоҳида келишик қўшимчалари томонидан
жузъийлаштирилади, муайянлаштирилади.

Масалан;

[I^{к.к}-F] = воситасиз объект – ҳаракат

[I^{ж.к}-F] = воситали объект/ҳол – ҳаракат

[I^{ч.к}-F] = ажралиш манбаи/ўрин – ҳаракат ва ҳоказо.

[I-O] ЛСҚси. Бу ЛСҚ СБ учинчи тип [W-W]
қолипнинг алоҳида тури бўлиб, у аъзоларнинг
морфологик шаклланиши ва нутқда бунга мувофиқ
равишда битишув алоқали нутқий ҳосилаларни бериши
билан характерланади. [I-F] қолипнинг нутқий
воқеланиш босқичларини қуйидагича акс эттириш
мумкин;

[O - F], [Sf - O], [Olm - O], [S - O], [Rav - O]
{асал бола} {яхши бола} {ўша бола} {биринчи бола}
{пинҳона суҳбат}

[I--O] ЛСҚси узвлари ўзаро ҳеч қандай морфологик воситаларсиз боғланган бўлиб, бундай унсурларда бирикувнинг жойлашув омили кучаяди, шаклий омил ўта кучсизланади. Маъновий омил эса бирикувни таъминловчи устувор омил мақомида бўлади: МЖШ—МЖШ. [I—O] ЛСҚсининг мазмуний жиҳати бирикувчи унсурларнинг маъновий муносабатларини умумлаштириш асосида лисоний мазмунга эга бўлади, ЛСҚни яхлит ҳолда [I—O=сифатловчи—сифатланиш] тарзида таърифлаш мумкин.

Маълум бўладики, ЛСҚлардан синтактик шаклларгина жой олади. Луғавий шакллар эса ЛСҚ учун аҳамиятсиз бўлиб, иккиёқлама табиатта эга бўлган луғавий синтактик шакллар (нисбат шакллари, равишдош, сифатдош) қолип учун аҳамиятли воситалар сифатида луғавий шакллар тизимининг чеккасидан жой олади.

ЛСҚларни ўқиш ва ёзиш қоидалари. Лисоний бирликлар бевосита кузатишда берилмаган бўлиб, улар ёзиш ёки айтиш учун ҳам шартли белгилардир.

Лисоний бирликлар бўлган ЛСҚлар ёзувда турли шартли белгилар воситасида берилади. Бироқ бу шартли белгиларни ўқишнинг ўзига хос қопун—қоидалари бор. Маълумки, химияда моддалар турли шартли белгилар воситасида ифодаланса—да, улар айнан ўқилмайди. Масалан, H_2SO_4 ни «Аш икки S O тўрт» деб ўқиш тўғри эмас. Биз ўқиётган ЛСҚларга ҳам шундай муносабатда бўлиш лозим. Дейлик, бизга ($W^{M.B}-W^{M.B}$) қолипни ўқиш буюрилган. Уни «W морфологик восита ва W морфологик шакланган тобе атов бирлиги ва морфологик шакланган ҳоким атов бирлиги», деб ўқиш тавсия этилади. Агар ЛСҚ $[I^{K.B}-I^{P.B}]$ кўринишида бўлса, у «қаратқич келишигидаги тобе исм ва эгалик шаклидаги ҳоким исм» тарзида ўқилиши мақсадга мувофиқдир.

Маълум бўлдики, ЛСҚларнинг шаклий томонигина ёзилади ва ўқилади. Зеро, икки мундарижали бирликлар бўлган лексема ва морфемаларнинг ҳам шаклий томони шартли равишда ёзилади ва ўқилади: [китоб] лексемаси, [-ни] морфемаси каби. Уларнинг мазмуний мундарижаси бўлган семема ёки грамматик маъно бирликларнинг

шаклий томони билан яхлит идрок этилади ва ёзувда уни алоҳида бериш учун зарурат бўлмайди.

Демак, ЛСҚ лар ифодасида ҳам уларнинг шаклий томони билангина чекланиш маъқулдир.

Турғун СБ ва фраземаларнинг ЛСҚдаги ўрни. Турғун СБ ва фраземалар ҳам моҳиятан ўзида тайёрлик, мажбурийлик, ижтимоийлик белгиларини мужассамлангирганлиги боис, улар бир атов бирлиги, бир лексемага тенг бирлик афрофида қаралиб, яхлит ҳолда ЛСҚнинг бир узвини тўлдиради. Масалан, *Салимнинг тепа сочи тикка бўлиши* (W^k — $W^{эk}$), *қўй оғзидан чўп олмаган бола* (I — O) каби.

ГАП ҲАҚИДА МАЪЛУМОТ

Гап коммуникатив нутқий бирлик сифатида

Тилдан фойдаланиш фикрчи шакллантириш ва баён қилишдан иборатдир. Бу эса гап орқали амалга ошар экан, демак, тил яхлит вужуд сифатида синтаксисда намоён бўлади.

Гап – кишиларнинг бир–бирига фикр, ахборот узатиш учун ишлатадиган асосий бирлик бўлиб, фикр ифодалашнинг энг оддий ва тиник кўринишидир.

Гап сўзловчи учун фикр ифодалаш ва ахборот узатиш, тингловчи учун ахборот қабул қилиш воситаси саналади.

Киши онгида фикр тушунчалар асосида тикланади. Бу фикр нутқда гап сифатида юзага чиқади. Фикр тушунчалардан ташкил топганлиги каби гап ҳам тушунчаларнинг формаси саналган сўз ва сўз бирикмалардан тузилади. Гапнинг ташкил этувчилари сўз ва сўз бирикмаларидир.

Тилнинг асосий вазифаси одамларнинг бир–бирларини тушунишлари ва гаплашишларида восита бўлиб хизмат қилишдир. Ахборот узатиш ва қабул қилиш воситаси бўлиш – тилнинг коммуникатив моҳиятидир.

Коммуникация жараёни жамоани тақозо қилади. Аниқроғи, муайян тилда ахборот узатиш ва қабул қилиш шу тилда сўзлашиш малакасига эга кишиларни тақозо қилади. Бу эса коммуникация жараёнининг ижтимоий табиатлигидан далолат беради.

Гап синтактик яхлитлик бўлиб, бу унинг грамматик шаклланганлиги, таркибий узвлари бир бутунлик ҳолига келганлиги билан изоҳланади. Демак, гапда бир неча жиҳат бирлашган бўлади. Биринчи жиҳат гапнинг моддий қобиғи бўлиб, бу уни ташкил этувчи сўз ва грамматик шакллари. Масалан, ҳар қандай гапда кесимлик кўрсаткичлари билан шакланган атов бирлиги (кесим) нинг бўлиши шарт. Иккинчи жиҳат ана шу моддий қобиққа сингдирилган ақлий маҳсул – фикр – ахборотдир. Учинчи жиҳат эса сўзловчининг воқеликка

муносабати — ҳиссий ҳолатидир. Бу уч жиҳат тилдаги триада (учлик)ни — синтактика, семантика ва прагматика бирлигини ташкил этади.

Маълум бўладики, гап коммуникатив birlik сифатида ўзида фикрий (семантик) ва ҳиссий (прагматик) коммуникацияни ташийди. Бу барча гаплар мутлақ ҳам фикрий, ҳам ҳиссий коммуникациянинг бирлигидан иборатдир деган хулосага олиб келмаслиги лозим. Чунки айрим гапларда ҳиссий муносабат сезиларсиз бўлса, айримларида соф ҳиссий коммуникациягина мавжуд бўлади (*Оҳ! Воу!*). Ҳис—туйғуларни ифодалашда тилдан бошқа воситалар (муסיқа, рақс, имо — ишора) мавжудлиги ҳам ҳиссий коммуникациянинг нисбий мустақиллигини кўрсатади.

Нутқий гапнинг белгилари. Гап, аввало, синтактик тугалланган қурилма оқалиги билан характерланади. Бу у орқали ифодаланаётган фикрнинг нисбатан тугалланганлиги билан белгиланади. Синтактик тугалланганлик гапнинг кесимлик кўрсаткичлари билан шакланганлиги ва тугал оҳангга эғалигидир. Гап кесимга эга бўлмасдан тугал фикр ифода эта олмайди. Масалан, *чиройли китоб* бирикувида сўзловчи назарда тутган ахборот юзага чиқмаган, чунки унинг китоб ҳақида нима демоқчилиги ҳали айтилмаган. Шу боис мазкур қурилма фикрни ифодалайдиган қурилманинг асосий шакли — кесимликдан холи. Тўғри, *чиройли китоб* бирикмасида китобнинг хусусияти ҳақида ахборот бордек туюлади. Аммо у сўзловчининг асосий мақсади бўлган ахборот эмас. У иккинчи даражали ахборот бўлиб, асосий планда гапнинг якунидан англашиладиган китобнинг, дейлик, борлиги, сотилганлиги ёхуд йўқолганлиги ҳақидаги ахборот ётади. Демак, гапдан англашилган фикр дейилганда, ундаги асосий ахборот тушунилади. Бошқа ёрдамчи, асосий бўлмаган ахборотлар унинг юзага чиқишида восита бўлиб хизмат қилади. (Туликсиз гапларда синтактик тугаллик бўлмаса ҳам, фикр англашаверади. Улардаги синтактик тугаллик контекстан ёки нутқ вазиятидан маълум бўлиб туради). Синтактик тугаллик синтактик ўрин билан ажралмас ҳолдадир, яъни лугавий birlik кесимлик шаклида

бўлишининг ўзи уни гап сифатида қаранга асос бўла олмайди. Масалан, *Айтдим деганинг нимаси?* гапидаги *айтдим* сўз шакли кесимлик кўрсаткичлари билан шакланган атов бирлигидир. Лекин у кесимлик ўрни билан таъминланмаганлиги боис ушбу қуришда гап мақомига эга эмас. Кесимлик шаклидаги сўз гап бўлиши учун кесимлик мақомига эга бўлиши керак. Синтактик тугалланганлик кесимлик шакли ва ўрни билан белгиланар экан, бунда тилнинг яхлит вужудлиги яна бир қарра яққол намоён бўлади. Тил сатҳлардан иборат. Тил яхлит вужуд экан, бу сатҳлар гапнинг асосий вазифаси бўлган ахборот узатиш ва қабул қилиш жараёнида бутунлик сифатида иштираётган этиши лозим. Буни биз гапда кўрамиз. Гапнинг синтактик тугаллиги учун, даставвал, маълум бир мустақил сўз ва кесимлик шакли талаб этилади. *Ўқидим* бирлиги *ўқи* лексемаси ва *-дим* кесимлик шакли бирикувидан иборат. Демак, бунда тилнинг таркибий узвлари — лексик ва морфологик сатҳларининг бирликдаги ҳаракати кўзга ташланади. Гап, аввало, лексик ва морфологик сатҳлар бирлигидир. Айтилганидек, гап учун бу икки (дуғавий ва морфологик) омил ҳамкорлиги етарли эмас. Унинг учун синтаксиснинг хос омил — синтактик ўрин зарур бўлади. Синтактик ўрин эса қурилманинг ўзига хос тугал оҳанг билан намоён бўлишини тақозо қилади. Бундан кўринадики, фонетик омил синтактик тугалликка яқин ясайди. Демак, гапда тилнинг барча сатҳлари — лексик, морфологик, синтактик ва фонетик сатҳлар яхлит вужуд сифатида намоён бўлади, воқеланади. Қуйида уларнинг ҳар бирига бир бутунликнинг бўлаклари сифатида алоҳида — алоҳида тўхталамиз.

Гапнинг шаклланишида лексик омил. Фикр тушунчаларсиз бўлмагани каби гапнинг ҳам асосида, аввало, сўз ётади. Зеро, гапнинг асосидаги атов бирлиги воқеланган лексемалардир. Лексемаларнинг гуруҳланишида ҳам етакчи омиллардан бири сифатида уларнинг синтактик имкониятлари ётиши бежиз эмас. Шу боисдан тилшунослиқда гап бўлаклари ва сўз тушунчалари муносабати устувор масалалардан бири сифатида қаралади. Гап бўлаклари турли мустақил сўз

туркумлари билан ифодаланаверади. Бироқ ҳар бир гап бўлаги учун маълум бир сўз туркуми кўпроқ хосланган бўлади – семантик ва грамматик хоссалари билан маълум бир гап бўлаги вазифасига мос сўзлар бор. Масалан, «кесим вазифасида келиш учун кўпроқ феъл хосланган»(И.И. Мещанинов.) Эга, тўлдирувчи вазифасида, асосан, от ва от вазифасидаги сўзлар келади. Бу сўз туркумларининг умумий маъновий табиати ва грамматик хусусиятлари билан белгиланади. Масалан, от туркуми кўпроқ тобе бўлак (эга, тўлдирувчи, аниқловчи) вазифасида келганлиги учун тобеловчи восита бўлган келишик қўшимчалари фақат отга, кесим вазифасида кўпроқ феъл келганлиги боис кесимлик шакллари фақат унга хосдек тасаввур уйғотади. Бу туркумларнинг қайсидир вазифага кўпроқ хосланганлиги билан белгиланадиган «адамчи» тасаввурлардир.

Айтилганлар асосида шундай хулосага келиш мумкин: ҳар бир сўз туркуми муайян гап бўлаги вазифасига кўпроқ хосланган бўлса – да, бу вазифада бошқа туркум сўзлари ҳам келаверганлиги каби, маълум вазифага хосланганлик уни нутқда бошқа макъа эгаллашдан маҳрум қилмайди. Шунинг учун ҳам сўзнинг қайси туркумга хослигини белгилашда унинг қайси гап бўлаги вазифасида келиши нисбий, барқарор бўлмаган асос вазифасини ўтайди.

Гапнинг шаклланишида морфологик омил. Гапни сўз, сўз бирикмасидан фарқловчи белги унинг махсус морфологик кўрсаткич – кесимлик қўшимчалари билан шакланганлигидир. Зеро, энг «кичик» гап морфологик шакланган атов бирлигидир. Мисоллар: *Ўқитувчидан. Ишладим.* Бу «кичик» гаплар атов бирлиги (*ўқитувчи, ишла*) дан маҳрум этилса, бу ўз ҳолича ҳеч қандай қиймат касб этмайдиган морфологик шакл – (*-дим*) қолади. Сўз бирикмасида шу ҳол юз беради. Бироқ мазкур гаплар морфологик шаклдан ажратилса, тилнинг бошқа сатҳи birlikлари (сўз, СБ) дан фарқланмай қолади. Демак, кесимлик шакли бамисоли қаратқич ва тушум келишиклари равишдаги қўшимчалари каби гапда асосий синтактик вазифа – кесимни шакллантиришга ихтисослашган шаклдир. Воситасиз тўлдирувчи

вазифасидагина келиш тушум келишиги шакли учун қанчалик қатъий ва хусусий бўлса, *келай*, *ўқитувчман* каби нутқий бирликлардаги морфологик шакллар учун кесимни шакллантириш шунчалик қатъий ва хусусийдир.

Кесимлик шаклининг бошқа морфологик шакллардан фарқи унинг бир неча ички категорияларнинг қоришишидан ҳосил бўладиган мураккаб табиатга эгалигидир. Аниқроғи, кесимлик категорияси кесим вазифасини биргаликда қарор тоғтирувчи – шахс – сон, замон, тасдиқ – инкор, майл категориялари синтездан иборатдир. *Ўқидим* гапида кесимлик шакли махсус кўрсаткичларга эга бўлса, *Бу ер шаҳар* гапида у ноль шаклидир. Зеро, бу гапда ҳам III шахс, ҳозирги замон, тасдиқ, аниқлик майли маънолари англашилиб турибди.

Морфологик шакллардан фақат алоқа – муносабат (синтактик) шаклигагина гап қурилишига дахлдор бўлиб, улардан фақат кесимлик категорияси гап моҳиятига тегишлидир. Чунки, кесимлик категориясиз гап шаклланиши мумкин эмас. Гап моҳияти «атов бирлиги+кесимлик қўшимчалари» тарзидадир. Алоқа – муносабатнинг бошқа шакллари (келишик, эгалик) эса гап таркибидаги сўзларни боғлаш учунгина хизмат қилиб, СБ моҳиятини ташкил этишда иштирок этади.

Гапни шакллантиришда оҳангнинг роли. Нутқий гапнинг муҳим белгиларидан бири унинг тугалланган оҳангга эга бўлишидир.

Гапнинг фикрий ва синтактик тугаллиги оҳанг жиҳатидан ҳам тугаллик ва яхлитликни тақозо қилади: тугалланган оҳанг фикрнинг ва синтактик қурилишнинг тугаллигини билдириб туради. Зеро, гап ва гап бўлмаган нутқий ҳодиса (сўз, СБ) ларнинг муҳим фарқларидан бири ҳам тугал бўлмаган оҳангга эга бўлишидир. Масалан: 1.*Келган ўқувчи*. 2.*Келган–ўқувчи*. Бу нутқий ҳодисаларнинг биринчисида оҳанг кўтарилувчи, иккинчисида эса тушувчидир. Кўринадики, биринчи ҳосила аниқловчи – аниқланмиш тишидаги бирикма бўлиб, у фикр аниқлатмайди ва бу унинг тугал бўлмаган оҳанг билан айтилишини талаб қилади. Иккинчи ҳосила (*келган бола*) ҳам таркиби жиҳатдан олдинги ҳосилага

ўхшайди, лекин таркибида кесимлик шакли ва маъноси борлиги учун тугал оҳанг билан айтилади. Шу боисдан биринчи қурилма очиқ, яқунланмаган, иккинчиси ёпиқ ва тугаллангандир. Бир сўзнинг ўзи ҳам гоҳ тугал, гоҳ тугалланмаган оҳанг билан айтилиши мумкин. Қиёсланг: 1.Қиш. 2.Қиш ...

Демак, сўз ёки бирикма фикрий, синтактик ва оҳанг жиҳатидан тугалликка эга бўлиб, гап тусига киради.

Оҳанг нафақат гапнинг тугалланганлигини, балки гапнинг турли типларини белгиланда ҳам муҳим аҳамият касб этади. Мисол сифатида бир сўзни олайлик. Қиёсланг:

Аълочи...

Аълочи.

Аълочи!

Аълочи?

Аълочи!?

Маълум бўладики, бу сўзнинг атов бирлигими ёки гап, гап бўлса, қандай табиатга эга эканлигини нутқда фақат оҳанг кўрсатмоқда. Сўз ёки СБ атов бирлиги сифатида нутқда гапдан оҳанг билан ҳам фарқланганлиги каби, гапнинг турларини фарқлашда ҳам бошқа омиллар билан биргаликда оҳангга таянилади. Масалан, *Жоним!* гапидан унинг ҳис – ҳаяжон гап эканлигини фақат оҳанг кўрсатмоқда. *Вой, жоним!* гапидан эса лексик (*вой*) ва фонетик (*оҳанг*) омил ҳамкорлик қилмоқда. Гапнинг ифода мақсадига кўра типлари (дарак, сўроқ, буйруқ), ҳис – ҳаяжон ифодаланишига кўра турларини белгилашда, лексик, морфологик омиллар иштирок этиши ҳам, иштирок этмаслиги ҳам мумкин, лекин фонетик омилнинг бўлиши шарт.

Гаплар мундарижаси, шакли ва вазифаси жиҳатидан фарқланади: *Мен шаҳарга бораман. Мен шаҳарга бораманми? Мен шаҳарга борай.* Бу гапларда сўзловчининг мақсади ҳар хил бўлганлиги боис, улар турлича шакланган ва гапнинг дарак, сўроқ ҳамда буйруқ – истак турлари вужудга келган. Бу эса гапнинг турлича оҳанггига эга бўлишини тақозо этади. Гапларнинг грамматик шакллари бир хил бўлганда ҳам уларни оҳанг фарқлаб туради. Демак, гапнинг грамматик

шакли турлича бўлса — да, сўзловчининг мақсади ва оҳанги ҳар доим мувофиқ бўлади.

Юқоридаги мисолда айтилганидек, бир гапда турли хил мақсад ифодаланган бўлиши мумкин. Масалан, *Шаҳарга бораман!* ганида хабар билан сўзловчининг шодланиши ҳам ифодаланган ва улар оҳанг орқали «тасдиқланган».

Оҳанг қўшма гап таркибий қисмларини боғлашда ҳам намоён бўлади. Кўпинча, у грамматик воситалар ўрнини босиш даражасига кўтарилади: *Биз ишонимиз — кўнлимиз тўқ.* Бунда оҳанг (науза) эргаштирувчи боғловчи вазифасида қўлланган.

Гап бўлаклари орасидаги муносабатни кўрсатишда ҳам оҳанг муҳим роль ўйнайди. *Мен — мен, сен — сен* гапларида гап бўлак (эга — кесим) ларини фарқлашда ва улар орасидаги муносабатни кўрсатишда ҳам оҳанг ҳал қилувчи роль ўйнайди. Ёки *Салим, укам ўқишга кирди* ва *Салим укам ўқишга кирди* гапларида *Салим* сўзининг (1 — гапда) ундалма ёки (2 — гапда) аниқловчи эканлиги орзаки нутқда оҳанг орқали билиниб туради.

Гапнинг синтагмаларга бўлиниши ва актуал бўлиниш ҳодисаларида ҳам оҳангнинг роли катта.

Оҳангнинг синтаксисдаги аҳамиятини бундан ҳам кенгроқ баён қилиш мумкин. Тилшуносликдаги бу муаммо билан нутқий синтаксиснинг бир йўналиши бўлган синтактик фонетика шуғулланади.

Айтилганлар асосида нутқий гапнинг асосий белгилари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

1. Гап нисбий тугал фикр англатади.
2. Гап грамматик шакланган бўлади.
3. Тугал фикр ва синтактик шаклга мувофиқ тугалланган оҳанга эга бўлади.
4. Ахборот берувчи энг кичик бирлик саналади.

Гапда шакл ва мазмун муносабати

Ҳар қандай гап шакл ва мазмун бирлигидан иборатдир. Гапнинг лисоний сатҳдаги шаклий ва

мазмуний жиҳати унинг нутқий сатҳдаги шаклий ва мазмуний жиҳатидан фарқланади.

Гашнинг энг кичик қурилиш қолиши ($W P_m$) фикр ифодаловчи энг кичик бирлик бўлиб, у лисоний сатҳда ўрнашган. Бунда АСҚнинг чап томони шаклий ва унғ томони мазмуний жиҳатларидир.

Нутқий сатҳда эса шаклий ва мазмуний жиҳатлар лисоний сатҳдагидан фарқлироқдир. Гашнинг нутқий сатҳдаги шаклий – мазмуний муносабативи тилшуносликнинг мазмуний синтаксис йўналиши ўрганади.

Мазмуний синтаксис маълум бир синтактик бирлик нимани ифодалайди ва маълум бир воқеа қандай ифодаланади деган тескари йўналишли муаммони очиб бериш билан машғул бўлади.

Синтактик бирлик (СБ, гап бўлаги, гап) да ифодаланган борлиқ бўлаги, воқелик, вазият мазмуний синтаксисда *пропозиция* деб юритилади. Масалан, борлиқда китоб устида ҳаракат бажарилди – китоб ўқилди. Бу пропозициядир. Пропозиция СБ билан ҳам (*китобнинг ўқилиши*), гап билан ифодаланиши ҳам мумкин (*Китоб ўқилди*). Лекин бу пропозиция турли синтактик бирликларда турлича – СБ да муайянланган тушунча, гапда эса нисбий тугал фикр сифатида акс этган. Демак, кўринадики, маълум бир пропозиция гап сифатида намоён бўлиши учун унга бошқа нарсалар – сўзловчининг коммуникатив мақсади, модаллик белгилари ҳам қоришади – бу эса гапга хос грамматик категориянинг нутқий намоён бўлишини тақозо этади ва тегишли синтактик мавқе билан таъминланади. Бошқача айтганда, биринчи синтактик бирлик (*китобнинг ўқилиши*) да пропозиция тушунча тарзида берилиб, у сўзловчининг буни ҳукм сифатида бермаслик мақсадига бўйсундирилган. Мақсад эса ифодаловчи синтактик бирликда грамматик шаклар (*-нинг*, *-и*) ва оҳанг (*кўтарилувчи* – тугалланмаган) билан таъминланган. Иккинчисида эса сўзловчи пропозицияни нисбий тугал фикр сифатида беришни мақсад қилганлиги туфайли у нутқда тегишли грамматик восита (кесимлик категорияси) ва маҳсус (пасаювчи, тугалланган) оҳанг билан таъминланган.

Маълум бўлдики, мазмун ва шакл мувофиқ эмас. Бир мазмун (пропозиция) турли шакл (СБ ва гап) билан ифодаланган. Шунингдек, бир шакл турли мазмунларни ифодалашни мумкин. Масалан, *Мен ўқувчиман* гапи синтактик шакл сифатида икки мазмунни ифодалаган. Қиёсланг:

1. *Мен ўқувчиман – I am school boy.*

2. *Мен ўқувчиман – I am readineer.*

Мазмуний синтаксисда гап мазмуни икки унсур – объектив ва субъектив мазмундан иборат деб қаралади. Объектив мазмун гапда акс этган пропозиция бўлиб (у диктум ҳам дейилади), субъектив мазмун эса бу воқеликка сўзловчининг муносабати (у модус деб юритилади) дир. Масалан, *Салим келди, Салим келмоқчи, Салим келса эди, Салим, балки келар* гапларида диктум бир хил, аммо ҳар бир гапда модуслар турли – тумандир.

Бир синтактик бирлик билан турли мазмуннинг, бир мазмуннинг турли синтактик бирликлар воситасида ифодаланиши синтактик бирликларда мазмуний – синтактик номувофиқликни келтириб чиқаради (Бунга юқорида мисоллар келтирилди).

Бир пропозиция содда гап билан ҳам қўшма гап билан ҳам ифодаланиши мумкин. Қиёсланг: *Зухра келгач, мен кетдим* (содда гап). *Вазира келди ва мен кетдим* (қўшма гап).

Қўшма гап билан битта пропозиция ифодаланиб, гапнинг бир қисми модуснигина ифодалашни мумкин: *Мен ўйлайманки* (модус), *у бугун келмайди* (диктум, пропозиция).

Гапларнинг ифода мақсадига кўра турларида ҳам мазмуний – синтактик номувофиқлик мавжуд бўлади. Масалан, гап шаклан сўроқ гап (*Шеърдан баҳра олмаган ким бор?*) бўлса – да, мазмунан дарак гап характерида (*Шеърдан ҳамма баҳра олади*) эга бўлиши мумкин. Ёки гап шаклан сўроқ бўлса – да (*Оқ айиқларни кўрмайсизми?*), мазмунан буйруқ гап табиатига эга бўлади (*Оқ айиқларни кўринг*). Мазмунан буйруқ гап шаклан дарак гап характерида эга бўлади (*Борсангиз бўларди*).

Умуман олганда, синтактик бирликлар ва улар ифодалаётган объектив воқелик орасида мувофиқлик ҳам, номувофиқлик ҳам мавжуд бўлади. Буни СБ ларда ҳам, гап бўлакларида ҳам, гапларда ҳам кузатиш мумкин.

ГАП ЛИСОНИЙ САТҲДА

Гап АСҚси ва унинг тикланиши

Лисоний сатҳда нутқий гапларнинг энг умумий ва бошқа лисоний бирликлардан фарқли жиҳатларини ўзида мужассамлаштирган лисоний синтактик қолиплар ўрин олади. Бу лисоний синтактик қолип умумий зотий моҳият ҳисобланиб, лисоний УМИС табиатига эга бўлади ва барча нутқий гапларда хусусийлашган ҳолда намоён бўлади. Систем ёндашувда муайян гаплар нутқ ҳодисаси саналиб, уларнинг умумийлиги АСҚдир.

АСҚлар нутқий ҳодиса сифатидаги гапларнинг асосий грамматик ва структур (қурилиш) хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган мавҳум қурилма сифатида яшайди. Бу гапнинг структур элементлари орасидаги муносабатни ифодалаб, унинг умумий грамматик маъносини ўзида мужассамлаштиради.

Нутқдаги гаплар турли – тумандир: 1 *Шавкат китобни ўқиди*. 2 *Ортади севинчим*. 3 *Фарғона, гўзалсан*. Шунинг учун уларнинг қолиплари ҳам турли – туман бўлиши табиий. Юқоридаги *Шавкат китобни ўқиди* типидagi чексиз гаплар (*Тоҳир хатни олди*. *Муниса уйни супурди*) учун (эга+гўлдирувчи+кесим) *Ортади севинчим* типидagi чексиз гаплар учун (эга+кесим), *Фарғона, гўзалсан* типидagi чексиз гаплар учун (ундалма, кесим) қолиплари умумийдир. Айтилганлардан иккита муҳим хулосага келиш мумкин:

1. Қолиплар чексиз гаплар учун умумийдир.
2. Бу қолипларни ҳам чексиз ажратиш мумкин.

Иккинчи хулоса лисоний бирликларнинг чекланганлиги ҳақидаги қоидага зиддир. Демак, ё қолиплар ҳақидаги хулоса ҳали изчил ва мукамал эмас, ёхуд ажратилган қолипларда умумийлик юқори даражада

эмас. Зеро, бошқа лисоний бирликлар каби қолиплар ҳам миқдоран чекли ва моҳиятан умумий бўлиши лозим.

Келтирилган қолипларнинг чексизлиги сабаби гапларни умумлаштиришнинг анча қуйи босқичида эканлигидир. Чунки, [ундалма-кесим] ва [эга+кесим] қолиплари ҳам ўзаро фарқли ва умумий белги – хусусиятларга эгадир. Бу қолиплар ундалма ва кесим узвлари асосида ўзаро фарқланади, бироқ ҳар иккаласи учун ҳам кесим ўзви қанчалик чексиз кўриниш касб этмасин, улар лисонда битта умумийликка эга бўлиши ва бу умумийликнинг зарраси гап бўлиб кела оладиган исталган ҳосилада мавжуд бўлиши шарт ва зарур. Хўш, ўзбек нутқида қўлланила оладиган гаплардаги юқори даражадаги умумийлик нимадан иборат ва у қандай тикланади? Буни аниқлаш учун бир неча ўнлаб гаплар олиниб, улардан носинтактик, яъни алмаштирилса ҳам, ўзгартирилса ҳам, гап моҳиятига дахл қилмайдиган фонетик (гап оҳанги), грамматик (гап бўлаклари учун асос бўлган сўз туркумлари) ҳодисалар, сўзловчининг коммуникатив нияти (ифода мақсади: дарак, сўроқ, буйруқ), эмоционал жиҳатлар (гапдаги ҳис – ҳаяжон), гап бўлаклари таркиби (йиғма, ёйиқ, аналитик бўлақлар), шахснинг тавсифи кабилар гапнинг зотини қоронғилаштирувчи ўзга ҳодисалар, тажаллилар сифатида гап таркибидан четлаштирилади. Шунингдек, тажаллилардан холи қилинган чексиз қолиплардаги фарқлар эътибордан соқит қилиниб, умумийликлар сақлаб қолинаверади. Демак, гап ЛСҚсини тиклаш (аниқлаш) икки босқичда амалга оширилади:

1. Носинтактик ҳодисаларни четлаштириш.
2. Фарқларни соқит қилиш – айнанликларни ажратиш.

Қуйидаги гаплардан дастлаб носинтактик ҳодисаларни четлаштиришга ҳаракат қиламиз. 1.Шавкат уйга борсин! 2.Қайлардасан, севикли эркам? 3.Фурбат ахтарганга фурбат экан бу дунё! 4.Сен ҳам уни севасанми?

Бу гапларда қуйидаги носинтактик ҳодисалар мавжуд:

1.Ифода мақсади. Бу носинтактик ҳодиса сўзловчининг мақсади, коммуникатив нияти бўлиб, шу

асосда дарак, сўроқ, буйруқ гаплар ҳосил қилинади. Бир гапни унинг синтактик қурилмасига таъсир қилмасдан ҳар хил оҳанг ёрдамида дарак, сўроқ, буйруқ гапларга айлантириш мумкин. Масалан: 1. *Жамшид уйга борсин* (буйруқ гап). 2. *Жамшид уйга борсин* (*Жамшид уйга борсин, кейин гаплашамиз* маъносида – дарак гап). 3. *Жамшид уйга борсин?* (сўроқ гап). Гап оҳанг жиҳатдан қанча ўзгармасин, унинг қурилиши ўзгармасдан қолаверади: [эга+ҳол+кесим]. Гапнинг ифода мақсадини ўзгартувчи воситалар гап таркибига киритилса ҳам, синтактик қурилишига путур етказмайди (масалан, сўроқ олмошлари, юкламалар). Демак, биринчи гапдаги буйруқ, иккинчи ва тўртинчи гаплардаги сўроқ ва учинчи гапдаги дарак маънолари мантиқий категориянинг ушбу гапларда намоён бўлган зарралари – гапларнинг синтактик табиатига дахлдор бўлмаган ўзга, бегона ҳодисанинг тажаллисидир.

2. Модал маънолар. Сўзловчининг ўз фикрига муносабатини ифодаловчи модал маънолар ҳам гапнинг синтактик қурилишига таъсир қилмайди. Масалан, *Шалола келган, Шалола келгандир, Шалола келди, Шалола, албатта, келди* гапларининг биринчисида сўзловчининг фикрга бетараф муносабати, иккинчисида гумонсираш, учинчисида аниқлик, тўртинчи гапда фикрнинг қатъийлиги намоён бўлган. Бундаги бирор гапдан англашилган сўзловчининг муносабати иккинчи бир гапга кўчирилса ҳам, гапларнинг синтактик табиати ўзгармасдан қолаверади. Юқорида келтирилган тўртта гапнинг биринчисида қатъийлик (*Шавкат уйга борсин*), иккинчисида ноаниқлик (*Қайлардасан, севикли эркам*), учинчисида афсус (*Фурбат ахтарганга гурбат экан бу дунё*), тўртинчисида гумон (*Сен ҳам уни севасанми?*) каби маънолар носинтактик ҳодисалар сифатида намоён бўлган.

3. Гап бўлақларининг ифодаланиш хусусиятлари. Гап бўлақларининг қандай сўз билан ифодаланганлиги лексик ҳодисаларнинг гапда воқеланган (тажаллиланган) кўринишидир. Масалан, бўлақларнинг бт ёки феъдан эканлиги, лексема ёки фразема билан, ифодаланганлиги ҳам нутқий синтактик қурилишни белгилайди, бироқ

лисоний моҳиятга таъсир қилмайди. Бунга, дейлик, от билан ифодаланган бўлакни олмон билан алмаштириш асосида (*Нигора мактабга боради* – эга+ҳол+кесим; *У мактабга боради* – эга+ҳол+кесим) осонгина амин бўлиш мумкин.

4. Мураккаблаштирувчи воситалар. Гап таркиби ундалма, ажратилган бўлаклар, бўлакларнинг уюшиши, кириш ва киритма воситалар ёрдамида мураккаблашади. Ундалма, кириш ва киритмалар гап бўлаклари билан мазмунан боғланган, лекин грамматик муносабатга киришмаган ҳодисалар бўлиб, гапларнинг умумий синтактик қурилишини ўзгартиришга қодир эмас. Масалан, *Қайлардасан, севикли эркам* гапидаги ундалма (севикли эркам), *Шавкат, сўзсиз, ваъдани уддалайди* гапидаги кириш сўз (сўзсиз), *Табибнинг таъбирича, бу дардга гаъво йўқ эмиш* гапидаги кириш бирикма (табибнинг таъбирича), *Шоир (мен уни илгари кўрмаган эдим) риндона ижодкор сифатида таассурот қолдирди* гапидаги киритма (мен уни илгари кўрмаган эдим) ана шундай носинтактик ҳодисадир.

5. Ажратилган бўлаклар ажралмиш бўлакларнинг маъносини муайянлаштирувчи восита бўлганлиги боис, у ўзига тегишли бўлакни мазмунан тўлдиради. Шу билан бирга, гап структурасини кенгайтиради. Ажратилган бўлаклар изоҳланаётган, тўлдирилаётган бўлак билан биргаликда ҳоким узвга тобеланади: 1. а) *У сойда, қўш ёнқоқнинг тағида, қорга кўмилиб узоқ турди* – [эга+ҳол+ҳол+кесим]. б) *У сойда қорга кўмилиб узоқ турди* – [эга+ҳол+ҳол+кесим]. 2. а) *Ошпазнинг, Маматқуловнинг, қўли ширин экан* – [аниқловчи+эга+кесим]. б) *Ошпазнинг қўли ширин экан* – [аниқловчи+эга+кесим]. Демак, ажратилган бўлаклар гарчи интонацион алоҳидаликка, мустакилликка эга бўлса – да, изоҳланмиш, тўлдирилмиш билан бир бутун ҳолда гап структурасидан ўрин олади.

6. Навбатдаги мураккаблаштирувчи восита уюшиқ бўлаклар бўлиб, уюшган барча сўзлар гап структурасидан битта узв сифатида ўрин олади. Масалан, *Серқуёш, ҳур ўлкам элга бахт–нажот* (Мадҳиядан) гапидаги уюшган иккита аниқловчи (*серқуёш, ҳур*) гап структурасида бир аъзо сифатида иштирок этади.

Уюшган бўлак ёшиқ ҳолатда бўлса, мураккабланиш янада кучаяди. *Ариқ бўйида лойга бсланиб ўйнаётган болалар, атрофда мудраб ётган олапар, қуёш нурида жимир–жимир қилаётган сув ўзига хос ажиб уйғунлик касб этган эди.* Бу гапдаги болалар, олапар, сув сўзлари аниқловчилари билан биргаликда ёйиқ уюшиқ бўлақларни ҳосил қилиб, ёйиқ уюшган қисми бир бутунлик сифатида намоён бўлган.

Гап айтилган тажаллилардан холи қилинса, нисбатан умумий бўлган [эга + кесим], [эга + тўлдирувчи + кесим], [эга + тўлдирувчи + ҳол + кесим], [аниқловчи + тўлдирувчи + ҳол + кесим] каби қолиплар қолади. Лекин бу бешта гап бўлагининг, шунингдек, бу гап бўлагининг биттаси, гоҳ иккитаси ёки учтасининг ва ҳ. туширилган ҳолдаги кўринишлари комбинациясидан юздан ортиқ қолиплар тузиш мумкин бўлади. Бизнинг олдимизда эса гапнинг нисбатан энг юқори ва умумий қолипини тиклаш вазифаси турибди. Демак, келтирилган гап қолипларидаги фарқлардан воз кечиб, умумийликларни сақлаш асосида қолипни тиклашнинг иккинчи босқичини амалга оширилнимиз лозим.

Қолипни тиклашнинг иккинчи босқичида юқорида носинтактик — гапнинг лисоний қурилишига таъсир этмайдиган тажаллилардан холи қилинган [эга + кесим], [эга + тўлдирувчи + кесим], [эга + тўлдирувчи + ҳол + кесим], [аниқловчи + тўлдирувчи + ҳол + кесим] қолипларидаги фарқлар назардан соқит қилинади. Натижада ягона умумийлик сифатида **кесим** унсури ажралиб чиқади. Кесим эса ҳар доим мустақил сўз ва кесимлик шаклларида иборат бўлганлиги боис уни шартли равишда «атов бирлиги+кесимлик қўшимчаси» ёки [WPm] (W—инглизча *word*, Pm эса *предикат* ва *маркер* сўзларининг бош ҳарфларидир) шартли белгиси билан белгилаймиз. [WPm] содда гапларнинг энг умумий белгиси бўлиб, у барча содда гапларда воқеланади. Бошқа гап бўлақларининг бирортаси гапда бўлмаслиги мумкин, лекин кесимнинг бўлмаслиги мумкин эмас. Лисоний сатҳда [WPm] бир неча оралиқ кўринишларга ҳам эга бўлади. Ўзбек тилида грамматик шакланган содда

гапларнинг турларини лисоний ва нутқий сатҳ ахлитлигида қуйидагича тасвирлаш мумкин:

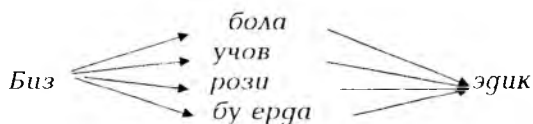
Босқичи	Моҳияти (энг кичик қолипи)	Атов бирлиги+кесимлик қўшимчалари [Wp _m]		
ЛИСОН	Содда гапларнинг қурилиш турлари	Бир таркибли содда гаплар [1Wp _m] Икки таркибли содда гаплар [2Wp _m] йиғиқ эгали [1ЙWp _m] [2ЭҚWp _m]		
Носинтак – тик ҳодисалар тажалли – лари	Шахсининг тавсифи	Шахси йўқ ифодаланган умумлашган	мажҳул аниқ ноаниқ	
	W нинг ифодаланиш ига кўра	от кесимли лексема кесимли кесимли содда кесимли кесимли	фезъл кесимли фразема таркибли	
	P _m нинг ифодаланиш ига кўра	йиғма	ейма тафсилий (аналитик)	
	Мураккаб – лаштирувчи воситалари – га кўра	Ундалмали, киришли, ажратилган бўлакли, сифатдошли, равишдошли, ҳаркат номли		
	Модал маънолари – га кўра	Бетараф гумон тахмин қатъий аниқ		
	Ифода мақсадига кўра	дарак	сўроқ	буйруқ
НУТҚ	Нутқий ҳосилалар	ёзма ва оғзаки нутқдаги муайян содда гаплар		

Берилган гапдаги кесимлик кўшимчаларини алмаштирсак, унинг бирикувчилари ҳам ўзгаради.

Бироқ, *ўқидик* кесимининг луғавий маъно англатувчи қисми бўлган *ўқи* сўзининг исталган бошқа феъл (*ёз, чиз, ол, бер*) билан алмаштирилиб, *-дик* қисми сақлаб қолинса, *биз* эга, *кеча* ҳол вазифасида қолаверади. Хатто, *ўқи* — феъл лексемасини бошқа сўз туркуми сўзлари билан алмаштирсак ҳам, ўзгариш фақат *-эдик*нинг феъл — кесим билан боғлама орқали боғланишида бўлади.

Масалан:

Демак, гап таркибида эганинг келиши кесим вазифасида қандай сўз келганлигига боғлиқ. Кесимлик категорияси гапнинг марказини шакллантирувчи асосий восита бўлганлиги сабабли, юқорида келтирилган гапдаги эга гапнинг синтактик қурилишига бевосита алоқадор қисм — гап кенгайтирувчиси деб баҳоланиши керак; у гап таркибидаги кесим вазифасида келган сўзнинг маъносига мутлақо алоқадор эмас. Эганинг мавжудлиги кесим вазифасида келган сўзнинг маъноси билан эмас, балки кесимлик грамматик шаклининг, жумладан, унинг таркибидаги шахс/сон маъноси билан боғлиқдир. Кўринадики, эга кесимлик категорияси таркибига

кирувчи шахс маъносини ўзида муайянлаштиради. Гапнинг мана шундай бўлаги гап кенгайтирувчисидир.

Гап кенгайтирувчисининг яна бир ўзига хос хусусияти шундаки, у шу гап таркибидаги бошқа бир сўзга эргашиб сўз бирикмаси туза олмайди. Жумладан, юқоридаги гапда *биз ўқидик* ҳосиласи сўз бирикмасини эмас, балки гапни беради. Худди шунингдек, *мен ўқитувчиман* гапда ҳам *мен* олмоши *ўқитувчи* сўзи билан сўз кенгайтирувчиси сифатида бирикиб сўз бирикмаси туза олмайди. *Менинг ўқитувчим* сўз бирикмасида эса бошқача ҳолатни кузатамиз, яъни бу ерда сўз бирикмаси грамматик шакл — эгалик қўшимчаси (–им) нинг синтактик қобилияти асосида юзага келади ва *ўқитувчи* сўзининг семантик валентлигига алоқадор эмас.

Гап кенгайтирувчиси сифатида эга гапнинг кесимлик қўшимчалари таркибидаги шахс — сон, ҳол эса замон, модаллик, тасдиқ — инкор шакллари билан боғланади.

Гап кенгайтирувчилари фақат кесимга тобеланади ва унинг бошқа бир сўзга тобеланиши кузатилмайдди. Бу билан у синтактик қурилмадаги барча тобе бирликларнинг умумий — фақат бир сўзга тобеланиш, лекин бирдан ортиқ сўзга ҳоким мавқеида бўла олиш қонуниятини (хусусиятини) намоён қилади.

Модал гап кенгайтирувчилар. Маълум бўлдики, (P_m) таркибида тасдиқ — инкор ва модаллик маънолари ҳам мавжуд. Шунинг учун (P_m) да мужассамлашган ва турли воситалар билан ифодаланган тасдиқ — инкор, тахмин, гумон, шубҳа, ишонч, қатъийлик, шарт, истак, тилак, буйруқ, имконият, зарурат, мажбурийлик ва ҳ. маънолар гап таркибида турлича — кириш бўлак, киритма бўлак каби гапнинг бошқа бўлаклари билан тобе — ҳокимлик муносабатига киришмайдиган ва шу боисдан сўз бирикмаларини ҳам ташкил эта олмайдиган модал сўзлар ва тасдиқ — инкор сўзлар воситасида кенгайтирилади. Масалан: 1. *Нуропа, эҳтимол келади.* 2. *Биз, шубҳасиз, ютиб чиқамиз.* Гаплардаги *эҳтимол, шубҳасиз* сўз — гаплари содда гап таркибига кирар экан, гап бўлаклари билан грамматик алоқага киришмаса — да,

мазмунан (P_m) нинг тегишли маъноларини муайянлаштиради. Модал кенгайтирувчилар бу билан лисоний гап мазмуини нутқда тўлароқ очишга ёрдам беради.

Сўз кенгайтирувчилари. Гап таркибидаги мустақил сўзлик мавқеини сақлаган барча сўзларнинг маъшовий қобилияти асосида кенгай олишини ва шу қобилиятни намоён қилишини таъминловчи сўзлар *сўз кенгайтирувчиси* дейилади. Сўз кенгайтирувчилари гапнинг қурилишига бевосита алоқадор ҳодиса бўлмай, маълум бир сўзнинг маъносини муайянлаштириш, уни очиб беришга алоқадор бўлган ҳодисадир. Сўз кенгайтирувчиси мустақил, алоҳида бир гап бўлаги – гап қурилишининг зарурий таркибий қисми эмас. У гапнинг маълум бир бўлагига эргашиб, тобеланиб келади, гап маркази – кесим таркибидаги кесимлик қўшимчалари билан боғланмайди. Аниқловчи ана шундай бўлакнинг типик кўриниши. Масалан: *Бу китобни кеча ўқидик* гапидаги *бу* аниқловчиси тўлдирувчи (*китобни*) га тобеланган ва гап таркибида тўлдирувчи билан бир бугун ҳолда кесимга боғланади.

Аниқловчи гапдаги барча бўлакларни кенгайтириши мумкин.

Эганинг кенгайтирувчиси : *Аълочи Тоҳир келди.*

Кесимнинг кенгайтирувчиси: *Сен илғор ўқишувчисан.*

Ҳолнинг кенгайтирувчиси: *У азим шаҳарда яшайди.*

Тўлдирувчининг кенгайтирувчиси: *Ақли болаларни севаман.*

Аниқловчининг кенгайтирувчиси: *Беғубор ёшлигим таассуротлари ҳеч қачон ўчмайди.*

Сўз кенгайтирувчиси нутқда кесим вазифасида келган сўзга мансуб бўлиши ҳам мумкин. Масалан, *Салима истеъдодли талаба.* Бу ҳолатда ҳам сўз кенгайтирувчиси гап қурилишига ўзи эргашиб келган сўз билан бирга кириб келади ва гап қурилишида алоҳида ўрин эгалламайди. Юқоридаги гапда *истеъдодли* сўзи гап кесимига тобеланиб келгандай кўринади. Аслида эса у гап кесимига эмас, балки мана шу гапдаги кесим вазифасида воқеланган *талаба* сўзига тобеланиб келмоқда. Шунинг учун гапнинг кесими вазифасида

келган сўзнинг лексик — семантик валентлиги билан боғлиқ бўлган кенгайтирувчи бўлаклар ҳам сўз кенгайтирувчиларидир.

Биз кеча бу китобни ўқидик гашидаги *китобни* сўз шакли билан ифодаланган воситасиз тўлдирувчини олиб кўрайлик. Маълумки, воситасиз тўлдирувчи билан бирикни фақат ўтимли феълларга хосдир. Шу боисдан воситасиз тўлдирувчи кесимлик шакли билан эмас, балки кесим вазифасида маъно жиҳатидан ўтимли бўлган феълнинг келиши билан боғлиқдир. Сўз ва гап кенгайтирувчиларини фарқлашга юқорида тасвирланган мезон асосида ёндашадиган бўлсак, бу гапдаги тўлдирувчини ҳам сўз кенгайтирувчиси — ўтимли феълнинг луғавий маъноси билан боғлиқ бўлган муайянлаштирувчи бўлак сифатида баҳолаш лозим. Воситали тўлдирувчи ҳам воситасиз тўлдирувчи каби гапда сўз кенгайтирувчиси мавқеида бўлади ва гап қурилишида мустақил ўринга эга эмас.

Демак, тўлдирувчи ҳам аниқловчи каби сўз кенгайтирувчиси бўлиб, гапнинг қурилишида мустақил ўрин эгалламайди, балки гап таркибига ўзи боғланаётган ўтимли феъл билан бирга киради. Ўтимли феъл гапда қандай мавқеда келмасин, воситасиз тўлдирувчи у билан бир бутунликни ташкил этиб, шу бутунликка нисбатан бўлак мақомида бўлади. Бошқача айтганда, мазкур гапда тўлдирувчи гапнинг бўлаги эмас, балки кесимнинг бўлаги — бўлак ичидаги бўлақдир.

Тўлдирувчи гапда кўпинча кесимга боғланади. Лекин бу тўлдирувчи фақат кесимга тобеланиб келади, дегани эмас. У барча бўлакларни тўлдириши мумкин.

1. *Каттани* ҳурмат қил.
2. *Каттани* ҳурмат қилишни ўрган.
3. *Каттани* ҳурмат қилиш — ёшларнинг фазилати.
4. Болаларимизни ёшлигидан *каттани* ҳурмат қилишга ўргатишимиз зарур.
5. Ёшларимиздаги энг яхши фазилатлардан бири *каттани* ҳурмат қилишдир.

Кўринадики, воситасиз тўлдирувчи 1 — гапда кесимга, 2 — гапда воситасиз тўлдирувчига, 3 — гапда

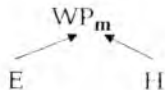
эгага, 4— гапта воситаи тўддирувчига, 5— гапта яна кесимга боғланиб келаяпти.

Демак, тўддирувчи феъл ифодаланган барча гап бўлакларига боғланади ва гап таркибига узи боғланган булак билан яхлитлигича киради. Бу кенгайтирувчилар узи бирикаётган сўз билан сўз бирикмаси ҳосил қилади, бироқ гап қурилиши билан бевосита алоқадор эмас.

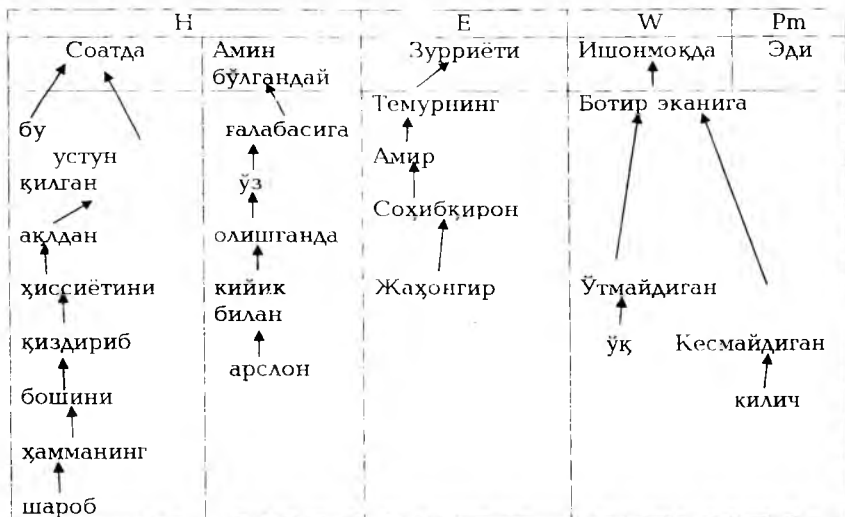
Лисоний сатҳда гап бўлаклари

Грамматик шакланган гапларнинг минимал ва максимал лисоний синтактик қолиплари. Аввалги фаслларда гапнинг энг кичик лисоний қолиши (WP_m) рамзи билан берилиб, у гапнинг умумий лисоний моҳияти сифатида тавсифланди. Бунда узбек нутқида қўлланадиган барча гапларнинг энг умумий белгилари мужассамлашган. Нутқдаги барча гапларнинг кесимдан бошқа бўлаклари олиб ташланса ҳам, у гап бўла олади. Бироқ нутқий гапларнинг лисоний сатҳда бу умумийлик (WP_m) дан қуйироқда жойлашган бошқа умумийликлари ҳам бор. Модомики, гап кенгайтирувчилари гап моҳиятини белгиловчи асосий восита бўлган кесимлик қўшимчалари (P_m) га тегишли экан, демак, ихчам гаплардан бошқа барча кенгайган гапларда, кесим билан бирга, яна иккита гап бўлагини ажратиш мумкин. Улар эга ва ҳоллардир. Тўддирувчи ва аниқловчи эса барча бўлақларга, бўлакнинг бўлакларига боғланганлиги ҳамда сўз кенгайтирувчилари бўлганлиги боис лисоний қолидан урин ола олмайди. Улар қайси сўзга боғланаётган бўлса, лисоний сатҳда уларнинг валентликлари сифатида яшайди. Ихчам гаплар эса умумий қолип — WP_m нинг айнан воқеланишидир. Масалан: *Баҳор. Ушлар ям—яшил* каби.

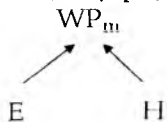
Демак, эга ва ҳол билан гапнинг минимал қолипи (WP_m) ини кенгайтирсак, у қуйидаги кўринишни олади:

Бу гапнинг максимал қолипи ҳисобланади. Бошқа барча сўз кенгайтирувчилари (тўлдирувчи ва аниқловчилар) ўзи эргатиб келаётган бўлақлар билан бир бутун ҳолда битта бўлақ (эга, кесим, ҳол) бўлиб келади. Масалан, *Шароб ҳамманинг бошини қиздириб, ҳиссиётни ақдан устун қилган бу соатда соҳибқирон Амир Темурнинг Ҳиндистоннинг подшоҳи бўлган зурриёти ўзининг қилич кесмайдиган, ўқ ўтмайдиган назаркарда ботир эканига арслон кийик билан олишганда ўз қалабасига аниқ бўлгандай ишонмоқда эди* (П.Қодиров) гапда учта гап кенгайтирувчиси бор: *соатда, зурриёти, аниқ бўлгандай*. Булар тўғридан – тўғри гап маркази (кесими) дағи кесимлик қўшимчалари билан боғланган. Қолган сўзлар эса ана шу (*соатда, зурриёти, аниқ бўлгандай, ишонмоқда эди*) бўлақларнинг маъновий валентлигини тўлдирётган сўз кенгайтирувчиларидир.

Гапда ҳоллар маъновий турларига кўра бир нечта бўлса ҳам, у битта Н белгиси билан гап қолипидан ўрин олади. Демак, юқоридаги гап ҳам

максимал қолишнинг ҳосиласидир.

Уюшиқ бўлақлар гап структурасида бир хил мавқени эгаллаганликлари сабабли уларни лисоний синтактик қолишда беришга ҳақиқеж йўқ. Шунингдек, ажратилган бўлақлар ҳам қайси бўлақни изоҳлаётган бўлса, уша бўлақ билан бир бутунлик касб этади.

Лисоний синтактик қолишнинг чексиз ранг – баранглиқда воқеланиш имконияти устига нутқда ҳар бир сўзнинг маъно валентлиги заминида ҳилма – хил сўз кенгайтирувчилари билан кенгайиб келиш имконияти қўшилади ва бу кўринишларни чексиз миқдорда кўпайтиради. Лисоний синтактик қолишларда ҳар бир ташкил этувчи (қосим, эга, ҳол) нинг битта сўз, сўз бирикмаси, сўз бирикмаси занжири, ажралмас бирикмалар билан ифодалана олиш қонуниятлари ва бундай турли қурилишлари бирикмаларнинг синтактик нутқга назардан тенг ҳуқуқлилиги мазкур имкониятларни янада кенгайтиради. Шунинг учун гапнинг ўта содда кўриниш касб этган энг умумий моҳияти – минимал қолиш – $[WP_m]$ ҳам, ундан қуйидаги умумийлик – максимал қурилиш қолиши – $[E-N-WP_m]$ ҳам нутқимизда мана шундай ранг – баранглик ва чексиз имкониятларга эга бўлади.

Демак, қосим, эга, ҳол гапнинг лисоний сатҳидан ўрин олган бўлақларидир.

Кесимлик категорияси

Гап бўлақлари $[P_m]$ маъноси билан узвий боғлиқдир. Шу боисдан гап бўлақларини кўриб ўтиш учун бевосита гапнинг «жон»ини, марказини шакллантирувчи восита – кесимлик категориясининг таркиби, маънолари ва ифодаланиш усуллариға қисқача шарҳ беришимиз зарур. Зеро, гап кенгайтирувчилари тушунчаси, уларни ажратиш шу асосда гапнинг структур зарурий ва ихтиёрый таркибий қисмларини ажратиш гапнинг «юраги», гапнинг гап эканлигини таъминловчи кесимлик категорияси ва унинг кўрсаткичлари, ифодаланиш хусусиятлари билан узвий боғлиқдир. Шу сабабли, гапнинг гаплигини, яъни бир нисбий тугал

фикрни, сўзловчининг хукмини, ўй – ҳаётларини бошқаларга етказишнинг, улар томонидан тўғри англанишининг энг муҳим омили – бу шунга босқичда шунга шароити, лисоний босқичда эса кесимлик категориясидир.

Демак, кесимлик категорияси фикрни шакллантирувчи уни тинловчига етказишнинг энг муҳим лисоний омилдир.

Кесимлик категорияси. Кесимлик категорияси мазмун жиҳатидан тасдиқ – инкор (Т), сўзловчининг баён этилган фикрга билдирган муносабати – модаллик (М), замон (З) ва шахс – сон (Ш) маъноларидан таркиб топади. (Буни қисқача шартли равишда Т, М, З, Ш деб белгилаймиз ва қулайлик учун кейинги ўринларда ана шу шартли қисқартмалардан фойдаланамиз). Бу маънолар яхлит ҳолда воқелангандагина кесимлик категорияси ички мазмун томонини намоён қила олади. Т, М, З, Ш маъноларининг ҳар бири алоҳида – алоҳида равишда юзага чиқиши мумкин. Масалан, модал сўзларда майл (модаллик) маъноси бўлади. Кишилиқ олмошлари ва эгаллик қўшимчаларида шахс – сон маъноси етакчилик қилади. Тасдиқ – инкор сўзлари (ҳа, йўқ) да, бўлишли – бўлишсизлик (–ма, 0) да тасдиқ – инкор маъноси ёрқин ифодаланган бўлади. Пайт равишлари, замон отлари, шунингдек, ўрин – пайт келишиги шаклида, равишдош ва сифатдошларда замон маъноси ифодаланади. Лекин буларнинг барчаси алоҳида – алоҳида воқеланишлар бўлиб, кесимлик вазифасида юзага чиқишидан бошқа ҳолатларда яхлит систем табиатга эга бўлмайди. Зеро, кесимлик категорияси мазкур алоҳида олинган категорияларнинг яхлитлиги (системаси) дан иборатдир. Ҳар қандай тизим ўз таркибий қисмларининг оддий йиғиндисидан каттароқ бутунликдир. Чунки Т,М,З,Ш, категориялари кесимлик категориясида бирлашар экан, бу бутунлик таркибий қисмларида аввал бўлмаган, лекин система ташкил этганда туғиладиган ҳодисаларни ҳам қамраб олади. Масалан, *ўтган йили ўқимаган одам* бирикувидаги *ўқимаган* сўз шаклининг бирикувчиси *ўтган йили* сўз кенгайтирувчиси (лекин гап бўлаги эмас) дир. У *ўтган йили ўқимаган* гапидаги *ўтган йили* сўз

шакли гап бўлаги (ҳол)дир. Демак, биринчи қурилмадаги кесимлик категорияси аъзоси эмас, шу боисдан унинг бирикувчиси (*ўтган йили*) гап бўлаги эмас. Аммо иккинчи қурилмада *–ган* кесимлик категориясининг таркибий қисми бўлиб, унинг бирикувчиси гап бўлагидир. Гап кесимлик таркибидагина гап бўлақларини ўзига тобелайди. Бу унинг бутунлик таркибида касб этган ёки намоён бўлган белгисидир.

Кесимлик категориясининг нутқий гапларда воқеланишидаги икки ҳолатини фарқлаш лозим:

1. Кесимлик категориясининг грамматик (морфологик) шакллар орқали воқеланиши.
2. Кесимлик категориясининг семантик – функционал ифодаланиши.

Бундан келиб чиққан ҳолда гапларни иккига ажратиш мумкин:

1. Грамматик шакланган гаплар.
2. Семантик – функционал шакланган гаплар.

Грамматик шакланган гаплар. Грамматик шакланган гапларда кесимлик категорияси маъноси кесимлик қўшимчаларининг фақат ўзи билан ёки боғлама ва кесимлик қўшимчалари воситасида ифодаланиши мумкин.

Ўзбек тилида кесимлик қўшимчаларининг қуйидаги турлари мавжуд:

1. Кесимлик категориясининг таркибий қисмлари синкретик, яъни ажралмас, битта моддий кўринишда берилган қўшимчалар бўлади: *ўқи –й*, *кет – айлик*, *кел – ги*. Бу қўшимчалар (*–й*, *–айлик*, *–ги*) нинг ҳар бирида тасдиқ – инкор, шакл, замон ва шахс – сон маънолари биргаликда умумий шаклга эгадирлар. Масалан, *ўқий* кесимидаги *–й* қўшимчаси бўлишлилик (*–май* унинг бўлишсиз шакли), *бўйруқ* – истак майли (бунда *–син*, *–ни*; *ўқисин*, *ўқинг*) билан парадигма – ўхшашлик қатори ҳосил қилади), келаси замон, биринчи I шахс (II шахс ўқи), бирлик (кўпликда *ўқийлик*) маъноларига эга. Бундай ҳолатни *борса*, *ёзса* сўзшакллари таркибидаги шарт майли қўшимчасида ҳам кўриш мумкин. Бундай

синкретик шаклли маънолар поль морфемаларда ҳам мавжуд: 1. *Ўқи!* 2. *Шавкат – шоир.* 3. *Қиш.*

2. Кесимлик қўшимчаси таркибида тасдиқ – инкор алоҳида қўшимча билан, модаллик, майл, замон, шахс – сон қоришиқ равишда битта қўшимча билан берилади: *кел – ма – ди, кел – ма – й,*

3. Кесимлик қўшимчаси таркибида тасдиқ – инкор, модаллик, замон маънолари қоришиқ ҳолатда бир қўшимча билан, шахс – сон маъноси бошқа қўшимча билан берилади: *бор – са – нг, ўқи – са – нгиз, кўр – ди – ми.*

4. Кесимлик қўшимчаси таркибида тасдиқ – инкор алоҳида, шахс – сон алоҳида, модаллик ва замон маънолари қоришиқ қўшимча билан ифодаланади: *кўр – ма – ди – нгиз.*

5. Кесимлик категориясининг ҳар бир маъноси алоҳида – алоҳида қўшимчалар билан ифодаланади: *кўр – ма – са – йди – нгиз.*

6. Кесимлик категория маъноларини ифодалашда боғлама ёки тўлиқсиз феъл воситаларида юзага чиқади. Масалан: *Борган йигит мен бўламан* (А. Мухтор). *Ҳамон ёдимдадир: гул чоғи эрди* (Уйғун, И. Султон).

7. Кесимлик категорияси маъноси ҳаракат тарзида шакллари билан аналитик усулда ифодаланади: *Уни кўрди – ю, бақириб юборди. Сирингни ҳеч кимга айта кўрма.*

Санаб ўтилган барча воситалар лисоний моҳият нуқтаи – назаридан бир категориянинг шакллари сифатида баҳоланади ва лисоний синтактик қолишда, айтилганидек, битта рамз – (P_m) шартли белгиси билан берилади. Қуйидаги гапларнинг кесим олдига диққат қилинг.

1. *Сенсан ҳар нарсдан мўтабар азиз* (W – сен, P_m – сан).
2. *Ҳа, ҳа, аммамнинг бузоғисан* (W – бузоғ, P_m – сан).
3. *У чўл бургути эди* (W – чўл бургути, P_m – эди.)
4. *У шу ерда яшайди, уйи ҳам шу мактабда* (W – яша мактабда, P_m – ди).

Маълум бўладики, $[W P_m]$ (W) ва (P_m) қисмларидан иборат бўлиб, атов маъносини (W), кесимлик маъносини (P_m) кўрсаткичлари беради. (P_m) кўрсаткичлари формал жиҳатдан ифодаланганда $[P_m]$ морфемали дейилади. Масалан, Уйим шаҳарда гапидаги шаҳарда сўзшакли алоҳида олинганда унда кесимлик маъноси, вазифаси мужассамлашган эмас. Бу вазифа унга контекст (нутқ шароити, гапдаги ўрни ва ҳ.) кабилар томонидан киригилмоқда. Бунда $[P_m]$ морфемали эканлигига уни шаҳардадир, шаҳарда эди, шаҳарда бўлади тарзида ўзгартириш билан ҳам амин бўлиш мумкин. Демак, Уйимиз шаҳарда гапида $[P_m]$ таркибий қисмлари куйидагича: Т – тасдиқ, М – аниқ, З – ҳозирги замон, Ш – III шахс. Бунда ҳам кесимнинг таркибий қисмлари $[W]$ ва $[P_m]$ ажралиб турибди. Шу хусусиятга кўра, улар семантик – функционал шаклланган гаплардан ажралиб туради.

Семантик–функционал шаклланган гаплар.

Семантик – функционал шаклланган гаплар тўртга бўлинади:

1. Модал сўз – гаплар (*Келасизми? – Албатта*)
2. Ундов сўз – гаплар (*Беҳ–беҳ! Оҳ–оҳ*)
3. Тасдиқ/инкор сўз – гаплар (*Ҳа, йўқ*)
4. Таклиф – ишора сўз – гаплар (*Ма.*)

Бу сўз – гапларнинг барчасида кесимлик категорияси маъноси (ТМЗШ) сўзнинг луғавий маъносида мужассамлашган бўлади. Шунинг учун бундай сўз – гаплар:

а) ҳеч қачон кесимлик қўшимчаларини қабул қила олмайди,

б) нутқда алоҳида гап бўлиб кела олади,

в) бошқа гап таркибига кирганда, унинг бирор бўлаги билан семантик алоқага киришмайди ва ўз мустақиллигини сақлаб қолаверади.

Семантик – функционал шаклланган сўз – гапларда кесимлик маъноси атов бирлиги (W) нинг луғавий маъноси таркибида мужассамлашган бўлиб, бундай гаплар кесими $[W_m]$ рамзи билан берилади.

Семантик – функционал шакланган гапларда кесимлик маъноси сўз – гапларнинг луғавий маъноси билан бир бутунликни ташкил этганлиги сабабли кесимлик категорияси учун хос бўлган тасдиқ – инкор, модаллик, майл, замон, шахс – сон (ТМЗШ) маъноларининг ранг – баранглиги йўқ. Буида ҳам кесимлик категориясининг барча маънолари учбурчак бурчакларининг йиғиндисига ўхшайди. Юқорида айтилганидек, учбурчак бурчакларининг йиғиндиси 180⁰ га тенг бўлиб, бир бурчак катгароқ бўлса, бунинг эвазига бошқа бурчаклар кичраяди. Семантик – функционал шакланган гапларда ҳам кесимликнинг тўртга маъносидан бири юзага чиққанда бошқалари 0 (ноль) га тенг бўлади. Бу тасдиқ – инкор, майл, замон, шахс – сон маъноларининг ҳар бири учун алоҳида – алоҳида сўзлар борлиги билан белгиланади. Масалан, «қатъий бўлишлик» маъноси (яъни майл маъносининг кўриниши) *албатта* сўзи билан ифодаланса, кесимлик шаклидаги – *ма* қўшимчаси ифодалайдиган шундай бўлишсиз маъно *мутлақо* сўз – гапи билан берилади. Ҳа, сўзида *тасдиқ*, *йўқ* сўзида инкор маъноси мавжуд.

Кесимлик категорияси маънолари кесимдаги атов бирлиги луғавий маъносига сингганлиги туфайли сўз – гапларда бу маъноларнинг ҳар бирини алоҳида – алоҳида ва ранг – баранг кўринишларда ифодалаш имкониятлари чекланган. Шу боисдан ўзбек тилида кесимлик қўшимчаларини қабул қиладиган, кесимлик категориясининг барча маъноларини ифодалай оладиган, луғавий маъноси кесимлик қўшимчаларига бефарқ бўлган, яъни уларни эркин бириктира оладиган мустақил сўз (феъл, от, сифат, сон, равиш, тақлид ва олмош) лардан луғавий маъносида кесимлик категорияси қўшимчаларини бириктира олмайдиган, лекин уларнинг маъноларидан бирини ўз луғавий маъноси билан кўчайтирган ҳолда ифодалаб, бошқаларини нутққа ўта кучсиз ҳолда воқелантирувчи сўз – гаплар гуруҳи алоҳида ажралиб туради

Мустақил ва номуустақил кесимлик шакллари. Ўзбек тилида кесимлик қўшимчалари ўз воқеланишлари учун бошқа бир гапни талаб қилиши ҳам, талаб

қилмаслиги ҳам мумкин. Қуйидаги гапларнинг кесимларига диққат қилинг:

Мен кеча мактабга бордим.

Ўқитувчи келса, дарс бошланади.

Ёмғир ёғмаса эди, экин—текин ишларини саранжомлаб олган бўлур эдик.

Биринчи гапнинг кесими (*бордим*) ўз маъносини бошқа гапларга эҳтиёж сезмасдан воқелантирмоқда. Иккинчи гапдаги *келса*, учинчи гапдаги *ёғмаса эди*, *саранжомлаб олган бўлур эдик* кесимларининг ушбу гапларда воқеланган маънолари учун бошқа гаплар талаб қилинади. Бошқача айтганда, *келса* ва *ёғмаса эди* кесимларидан англашилган шарт маъноси бошланади, *саранжомлаб олган бўлур эдик* кесимлари ёрдамида, *саранжомлаб олган эдик* кесимнинг маъноси эса ундан олдиндаги *ёғмаса эди* кесими ёрдамида юзага чиқади. Агар иккинчи ва учинчи гапларнинг иккинчи қисми олиб ташланса, олдинги гаплардаги кесимдан шарт эмас, балки истак маъноси юзага чиқади: *Ўқитувчи келса. Ёмғир ёғмаса эди. Саранжомлаб олган бўлур эдик* кесими эса олдинги гапсиз ҳеч қачон, бошқача бўлса ҳам, маъносини воқелантира олмайди. Маъносини ёрдамчисиз воқелантирадиган кесимлик шакли *мустақил кесимлик шакли* (МКШ) дейилади.

Бошқа гапларсиз, яъни қуршовсиз ўз маъносини воқелантира олмайдиган, воқелантирган тақдирда эса бутунлай бошқа маъно келиб чиқадиган кесимлик шакли *номустақил кесимлик шакли* (НКС) дейилади.

Кесим

Кесим бўлишли/бўлишсизлик (тасдиқ/инкор), майл/замон модаллик, шахс/сон (яъни кесимлик категорияси) маъноси ва шаклларига эга бўлган сўз бўлиб, гап марказини ташкил қилувчи бўлади.

Нутқимизда кесимсиз гап бўлиши мумкин эмас. Гапда кесим бўлмаса, у ўзбек тили (нутқи) учун тўлиқсиз гапдир. Кесим гапнинг шундай конструктив бўлагики, у ўзини шакллантирувчи грамматик категорияга —

кесимлик категорияга эга. Шу сабабдан гапда кесим ҳамма вақт таркибан мураккабдир. У луғавий – атов бирлиги – [W] ва гапнинг грамматик формаси – [P_m] қисмлардан иборат.

[P_m] маъноси кесимда мужассамлашган тасдиқ/инкор, модаллик/майл, шахс/сон маъноларининг яхлитлигидан иборат. Шу боис [P_m] нинг меъёрий маъноси ушбу тўртта грамматик маъноларнинг мажмуи сифатида ажратилади. Исталган гап таркибида бу мажмуа бутунлик сифатида бўлиши шарт, лекин муайян нутқий воқеланишларда мажмуа таркиби қисмларининг ҳиссаси ҳамма вақт бир хил бўлавермайди. Масалан, модаллик маънолари бўрттирилганда замон маъноси заифлашади ва аксинча, замон маъноси бўрттирилганда модаллик/майл маъноси пасаяди. Шунга ўхшаш бошқа грамматик маъноларнинг ифодаланиш даражаси ҳам хилма – хил бўлиши мумкин. Бу маънолар ифодаланиш даражаси қанчалик кучли бўлмасин у [P_m]да мутлақ ёки ягона бўлиши мумкин эмас. Шунингдек, ўта заифлашиб келиши ёки тамоман йўқолган бўлиши ҳам мумкин эмас. Чунки кесимлик категорияси таркибидagi ҳар бир маъно тизим ҳосил қилувчи маънодир ва улардан бирортаси тамоман йўқолса, кесимлик категориясининг ўзи ҳам йўқолади ёки тамоман бошқа моҳият касб этади.

Шаклий ифодаланишга кўра [P_m] ўзбек тилида ўта ранг – барангдир. У ноль морфема (*отам уқитувчи*) дан бошлаб морфемалар тизмаси билан (*айтмасайдингиз*), турли хил боғламалар билан ифодаланиши мумкин.

Кесимнинг луғавий асоси ҳам нутқда туб сўз, содда сўз, ясама сўз, қўшма сўз, қисқартма сўз, эркин сўз бирикмаси, турғун сўзлар бирикмаси, парафразалар, фраземалар, кенгайган бирикмалар, трансформация – ланган гаплар каби структура жиҳатидан ранг – баранг бўлган номинатив бирликлар билан ифодаланиши мумкин.

Кесимнинг W га кўра турлари. Шунингдек, кесимликдаги атов бирлиги вазифасида барча мустақил сўз туркумлари кела олади. Шунга кўра, кесимларни умумлаштириб, *исм* (от, сифат, сон, равиш, тақлид

олмош)ли ва феъл (феъл, олмош)ли кесимларга ажратиш мумкин.

Исм билан ифодаланган кесимлар.

От: *Қарға нима деётганини билмаймиз, чунки у қарға, биз —одам.* («Хусниобод».)

Сифат: *Э тақсир, қиссамиз узун.* (О.)

Сон: *Икки қарра икки — тўрт.*

Равиш: *Ўзлаштиришинг — ёдаки.*

Тақлид: *Ҳамма томон ғовур— ғувур, тинчлик йўқ.*

Олмош: *Сен — менсану, мен — сенман, қиссамни баён этсам.*

Феъл билан ифодаланган кесимлар:

1.Мақсадим — ўқимоқ. 2.Қарасам, қарамайсан. 3.Ишнинг боши бошлангунча. 4.Яшнаганим — яшнаган. 5.Йигит кишининг уялгани — ўлгани. 6.Кўрдигу— ю, капалаги учиб кетди.

Кесим тузилишига кўра содда, мураккаб ва таркибли бўлади.

Содда кесим бир мустақил сўз билан ифодаланади:

1. Сен баҳорни соғинмадингму? (А.О.)

2. Мажлис шунга қарор қилди.

3. Мана бу — ерэнгоқ.

4. Шерзод —талиба.

Мураккаб кесим сўз бирикмаси ҳолидаги кенгайган сўз билан ифодаланади.

1. Бу кун биз учун оғир кун.

2. Шерзод юлдузни бенарвон урадиган йигит.

Таркибли кесим етакчи ва ёрдамчи компонентдан тузилиб, етакчи компонент луғавий маънога эга бўлади, ёрдамчи компонент эса грамматик маъно ташийди. Мисоллар:

1. Анжир кулчадай йирик ва ҳолвайтардай юмшоқ эди. (О.): юмшоқ — етакчи компонент, эди — ёрдамчи компонент.

2. Ҳаммаси сен учун, диловар учун. (А.Ҳ.): сен+ етакчи компонент, учун — ёрдамчи компонент, диловар — етакчи компонент, учун — ёрдамчи компонент.

3. Бундай одамларни **нодон ҳисоблашади**. («Калила ва Димна»): *нодон* – етакчи компонент, *ҳисоблашади* – ёрдамчи компонент.
4. Ҳамма ҳам халқига **хизмат қилгиси келади**. (Н. Сафаров.) – *хизмат қилгиси*† етакчи компонент, *келади* – ёрдамчи компонент.

Эга

Эга гап кесимини шакллантирувчи [Pm] – кесимлик категориясида мужассамлашган шахс – сон (Ш) маъносини муайянлаштирувчи гап кенгайтирувчиси дир: 1. **Элчибек аста ўрнидан турди**. (А.М). 2. **Бир** – *сенсан*, *бири* – *мен*. (О) 3. **Шундай ўлка доим бор бўлсин**. (Ҳ,О) 4. **(Сен) Айтар сўзни айт, (сен) айтмас сўздан қайт** (Мақол). Биринчи гапда *Элчибек* сўзи кесимдаги учинчи шахс бирлик (ноль) кесимлик қўшимчасининг, иккинчи гапдаги *бири* сўзлари *сенсан* кесимининг иккинчи шахс бирлик (–*сан*) ва *мен* сўзидаги биринчи шахс бирлик (–*ман*), учинчи гапдаги *ўлка* сўзи *бор бўлсин* кесимидаги учинчи шахс (–*син*), тўртинчи гапдаги ифодаланмаган (*сен*, *сен*) *айт*, *қайт* сўзлари билан ифодаланган кесимдаги иккинчи шахс бирлик (ноль) кесимлик маъноларининг муайянлаштирувчиси, кенгайтирувчиси – дир. Эга гапдаги фикр ўзи ҳақида бораётган, белгиси кесим томонидан кўрсатилаётган бўлак дир. Кесимдан ахборот (коммуникация) англашилса, эга ана шу коммуникация предметидир.

Эга бевосита кесимлик шакли – [Pm] га боғланаётганлиги туфайли, ҳол ва кесим билан биргаликда, гапнинг конструктив бўлаклари қаторига киради.

Эгали ва эгасиз гаплар. Гапнинг лисоний қурилишида эгалининг ифодаланган ёки ифодаланмаганлигига кўра икки кўриниши бўлади:

1. Эгали гаплар.

2. Эгасиз гаплар.

Эгали ва эгасиз гаплар гапларнинг лисоний синтактик қолиши билан эмас, балки гап кесимининг луғавий (W) ва кесимлик қўшимчалари (Pm)

қисмларининг баъзи бир ифодаланиш хусусиятлари билан боғлиқ.

1. Эгасиз гаплар. Бундай гапларда кесим таркибидаги [Pm] нинг шахс – сон маъноси ўта кучсизланиб, гап таркибидаги эганинг мутлақо бўлмаслигини келтириб чиқаради. Эгасиз гапларнинг мавжудлигига олиб келувчи омилар кесимдаги [W] ва [Pm] га боғлиқ икки гуруҳга бўлинади.

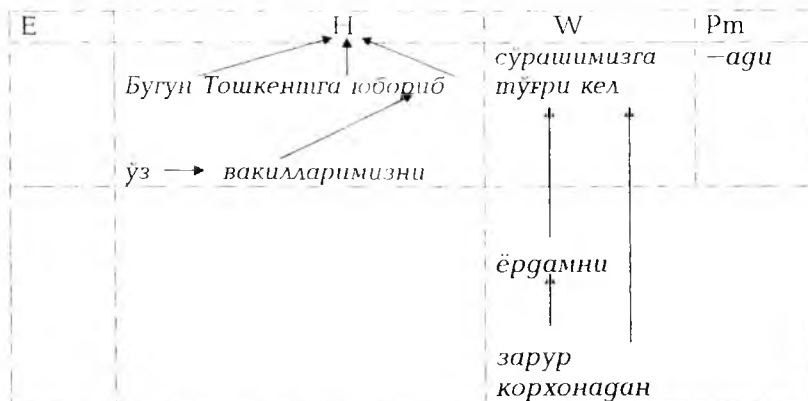
1.[W]га боғлиқ равишда эгасиз гапларнинг вужудга келиши. 1.Ўтимсиз феъллар (масалан, *бормоқ, юрмоқ, югурмоқ, қолмоқ, эришмоқ*) воситасиз тўлдирувчига эга бўлганлиги туфайли мажхул нисбат шаклини олганда, гап эгасиз қўланади. *1.Бугун стадионга борилади. 2.Ўн минут қадар йўл юрилди.(О) 3.Институтнинг ўттиз йили давомига улкан ютуқларга эришилди. 4.Катта трассага чиқиш учун ўнг томонга юрилади. 5.Жиззахга бориш учун Самарқанддан ўтилади.* Бу гаплардан биттасининг лисоний қолипни кузатамиз:

Е	Н	W	Pm
-	ўттиз йили давомига	эришил	-ди
	институтнинг	ютуқларга	
		улкан	

Маълум бўладики, гапнинг максимал лисоний қолипидagi эганинг ўрни бўшдир. Бунинг боиси, айтилганидек, ўтимсиз феъл (*эришмоқ*) мажхул нисбатга ўтганда эга ўз – ўзидан тушиб қолади. Агар феъл ўгимли бўлганда эди (масалан, *ўқимоқ*), унинг воситасиз тўлдирувчиси эга мавқеини эгаллар эди: *Нилуфар китобни ўқиди – Китоб Нилуфар томонидан ўқилди* тарзида.

2. *тўғри келмоқ* қўшма феъли «Ўзбек тили»нинг изоҳли луғатидаги 8 – маъносида жўналиш келишигидаги ҳаракат номи билан зич алоқага киришиб, эгасиз гаплар ҳосил бўлишига олиб келади: *1.Наргизага оғир бўлди, кўп қийинчиликларни енгишга тўғри келади. 2.Бунинг учун Тошкентга ўз вакилларимизни юбориб, корхонадан зарур*

ёрдамни сўрашимизга тўғри келади. Бу гапларнинг лисоний структураси қуйидаги кўринишда бўлади.

II. Эгасиз гапларнинг иккинчи тури кесимдаги [Pm] нинг хусусиятлари билан боғлиқ.

1. Қерак, лозим, мумкин, зарур, даркор, муҳим, шарт, жоиз, фарз каби кесимлик сўзлари ҳаракат номлари билан кесим мавқеида келганда, эгасиз гаплар вужудга келади. Бунда [Pm] таркибидаги учта – майл, замон, инкор, тасдиқ турли шакл ва маъноларда бўлиб, уларнинг шахс – сон шакли III шахс бирликда бўлади. 1. Мазкур масалада ҳаммани қизиқтираётган барча саволларга Республика марказий банкида ва унинг ҳудудий Бош бошқармаларида ташкил этилган «Ишонч телефонлари» орқали батифсил жавоб олиш мумкин. 2. Бу топшириқни бажариш шарт. 3. Устозлар ишини ҳар доим давом эттирмоқ ва ривожлантирмоқ керак.

Бу гаплар кесимидаги мумкин, шарт, керак кесимлик сўзлари [Pm] даги майл маъноси ифодаловчилари бўлиб, улардан кейин замон ва тасдиқ, инкор маъноларини ифодаловчи воситалар келади.

Юқоридаги гаплардан бирининг лисоний структурасини келтирамиз:

E	H	[W]	[Pm]
	ҳар доим	ривожлантирмақ, давом эттирмақ	керак эди
		↑ ишини	
		↑ устозлар	

2.Кесими «*феълнинг III шахс шарт майли+бўлади*» қурилмаси асосида ифодаланган гаплар ҳам ўзбек тилида эгасиз гапларни ҳосил қилади. 1.*Ҳосилни ўн-ўн беш кунда йиғиб олса бўлади.*3.*Бу ифвонинг сабабларини таҳлил қилса бўлади.*

Бунда кесимларнинг *йиғиб ол, таҳлил қил* қисмлари W (лугавий бирлик) ва *-са бўлади* қисмлари эса [Pm] воқеланишларидир.

3.Кесим равишдошнинг *-(u)б* шакли ва бўлмақ феълнинг турли кўринишлари билан ифодаланганда ҳам эгасиз гаплар вужудга келади. 1.*Бу хатнинг мазмунини бировга айтиб бўлмайди.(А.Қ)* 2.*Фалакка қўл узатиб, шамсу – анбарни олиб бўлмас. (Машраб).* Бу кесимларда *айтиб бўл, олиб бўл* қисмлари [W] ва *-майди, -мас* қисмлари [Pm] воқеланишидир.

Схемаси:

E	H	W	Pm
	узатиб	олиб бўл	-мас
	↑ қўл	↑ шамсу анбарни	
	↑ фалакка		

III. Ўзбек тилидаги атов гаплар эгасиз гапларнинг ўзига хос турини намоён қилади.1.*Кенг саҳро. Қуруқ чўл. Сув манбаларидан дарак йўқ.* 2.*Ёқимли оҳанг. Завқли*

қўшиқлар. Анорхон йўлларидан тўхтаб тинглайди. (И.Р)
Бу гаплар бир қарашда кесимсиз, фақат эгадан иборат гаплардек тасаввур уйғотади. Бироқ гапларни замонлар бўйича парадигмага солсак, қуйидаги кўриниш ҳосил бўлади:

1. *Кенг саҳро – Кенг саҳро эди.*
2. *Тун – Тун эди.*

Демак, атов гаплар ҳозирги замон кўринишидаги кесимлардан иборат эгасиз гаплардир. Қийёсланг:

1. *Навбахор, очилди гуллар, сабза бўлди боғлар. (Муқимий)*
2. *Ҳамон ёдимдадир, гул чоғи эрди. (И.Султон)*
3. *Кўришган масканим, гул боғи эрди. (И.Султон)*

IV. Семантик-функционал шаклланган гаплар ҳам эгасиз гапларнинг алоҳида кўринишидир. 1. –*Бугун бормоқчимсан? –Ҳа.* 2.–*У ҳам бормоқчимми? –Йўқ.* 3.–*Китобни оласанми? – Бўлмасамчи!* 4.*Насриддин халтани улоқтириб юборди: Ма! Сен тўй! (Афанди латифаларидан).* 5. *Салом, – деди кўриш билан ҳамма бирдан. Қўллар ўтди биқинларнинг орасидан. (Ғафур Фулом.)*

Эгали гаплар. Эгасиз гаплар тилимизда чегараланган бўлиб, улар эгали гапларга нисбатан жуда кам миқдорни ташкил этади. Эгали гаплар эса тилимизнинг меъёрий хусусиятларидан биридир. Чунки гап марказини ташкил этувчи кесимнинг таркибидаги [Pm] (кесимлик категорияси)нинг қисмларидан бири шахс – сон маъноси бўлиб, у ҳамма ўзининг тўлдирилишини, муайянлаштирилишини талаб қилади. Бу эса гапларнинг эгали бўлишини тақоза қилади.

Юқорида айтилганидек, ўзбек тилидаги гапларнинг лисоний структураси уч узв (эга, ҳол, кесим) дан иборат бўлиб, эгали гапларда эга позицияси бўш бўлмайди, тўлдирилган бўлади. У нутқда эса юзага чиққан ҳол, юзага чиққан кесим бўлиши мумкин. Қуйидаги икки гапни қийёсланг:

1. *Мен китобни ўқидим.*
2. *Китобни ўқидим.*

Ҳар иккала гап ҳам [E – H – Pm] қолипи ҳосиласи бўлиб, уларнинг кесимидаги [Pm] га хос шахс –

сон қўшимчалари эга, унишг табиати (қайси шахс, сон) ҳақида тўлиқ ахборот бериб турибди. Ҳар иккала гап учун ҳам эга I шахс бирликдаги кишилик олмошидир. Бироқ, улардан биринчисида бу лисоний тўлиқлик (эга позициясининг бўш эмаслиги) нутқда намоён бўлган, иккинчисида эса нутқий эҳтиёж бўлмаганлиги туфайли юзага чиқмаган. Кўринадики, ҳар иккала гап ҳам лисоний эгали, эга позицияси тўлдирилган гап қисмининг ҳосиласидир.

Эгали гапларнинг ўзи қуйидаги турларга ажратилиши мумкин:

1. Эгаси ифодаланган (нутқда намоён бўлган) гаплар.
2. Эгаси ифодаланмаган (нутқда намоён бўлмаган) гаплар.

Эгаси ифодаланган гаплар. Кесимдаги [W], [Pm] хусусиятлари ва уларнинг ўзаро муносабати туфайли нутқда эганинг тушириб қолдирилиши мумкин бўлмайди. Бунда эганинг нутқий воқеланишини зарур қилиб қўядиган:

- I. [W]га боғлиқ омилар.
- II. [Pm] га боғлиқ омилар

мавжуд.

I. Кесимдаги [W] га боғлиқ ҳолда эга ифодаланишининг зарурлиги.

1.Кесимнинг [W] қисми вазифасида фразема (ибора) келганда, эгани тушириб қолдиришнинг иложи йўқ.*1.Бу воқеадан Жамшиднинг капалаги учиб кетди.(Газетадан.) 2.Марказга келиб, бўлиб ўтган воқеаларнинг бутун тафсилотини эшитган Қаландаровнинг фиғони фалакка чиқди.*

Бунда эга ифодаланишининг зарурлиги, кўриниб турибдики, гапнинг қолишига эмас, балки ибораларда эга билан кесим алоқасининг ўта зичлиги, ибораларнинг барқарор ҳодиса эканлиги билан боғлиқдир.

2.Маълумки, айрим холларда ўтими феълларнинг семантикаси уларнинг воситасиз тўлдирувчи билан комплетив (ўта зич) алоқада бўлишини тақозо қилади (масалан, *кузатмоқ, кўрмоқ, айтмоқ*). Бу сўзларнинг

объект валентлиги (тушум келишигидаги кенгайтирувчиси) зарурийдир. Шу боисдан феъл мажҳул нисбатга ўтгач, уларнинг воситасиз тўлдирувчиси эгага айланади, шунингдек, мазкур комплетив алоқа ҳам сақланиб қолади, аввал тўлдирувчи, энди эса эганинг ифодаланиши зарур бўлиб қолади. 1. *Оқибат, ҳозиргача ҳам айрим фуқоралар, айниқса, ёшлар орасида иккиланишлар, ҳатто муҳолифат томонига оғиб кетиш каби ачинарли ҳоллар кузатилмоқда.* (Газетадан) 2. *Нашижада кўплаб фуқаролар учун бузғунчи муҳолифатнинг асл башараси, унинг мақсад ва вазифалари, моҳияти, кирдикорлари тўлақонли баён этиб берилмади.* (Газетадан.) 3. *Йиғинда фермер хўжаликлари тараққиёти учун маҳаллий фермерлар томонидан қўйилаётган сунъий ғовларнинг сабаблари ҳам айтилди.* (Газетадан.)

3. Кесимнинг [W] қисми тақлид сўзлардан ясалган феъллар билан ифодаланиши ҳам эганинг воқеланишини тақозо этади. 1. *Эшик тақ—тақ қилди.* 2. *Юрагим шувиллаб кетди.* 3. *Қарға қағиллайди.*

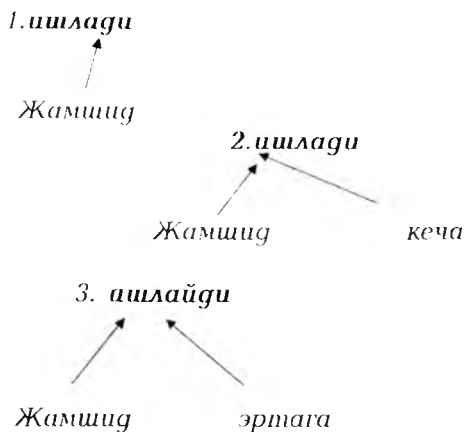
4. Табиат ҳодисаларини ифодаловчи айрим феъллар ҳам эганинг мазмуни билан ўта зичлашиб кетганлиги боис нутқда эганинг тушиб қолишига йўл қўймайди: *Тонг отди. Кун ботди. Чақмоқ чақди. Қоронғи тушди.*

Ҳол

Ҳолнинг гап қурилишидаги ўрни. Ҳол эга каби гап кесимидаги кесимлик шакллари — [Pm] нинг маъновий хусусиятларини муайянлаштирувчи, ойдинлаштирувчи бўлак, яъни гап кенгайтирувчиси саналади. Қуйидаги гапларни қиёслайлик:

1. *Жамиид ишлади.*
2. *Жамиид кеча ишлади.*
3. *Жамиид эртага ишлайди.*

Келтирилган гаплардаги *ишлади* ва *ишлайди* сўзшакллари гап кесими вазифаларида келган бўлиб, бошқа бўлақлар ана шу марказий бўлакнинг муайянлаштирувчиларидир.

Жамшиг лексемаси ҳар учала гапда ҳам кесимдаги [Pm] нинг шахс—сон, *кеча*, *эртага* сўзлари эса пайт маъноларини муайянлаштираган. Эга ва гап марказидаги шахс—сон маънолари каби, ҳол ва кесимлик категорияси (Pm) воқеланишидаги замон маънолари ҳам бир—бирига мувофиқлашган. Аниқроғи, кесимликда ўтган замон маъноси воқеланганда, ҳол ҳозирги ёки келаси замон маъносида бўлмайди. Демак, маълум бўладикки, гап қурилишида гап марказидаги кесимлик категорияси маъноси билан узвий боғланган гап кенгайтирувчиси пайт ҳолидир. Пайт ҳоли кесимга боғланар экан, ундаги луғавий қисм маъноси билан эмас, балки кесимлик категорияси таркибидаги замон маъноси билан боғлиқ эканлиги от кесими гапларда янада яққол кўзга ташланади. Масалан, от лексема ўз семантик валентлигини тўлдирувчи ҳар хил аниқловчилар билан эркин бирикувлар ҳосил қила олади: *аълочи талаба*, *шаҳарлик талаба*, *ўнта талаба* ва ҳ. Бунда бирикув ҳосил қилиш учун *талаба* сўзининг гап ҳосил қилиши, гап таркибидан ўрин эгаллаши шарт эмас. Қиёсланг: *аълочи талаба*, *Жамшиг аълочи талаба*. Ҳар иккала ҳолатда ҳам ҳосил бўлган бирикув меъёрийдир. Чунки аниқловчи сўз кенгайтирувчисидир. Бироқ *бугун талаба*, *эртага талаба*, *кеча талаба* каби сўз бирикмалари

ғайримеъерийдир. Лекин улар гап таркибига киритилганда ва талаба сўзи кесим мавқеини эгаллаганда, бу ғайриоддийлик йўқолади. *1. Мен бугун талабаман. Сен кеча талаба эдинг.* Демак, *бугун, кеча* сўзлари гап кенгайтирувчилари булганлиги ва гап марказидаги [Pm] га тортилганлиги, боғланганлиги сабабли сўз бирикмасидаги нумеъерийлик гап таркибида барҳам топади.

Ўрин ҳоллари ҳам суз кенгайтирувчиси эмас, балки гап кенгайтирувчиси эканлиги буцай вазифада келувчи сўзларни гапда ва гапдан ташқарида СБ ҳосил қилиш учун от лексемаларга тобелаб кўриш асосида амин бўлиш мумкин. Қиёсланг. *1. Қишлоқда муаллим, заводда ишчи. 2. Ҳалим шаҳарда ўқитувчи, Фафур заводда ишчи.*

Кўринадики, биринчи гуруҳ бирикувлар ғайримеъерий, иккинчи гуруҳ бирикувлар эса ўзбек нутқида хос меъерий қурилма эканлиги ҳеч кимда шубҳа уйғотмайди. Демак, ўрин ҳоллари пайт ҳоллари каби гап кенгайтирувчиларидир.

Энди ҳолнинг бошқа турларига диққат қиламиз:

1. *Илғари иккаламиз бирга талаба эдик.*
2. *Бу пайт сен каби ўқитувчиман.*
3. *Шу боисдан гадам ишчи эди.*

Биринчи гапда *бирга* сўзи равиш, иккинчи гапда *сен каби* ўхшатиш, учинчи гапдаги *шу боисдан* сўз шакли сабаб ҳолларидир. Улар гап кенгайтирувчиларими ёки сўз кенгайтирувчилари эканлигини аниқлаш учун бирикувларни гап таркибидан чиқариб, зикр этилган сўзшакллар *талаба, ўқитувчи, ишчи* сўзшакллариининг маъновий валентлигини тўлдираётган – тўлдирмаётганлигини текшираемиз:

1. *бирга талаба.*
2. *сен каби ўқитувчи.*
3. *шу боисдан ишчи.*

Кўринадики, бирикувлар нумеъерий ва тобе сўзшакллар ҳокимларнинг луғавий – маъновий бирикувчилари эмас, балки уларнинг кесимлик вазифаси, мавқеи билан боғлангандир.

Демак, ҳолнинг мазкур турлари ҳам гап кенгайтирувчиларидир.

Биз ҳолнинг гап кенгайтирувчиси эканлигини асослаш учун от—кесимли гаплардан фойдаландик. Чунки ҳоллар отга улар кесим вазифасида келгандагина боғланади. Феъллар билан эса кесим вазифасида келганда ҳам, бошқа ҳолларда ҳам боғланаверади.

Ҳол гап марказини шакллантирувчи [P_m] билан боғланар экан, у, умуман, гап конструктив тизимида қандай мавқега эга бўлади?

Ҳол гапнинг мутлақ конструктив узви эмас. Чунки ҳолсиз ҳам гап таъкил топаверади. Демак, ҳол кесимдан қуйи мавқени эгаллайди. Кўпинча ҳолнинг гап таркибига киритилиши [P_m] маънолари билан зич боғланмайди. Шу боисдан ҳол эгадан ҳам қуйи мавқени эгаллайди. Чунки нутқий гапларда кесим орқали эгани тиклаш ҳолни тиклашдан анча ўнғайдир. Ифодаланмаган ҳолни тиклаш қийин. Аммо шуни таъкидлаш лозимки, баъзан кесимнинг [W] си мақомида ўрин, пайт, сабаб, мақсад ва бошқа маъноли актантлар билан кучли алоқада бўладиган лексемалар юзага чиққанда, гапнинг юза қолипида ҳол эгадан кўра зарурроқ фаолиятга эга бўлади. Масалан, юриш феъллари (*бормоқ, келмоқ, етмоқ, кетмоқ*) кесим вазифасида келганда гапда ўрин ҳолларининг иштирақ этиши зарурияти кучаяди: *Уйга борди. Шаҳардан келди. Мактабга кетди. Манзилга етди*. Бу албатта, кесимлик категорияси бирикувчанлиги билан эмас, балки кесим вазифасида келаётган феълнинг маъновий хусусиятлари билан белгиланади.

Демак, ҳолнинг гап қурилишидаги зарурий бўлак даражасига кўтарилиши кесимдаги [W]нинг муайянлашиш эҳтиёжи билан белгиланади. Ҳол гапнинг конструктив бўлаклари сифатидаги кесим ва эгадан кейин учинчи ўринни эгаллайди.

Ҳолнинг маъновий турлари ҳақида. Ҳоллар нутқда гапдан англашилган мазмуннинг, кесим ифодалаган иш—ҳаракат, ҳолат, воқеа—ҳодисанинг ўрни, пайти, тарзи, миқдор—даражаси, сабаби, мақсади, натижаси, шарти (қаторни яна давом эттириш мумкин) каби маъноларни ифодалайди.

Бошқа гап бўлақларига нисбатан ҳолнинг маъновий турлари нисбатан кўпроқ ажратилади. Лекин, олайлик,

аниқловчининг ранг – тус аниқловчилари, хусусият аниқловчилари, ҳажм – шакл аниқловчилари каби турларини ажратиб грамматик, синтактик қурилиш нуқтаи назаридан маъносиз бўлгани каби, ҳолнинг маъновий турлари ҳам тап синтактик қурилиши учун ~~дажласидир~~ Шунингдек, кўп ҳолларда ўрин – пайт ҳолларини (*Ботир урушда билинади*), сабаб ва мақсад ҳолини (*Ўқиш учун Тошкентга келди*), равиш ва миқдор ҳолини (*Исроил қайта-қайта ўқиди*) фарқлаш қийин. Чунки ҳол ва сўзлараро муносабатлар нутқ шароити, воқеа – ҳодисанинг табиатига ва сўзловчининг мақсадига мос равишда турлича товланиши мумкин:

Ҳолларнинг тузилиш турлари. Лисоний синтактик қолининг асосий хусусиятларидан бири шуки, уни тўлдирувчи нутқий бирликлар бир узв ҳуқуқига эга ҳар қандай катта – кичикликда бўлиши мумкин.

I. Ҳолнинг бир сўз билан ифодаланиши:

1. Тоғам шаҳарга мени ҳам олиб борди.
2. Шалола шошилиб жўнади.
3. Қиз билан саломлашиб суҳбатлашди.

II. Ҳолнинг сўз бирикмаси билан ифодаланиши:

1. Тоғам нотаниш шаҳарга мени ҳам олиб борди.
2. Шалола фавқулодда шошилиб жўнади.
3. Қиз билан дўстларча саломлашиб суҳбатлашди.

Демак, бир сўз шакл билан ифодаланган ҳол содда ҳол ва кенгайган (бирикма ҳолидаги) бирикма билан ифодаланган ҳол мураккаб ҳол дейилади.

Ҳолнинг ифодаланиши. Ҳол барча мустақил сўз туркумлари билан ифодаланади.

Феъл: *Шалола шошилиб гапирди.*

От: *Уйдан чиқариб кетди.*

Сифат: *У яхши ўқийди.*

Сон: *Бир келди, бир кетди.*

Олмош: *Бунда ари келтиради бол.*

Тақлид: *У пиқ–пиқ кулди.*

Равиш: *Иш кеч тугади*

Ҳолнинг кесимга боғланиш усуллари битишув ва бошқарувдир.

Битишув алоқасида ҳол вазифасида тобе узвлик вазифасига хосланган сўзлар келади. Улар сифат, равиш, сон, олмош ва тақлидлардир.

1. *Вазифани хўб угдалади (сифат).*
2. *Қўққисдан кулиб юборди (равиш).*
3. *Ғўнғир-ғўнғир суҳбатлашди (тақлид).*
4. *Бир гапириб, ўн кулар (сон).*
5. *Кун ботгунча келмади (феъл).*

От, феъл, олмош ҳол вазифасида кесимга **бошқарув усули**да боғланади. Бунинг учун от келишик шакллари ва кўмакчи, ўхшатиш, феъл эса равишдон ва ўхшатиш шаклларига эга бўлади: 1. *Шаҳардан қайтди.* 2. *Шошилиб гапирди.* 3. *Одамдек яшади.* 4. *Ухлагандек ётарди.*

Ҳолнинг кесимга бирикишида боғланиш омиллари муносабати қуйидагича бўлади:

1. [ШМЖ – МШЖ]: 1. *Уйдан келди.* 2. *Гўдакгай кулди.* 3. *Шошилиб гапирди.*

2. [МЖШ – МШЖ]: 1. *Тез ўқирди.* 2. *Қўққисдан кулиб юборди.* 3. *Чиндан қийналди.*

Демак, ҳол ва кесимнинг боғланишида бирикувчи унсурларда боғланиш омиллари муносабати икки хил комбинацияли бўлади: [ШМЖ – МШЖ] ва [МЖШ – МШЖ]. Бу ҳол ва кесим бирикувида ЛСҚлардан бири [W^{мш} – WP_м] ва иккинчиси [W – WP_м] эканлигини кўрсатади.

Тўлдирувчи

Айтилганидек, сўз кенгайтирувчилари гапнинг конструктив бўлаклари сирасига кирмайди, балки сўзларнинг луғавий маъноларини муайяплаштирувчи восита саналади. Тўлдирувчи ҳам нутқий гап қурилишида сўз кенгайтирувчиси сифатида иштирок этади ва феъл билан ифодаланган ҳар қандай бўлак ёки бўлак қисмининг маъновий валентлигини тўлдиради. Тўлдирувчи фақат кесимга боғланади деб тушуниш ярамайди. Қуйидаги гапларга диққат қилинг: 1. **Китобни олиб кел.** 2. **Китобни олиб келишни унутма.** 3. **Китобни келтириш сенинг вазифанг.** 4. **Китобни тушунишнинг яхши томонлари кўп.**

Кўринадики, тўлдирувчи биринчи гапда кесимга (*олиб кел*), иккинчи гапда тўлдирувчига (*олиб келишни*), учинчи гапда эгага (*келтириш*), тўртинчи гапда аниқловчига (*шушунининг*) боғланган. Кесимга боғланганда ҳам ундаги [P_m] маъноларига эмас, балки [W] га тортилади — унинг маъносини ойдинлаштиришга хизмат қилади. Тўлдирувчи қайси гап бўлагига айланишидан қатъий назар, шу бўлак ифодаланаётган феълнинг маъносини муайянлаштиради. Тўлдирувчи сўз кенгайтирувчиси бўлганлиги боис у кенгайтираётган маъноси муайянлашаётган сўз гап бўлаги мақомига эга бўлмаслиги ҳам мумкин. Юқорида айтилганидек, кесим, эга, ҳол гапнинг конструктив бўлаклари бўлиб, тўлдирувчи ва аниқловчи бўлакнинг бўлаклари сифатида келади. Бу, айниқса, кенгайган равишдош, сифатдош, ҳаракат номи гап бўлаклари моделига эга бўлганда, яққол кўзга ташланади. Эътибор беринг: 1. *Шалола китобни келтирди*. 2. *Кеча китобни келтирган Шалола буғун келмади*. Биринчи гапда эса аниқловчига (*келтирган*) тобеланган. Биринчи гапда тўлдирувчи кесим (*келтирди*) нинг эмас, балки унинг таркибий қисми бўлган *келтир* феъли маъносини изоҳлаган ва гап бўлагининг бўлагига дахлдордир. Иккинчи гапда эса аниқловчи (сўз кенгайтирувчиси) нинг кенгайтирувчиси вазифасида келган. Тўлдирувчи ўзи боғланаётган феълнинг объект валентлигини тўлдиради ва, шунга мувофиқ равишда, унинг мазмунидан шахс/предметлик маъноси англашилиб туради.

Харакатни бажариш воситасини ифодаловчи гап бўлагини унинг предмет ёки нопредметлик маъносидан қатъи назар, тўлдирувчи ёки феъл деб аташнинг ўзи ҳам муаммолидир. Чунки улар бир вақтнинг ўзида *нимага* сўроғига ҳам, *қандай*, *қай ҳолда*, *қай йўсинда* сўроқларига ҳам жавоб бўлиши табиийликка яқин ҳамда уларнинг моҳиятини тўлароқ очишга хизмат қилади. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, мисоллардаги сўзларнинг бундай сўроқларни олишида ўрин — пайт келишиги кўрсаткичининг роли муҳимдир. Ўрин маъносини ифодаловчи *-га* келишник шакли гап пропозициясининг

гаяич бўлаги бўлган маконни ифодалашда алоҳида мавқега эга. Маълумки, макон ва замон маъносидagi ҳоллар гап кесимини шакллантирувчи $[P_m]$ нинг ўрин ва пайт кўрсаткичларига мос келади. Хусусан, қуйидаги кўринишли:

гапларида ўрин маъноли Қўқон сўзи билан яша феъли орасида, Қўқон сўзи билан ўқитувчи сўзи орасида, шунингдек, сифатга хос хурсанд, сонга хос иккинчи сўзларининг бир – бирига боғланиш хусусиятлари йўқ эди. Кейин келувчи ҳоким узвга кесимлик қўшимчаларининг қўшилиши унга кенгайиш имкониятини берди ва натижада $[WP_m]$ ҳосиласи бўлган гап шахс кенгайтирувчиси қаторида ўрин ва пайт кенгайтирувчиларига ҳам эга бўлди. Демак, зикр этилган гапларда қатнашган ҳавода, денгизда сўз шаклларидаги ўрин – пайт шакли $[P_m]$ таъсирига берилган бўлиб, бу уларнинг гап кенгайтирувчилари эканлигидан далолат беради. Тўлдирувчи эса сўз кенгайтирувчиси бўлиб, $[P_m]$ га бефарқдир.

Тўлдирувчининг маъно турлари. Тўлдирувчи ўзи бирикаётган феълнинг табиатига кўра воситали ва воситасиз турларга ажралади.

Воситасиз тўлдирувчи билан бирикиш фақат ўтимли феълларга хос. Шу боисдан воситасиз тўлдирувчи ўтимли феълнинг объект валентлигини тўлдирувчи сўз кенгайтирувчисидир. Воситасиз тўлдирувчи вазифасида бош ёки тушум келишигидаги сўз келади.

1. Бош келишиқдаги воситасиз тўлдирувчи:

*Бунда булбул **китоб** ўқийди.*

*Бунда қуртлар **ипак** тўқийди.*

*Бунда ари келтиради **бол**,*

*Бунда қушлар топади **иқбол**.*

2. Тушум келишигидаги воситасиз тўлдирувчи:

*1. Сен **баҳорни** соғинмадингми?*

2. *Ҳар бир туки кийимларини тешиб чиқиб кетган эди.*

Воситасиз тўлдирувчи вазифасидаги сўз турли – туман маъноларни ифодалайди.

Воситасиз тўлдирувчи ўтимли феълга боғланади дейиш ўтимли феъл воситали тўлдирувчини қабул қила олмайди дегани эмас. Ўтимли феъллар ҳам воситали, ҳам воситасиз тўлдирувчини ўзига бириктиради. Ўтимсиз феъллар эса фақат воситали тўлдирувчиларнигина ўзига бириктиради.

Яъни:

Воситасиз тўлдирувчи —————→ ўтимли феъл
Воситали тўлдирувчи —————→

Воситали тўлдирувчи —————→ ўтимсиз феъл

Воситасиз тўлдирувчи бевосита ҳаракатни ўз устига олган предметни аниқлатса, воситали тўлдирувчи ҳаракатни қамраб олган, лекин ҳаракатга дахлдор бўлмаган предметни ифодалайди. Воситали тўлдирувчи турли грамматик кўрсаткичлар билан ифодаланади.

1. Жўналиш келишиги: *Сенга олдим.*
2. Чиқиш келишиги: *Сендан олдим.*
3. Ҳолат – пайт келишиги: *Менга қолди.*
4. Кўмакчи: *Сен учун олдим.*

Тўлдирувчининг тузилиш турлари. Бошқа бўлақлар каби тўлдирувчилар ҳам содда ёки мураккаб бўлади:

1. Содда тўлдирувчи бир сўз ёки бир сўзга тенг бирликлар билан ифодаланади:

1. Хотираңгиз менин **хотирамдан** ўтқир экан. 2. У яна **Пушкинга** мурожаат қилди. 3. **Турмушимизда** ҳамма нарса **бир–бири билан** боғлиқ.

2. Мураккаб тўлдирувчи кенгайган бирикмалар билан ифодаланади: 1. *Мен Мирзачўлни ҳам, Сурхон дийрининг Шеробод даштини ҳам, Фарғона водийсининг Ёзёвой қумлиқларини ҳам кўрганман.* 2. *Ҳашарчиларнинг шарт–шароитларини яхшилаш, уларга ёрдам кўрсатиш тўғрисида* кўрсатма берилди. 3. *Теварак–атроф қушлар чуғурига, анвойи гуллар исига тўлиб кетди.*

Изоҳланаётган феълнинг бўш ўринни тўлдиришда содда тўлдирувчи ҳам, кенгайган тўлдирувчи ҳам бир хил мавқега эга бўлади — у қанча кенгайган бўлмасин, барибир бир ўринни тўлдиради. Бир сўздан иборат тўлдирувчига ҳам, бир неча сўз билан кенгайган тўлдирувчига ҳам феъл валентлигидан битта бўш ўрин «ажратилган».

Аниқловчи

Аниқловчи от билан ифодаланган, шунингдек, бўлак ёки бўлак бўлакларининг, уңдалма ёки кириш бирикмаларининг кенгайтирувчисидир. Тўлдирувчи каби аниқловчи ҳам сўз кенгайтирувчиси сифатида гап таркибида қатнашаётган отларнинг луғавий валентлигини тўлдирадиган восита сифатида намоён бўлади ва гап конструктив тузилмасидан ўрин эгалламайди. Унинг лисоний сатҳга алоқадорлиги муайянлашувчи отнинг қандай валентлигига мувофиқ келиши ва уни синтактик алоқа билан воқелантиришидир.

Аниқловчи сўз кенгайтирувчиси экан, у истаган гап бўлакларига тобеланиши мумкин:

1. Кесим аниқловчиси: *Нилуфар аълочи талаба.*

2. Эга аниқловчиси: *Кимнинг гапи тўғри.*

3. Ҳол аниқловчиси: *Сўлим ва хушҳаво водийда ўрнашдилар.*

4. Тўлдирувчи аниқловчиси: *Бизнинг ёрни кўрган борми?*

5. Уңдалма аниқловчиси: *Хайр энди, яшил водий, хушманзара тоғ.*

Аниқловчи мустақил ҳолда бирор бўлакка боғланиши ҳам, кенгайтирувчилар таркибида келиши ҳам мумкин. Қиёсланг:

Бир ёнда ложувард Баҳри Муҳит бор

Бир ёнда заъфарон Саҳройи Кабир

Бир ёнда оқ сочли тоғлар пурвиқор

Сенинг толеинга ўқийди такбир

Мисралардаги *ложувард* сўзи *Баҳри Муҳит* (эга), *заъфарон* сўзи эса *Саҳройи Кабир* (кесим) сўзига

аниқловчи бўлиб, бўлаклар кенгайтирувчиси сифатида намоён бўлган. Учинчи мисрадаги *сочли сўзи тоғлар* (эга) сўзига тобеланган бўлиб, ўз навбатида оқ сўзини ўзига тобеланган.

Аниқловчининг ифодаланиши. Аниқловчи гапда турлича ифодаланишга эга. Аниқловчининг ўзига хослигига кўра, аниқловчининг материали ҳам, шунга мувофиқ, унинг кенгаювчи сўз билан синтактик алоқаси ҳам турлича бўлади.

Предметнинг қандайлиги, туси, хусусияти, маза – таъми, шакли, табиати кабиларни муайянлаштириш лозим бўлганда аниқловчи сифат, сифатдош, баъзан от туркумлари билан бўлган сўзлар билан ифодаланади. Бирор шахс ёки предметга қарашлилиқни аниқлаштириш зарурияти бўлганда аниқловчи от ёки от ўрнидаги сўз билан ифодаланади. Шунга кўра, аниқловчи икки хил бўлади:

1. Белгини муайянлаштирувчи аниқловчи (сифатловчи)

2. Қарашлилиқни муайянлаштирувчи аниқловчи (қаратувчи).

Сифатловчи аниқловчи қуйидагича ифодаланади:

1.Сифат билан: *Алло мамлакатнинг аъло фарзанди, билиб қўйди, сени Ватан кутади.*

2.Сифатдош билан: *Оқар дарё оқмасдан қолмас.*

3.Равиш билан: *Кечаги похуш манзарани бир умр унутмасе керак.*

4.Сон билан: *Ўнинчи йилларнинг саргардонлиги.*

5.Белги аниқловчиси (сифат вазифасидаги) от билан: *анор юз, олтин куз.*

6.Олмош билан: *Қайси юзим билан унга қарайман?*

Қаратувчи аниқловчи қуйидаги сўзлар билан ифодаланади:

1.От ёки от ўрнидаги сўз: *1.Она ернинг оташ қаридан, ўғлим деган нидо келади.(Э.В.)2. Менинг икки онам бор.*

2.Отлашган сўз билан: *1.Кўпнинг дуоси кўл 2.Ўқиганнинг тили кўп узун бўлди.*

Аниқловчининг турлари. Айтилганидек, аниқловчи моҳиятан уч хил бўлади: сифатловчи, қаратувчи, изоҳловчи.

Сифатловчи. Сифатловчили бирикмада тобе узв (сифатловчи) ҳоким узвнинг бирор хусусиятини аниқлаб қолади ва унга тобе алоқанинг битишув йўли билан боғланади. Сифатловчининг қўлланишида икки ҳолатни фарқлаш лозим:

1. Сифатловчининг сифатланмиш маъносини торайтириши — муайянлаштириши: *Оқ илон, оппоқ илон, ойдинда ётганинг қани.* Бунда *оқ* сўзи билан ифодаланган сифатловчи сифатланмиш замиридаги тушунчани ажратиш, фарқлаш вазифасини бажарган (*қора илон, сариқ илон*).

2. Сифатловчининг таъкид вазифасини бажариши. Бунда ажратиш, муайянлаштириш вазифаси кузатилмайди: *оппоқ қор, оқ сут берган она, оқ пахта.* Бу ҳолат нутқий жиҳатдан меъёрий бўлса — да, лисоний нуқтаи назардан ортиқлик саналади. Чунки *қор, сут, пахта* табиатан *оқ* бўлганлиги сабабли уни яна аниқловчи билан такрорлаб ўтиришга ҳожат бўлмайди.

Сифатловчи вазифасида табиатан тобе узвликка хосланган сўзлар келганлиги боис, у сифатланмишга битишув йўли билан боғланади. Сифатловчи вазифасида келган отлар ҳам «тобега хос»лардек хусусият касб этиб, ҳоким узвга битишув йўли билан бирикади.

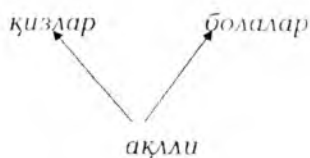
Сифатловчи қаратувчили бирикмага кенгайтирувчи бўлганда, икки ҳолат фарқланади. Сифатловчи бунда қаратувчили бирикмага бутунича ёки ундан фақат қаратувчига кенгайтирувчи сифатида намоён бўлиши мумкин. Қуйидаги гапларда сифатловчи кенгайтирувчининг кенгаювчига муносабатини қиёслаймиз: *янги хўжалик раҳбари — янги хўжалик раҳбари.* Биринчи гапта *янги* сўзи *хўжалик* сўзининг кенгайтирувчиси бўлиб, бу ҳоким сўзнинг қаратқич келишини олишини тақозо этади. Кейинги бирикмада *янги* сифатловчиси *хўжалик раҳбари* бирикмасининг кенгайтирувчисидир.

Сифатловчилар кетма — кет келиб сифатловчилар занжирини ташкил этади. Сифатланмиш уюшиқ ҳолатда бўлганда сифатловчининг барча уюшган бирикмаларга ёки уларнинг бирига тегишли эканлиги англашилмай қолади. Бунда белгининг қайси бирликка хос эканлиги

матндан, бириктирувнинг валентлик имкониятларидан ва бошқа нутқий омиллардан аён бўлиб туради.

Қиёсланг:

1. *Ақлли болалар, қизлар.*

2. *гулли чит, туфли*
чит, туфли

гуллий

Сифатловчи ва сифатланмиш изофа шаклида — сифатланмиш—сифатловчи кўринишини олган бўлиши мумкин: *мажнунни гумрох, девонаи Машираб, ойнаи жаҳон* ва бошқалар. Бундай бирикувлар ўзбек нутқи нуқтаи назаридан сифатловчили бирикма сифатида қаралиши маъқул эмас.

Сифатловчи ва сифатланмиш тобеланишида сифатловчининг бирикув омиллари МЖШ тартибида бўлади. Чунки сифатловчи махсус кўрсаткичларсиз тобе узв мақомини эгаллайди. Шу боисдан унда шаклий омил ўта кучсизланади. Сифатловчи ва сифатланмиш орасига сўз киритиш, уларни бир—биридан узиш имконияти бўлмаганлиги, боғланишда синтактик позиция устивор аҳамиятга эга бўлганлиги боис жойлашув омили фаоллашади. Бирикувда маъновий омил биринчи ўринда бўлади. Унинг жойлашув омилдан устунлиги бирикувчи унсурларнинг маъновий мувофиқлиги ҳар доим ҳам аҳамиятга эга бўлиб қолиши билан белгиланади.

Қаратувчи аниқловчи. Қаратувчили бирикмада қаралмишдан англашилаётган предмет ёки предмет тасаввуридаги нарсанинг қаратувчидан англашилган нарсани шахсга мансублик, тегишлилик маъносига

дахлдорлиги англашилади. Қаралмиш вазифасидаги сўзнинг лисоний валентлигида қаратувчи тўлдирадиган қарам бўлган бун ўрин факультатив, нозарурийдир. Шу боисдан қаралмиш эгалик кўшимчалари билан шаклланиб, бу лисоний нозарурликни заруриятга айлантиради.

Қаратувчи ва қаралмиш муносабати икки томонламадир. Биринчи аъзо (қаратувчи) қаратқич келишиги ёки бош келишик билан, ҳоким аъзо эса эгалик кўшимчаси билан ёки усиз шаклланади.

1.Қаратувчининг қаратқич келишиги билан шаклланиши: *олманинг шохи, амманнинг гафтари, Салимнинг китоби.*

2.Қаратувчининг бош келишикда бўлиши: *март ойи, бозор куни, нафрат ҳисси.*

3.Қаралмишнинг эгалик кўшимчасисиз шаклланиши: *бизнинг уй, сизнинг айвон, Бизнинг ёрни кўрган борми?*

Қаратувчили бирикмадан бу вазифада келаётган сўзларнинг узаро муносабатларидан турли маънолар англашилиши мумкин:

1.Қарашлилик: *Азизанинг китоби, менинг онам.*

2.Хослик: *олманинг барги, пиёзнинг пўсти.*

3.Бутун — бўлак: *столнинг оёғи, уйнинг эшиги,*

4.Тур — жинс: *олманинг яхшиси, одамнинг ақлиси.*

5.Бажарувчи ва ҳаракат муносабати: *боланинг йиғиси, итнинг ҳуриши.*

Бу маъноларнинг барчаси [Исм ^{қ.к.} + Исм ^{э.к.} = қаратувчи ва қаралмиш] қолипи эмас, балки сўзларнинг маъновий муносабатлари ҳосиласидир.

Қаралмишдаги эгалик аффикси қаратувчининг қайси шахсда эканлигини билдириб туради. Шу боисдан кўп ҳолларда қаратувчи қўлланилмаслиги ҳам мумкин: *укани, китобинг* каби. Бунда таъкид муҳим роль ўйнайди. Қаратувчини таъкидлаш лозим бўлганда, у, албатта, қўлланади. Боняқа ҳолларда қаратувчининг қўлланиши нутқий ортиқчаликни келтириб чиқаради.

Умуман, қаратувчининг қўлланилмаслиги қуйидаги ҳолларда юз беради:

1. Қаратувчи вазифасида ўзлик оллоҳи қўлланиши лозим бўлганда: *Силим ўртоқларига хат жўнатди.*

2. Қаратувчидан аниқлашилган маъно олдинги гаплардан маълум бўлиб турган бўлса, услубий ортиқчалиқдан қочини мақсадида: *1. Мен севган қизимга ўйландим. (Менинг) Хотинимнинг отаси савдогар эди.*

3. Таъкидлаш лозим қўрилмаганда: *Богимда анорим бор.*

Сўз кенгайтирувчилари ва гап кенгайтирувчиларининг мувофиқлашуви ва фарқланиши

Сўз кенгайтирувчиси сўз семантик имкониятидаги бўш ўринларни тўлдирувчи актантлардир. Актантлар нутқий гаплар таркибида сўз бирикмаларини ҳосил қилади. Бу бирикувларда бўш ўринлари тўлдириладиган (бириктирувчи) сўз ҳоким сўз, бўш ўринни тўлдирадиган сўз тобе сўз сифатида намоён бўлади. Масалан, *қизил олма* бирикувида *қизил* сўзи *олма* сўзи замиридаги маъновий моҳиятнинг «белги» маъно бўлакчасини муайянлаштирувчи актант бўлиб, *олма* сўзига «хизмат қилаётганлиги» билан унга тобе унсур мақомида бўлади. Демак, бирор сўзга тобеланиб келаётган сўз бўш ўринни тўлдирувчи, *актант* атамалари билан юритилади. Ана шу актантлар нутқда, анъанавий таҳлил усуллари асосида айтганда, *эга, ҳол, тўлдирувчи, аниқловчи* атамалари билан номланади. Бироқ бу атамалар остида тушунилувчи ҳодисалар сўз кенгайтирувчилари ва гап кенгайтирувчилари фарқланиши нуқтаи назаридан баҳоланса, бутунлай бошқа ҳолат вужудга келади. Кенгаювчи сўз гапнинг кесими мавқеида келганда, гап кенгайтирувчилари гап лисоний структурасига бевосита дахлдор бўлади. Масалан, *Жаҳонгир китобни тез ўқиди* гапнинг лисоний структур схемаси қуйидагича:

E	H	W	P _m
		ўқи	-ди -и
Жаҳонгир	тез	↑ китобни	

Бундаги учта сўз бевосита конструктив бўлақлар воқелантирувчисидир. Булар: *Жаҳонгир*, *тез*, *ўқиди*. Фақат *китобни* сўзи бевосита *ўқи* сўзи орқалигина лисоний структурага дахлдор бўлади. Булар *Жаҳонгир тез ўқиган китобни мен оламан* тарзида ўзгартирилса, олдинги гапда гап кенгайтирувчиси ва гапнинг конструктив бўлақлари ифодаловчилари бўлган *Салим*, *тез* сўзлари энди аввалги мавқеларидан маҳрум бўлади. Улардаги конструктив бўлақларга бевосита дахлдорлик билвоситаликка, гап кенгайтирувчилик сўз кенгайтирувчиликка айланади. Бу гапнинг структур схемасига диққат қилинг:

E	H	W	P _m
		ол	-аман
Мен		↑ китобни	
		↑ ўқиган	
		↑ тез	
		↑ Жаҳонгир	

Олдинги гапда бевосита гап кесимидаги [P_m] га дахлдорлик касб этиб турган *Жаҳонгир* ва *тез* сўзлари кесимдаги атов бирлиги (W) кенгайтирувчиси бўлган *китобни* сўзшаклининг актанти ҳисобланган *ўқиган* сўзининг кенгайтирувчиларидир.

Кўришадикки, гапнинг конструктив тизимидан фақат [P_m] га боғланган ҳоким узв ўрин олади. Ҳоким узвга тобеланган, эргашиб келаётган ақтантлар нутқий гап таркибидагина бўлади. Нутқий гап қанчалик кенгаймасин, у, кенгаймаган кўринишида бўлгани каби, лисоний структурага бир хил дахлдор бўлади. Мисолга мурожаат қиламиз: *Шавкат тайёрланаётганда бехабар эди*. Бу гапнинг структур схемаси қуйидагича:

Е	Н	W	P _m
<i>Шавкат</i>	<i>тайёрланаётганда</i>	<i>бехабар</i>	<i>эди</i>

Бунда бўлакларнинг барчаси бир сўз билан ифодаланган. Бу сўзларнинг ҳар бири қанчалик кенгайса ҳам, ушбу гапнинг лисоний структурага муносабати ўзгармай қолади. Бу гапнинг *Олимликни орзу қилган Шавкат педагогика университетини имтиёзли диплом билан тамомлаб, магистратурага кириш учун тайёрланаётганда ўз фаолиятига дахлдор бу гаплардан бехабар эди* тарзидаги кенгайган кўриниши структур схемасига диққат қилайлик:

Е	Н	W	P _m
<i>Шавкат</i>	<i>тайёрланаётганда</i>	<i>бехабар</i>	<i>эди</i>
↑ <i>орзу қилган</i>	↑ <i>кириш учун</i>	↑	
↑ <i>Олимликни</i>	↑ <i>магистратурага</i>	↑ <i>гаплардан</i>	
	↑ <i>тамомлаб</i>	↑ <i>дахлдор бу</i>	
	↑ <i>диплом билан</i>	↑ <i>фаолиятига</i>	
	↑ <i>имтиёзли</i>	↑ <i>ўз</i>	
	↑ <i>университетини</i>		
	↑ <i>педагогика</i>		

Кўринадики, бу гап қанчалик кенг бўлмасин, унинг структур қолиши ўта содда ва олдинги нутқий гап қолиpidан мутлақо фарқланмайди.

Сўзларнинг нутқий воқеланиши улар бевосита конструктив бўлакка боғланганда юз беради. Конструктив бўлак бўлиши учун кесимлик шаклланиши зарур бўлади. Чунки кесим мавжуд бўлсагина, унга боғланган айрим сўзлар конструктив бўлак табиатига эга бўлади. Масалан, *Қизим Муниранинг ёш рассомлар ижодий фестивали бутун жаҳон босқичи минтақа танловида юқори ўринни эгаллаши нутқий ҳосиласи хабар ифодалаш хусусиятига эга эмас. Чунки унда кесим йўқ. Демак, бу ҳосила гап эмас ва унда гап бўлаклари ҳам мавжуд эмас. Бу ҳосила гап қолиpidа дахлдор қилинса, қолип тўлдирувчиси мақомини олса, сўзлардан мутлақ ҳокимларининг мавқеи ўзгаради ва бошқалари ҳам шу ҳоким унсур орқали гап қолиpidа киради. Бу ёйиқ унсур гапда кесим, эга, ҳол каби конструктив бўлаklar мавқеини эгаллаши мумкин.*

Кесим: *Менинг орзуим – қизим Муниранинг ёш рассомлар ижодий фестивали бутун жаҳон босқичи минтақа танловида юқори ўринни эгаллаши.*

Эга: *Қизим Муниранинг ёш рассомлар ижодий фестивали бутун жаҳон босқичи минтақа танловида юқори ўринни эгаллаши –менинг орзуим.*

Ҳол: *Қизим Муниранинг ёш рассомлар ижодий фестивали бутун жаҳон босқичи минтақа танловида юқори ўринни эгаллаганлиги учун биз беҳад руҳландик.*

Демак, дастлабки нутқий ҳосила гап таркибига киритилса, ундаги бош кенгаювчи унсур (эгаллаши) гапнинг конструктив бўлагига айланади, сифат ўзгаришига учрайди, гап қолиpidа бевосита дахлдорлик касб этади. Лекин унинг кенгайтирувчилари у орқали – билвосита гап қолиpidа алоқадор бўлади, улар мавқеидаги ўзгариш сифат ўзгариши даражасида бўлмайди.

Сўз ва гап кенгайтирувчилари бир – бирига айланиб турадиган ҳодисалардир. Масалан, *Кеча келган болани танимадим* гапида *кеча* сўзи келган сўзининг кенгайтирувчиси. Лекин *Бола кеча келди?* гапида у гап

кенгайтирувчиси мақомини олган. Биричи бирикувда у келган сўзшаклидаги замон маъносига боғланган. Иккинчи гапда эса сўзшакл кесимлик категорияси таркибдаги замон маъносига дахлдордир. *Кеча келган* бола бирикувидаги келган сўзшаклидаги замон маъноси билан келди сўзшаклидаги замон маъноси фарқланади. Биричи сўзшаклдаги замон сифатдош шаклининг маъноси бўлса, келди гап марказида тасдиқ—инкор, модаллик, шахс—сон ва кесимлик позицияси унсурлари системасидан иборат бутунликнинг таркибий қисмидир. Тўғри қизик учбурчакнинг томони сифатида бошқа моҳиятга, квадратнинг томони сифатида бошқа моҳиятга эга бўлгани каби, замон ҳам *Кеча келган* бола бирикувида бошқа, *Бола кеча келди* бирикувида бошқа бутунликнинг таркибий қисмидир. Ҳаракатнинг бажарувчиси ҳам гоҳ сўз кенгайтирувчиси, гоҳ гап кенгайтирувчиси сифатида намоён бўлиши мумкин. *Салим кеча келган. Салим кеча келганда мен йўқ эдим* жуфтлигининг биричисида *Салим* гап кенгайтирувчиси (эга), иккинчи гапда эса сўз кенгайтирувчисидир, яъни конструктив бўлак эмас. Шунингдек, келтирилган мисолдаги *минтақа бошқичида* унсурини *эгаллаши* сўзи кесим мавқеида келганда конструктив бўлак, бошқа ҳолларда (ҳол ва эга боғланганда) эса сўз кенгайтирувчисидир.

Демак, маълум бўладики, муайян актант бирликнинг гап ёки сўз кенгайтирувчиси мавқеида бўлиши кенгаювчи сўзнинг синтактик мавқеи билан белгиланади.

Гап бўлаги мақомида сўз ҳам, сўз бирикмаси ҳам келиши мумкин. Гап бўлаги вазифасида келган сўз ўз кенгайтирувчилари билан бир бутун ҳолда битта гап бўлаги (ёки бўлакнинг бўлаги) саналади.

Гапни бўлакларга ва сўз бирикмасига ажратиш синтактик таҳлилнинг икки хил кўринишидир. Гапни бўлакларга ажратиш коммуникатив бирлик таҳлили бўлса, сўз бирикмаларига ажратиш номинатив бирлик таҳлиlidir. Масалан, *Салима ўқиган китобни мен кеча тугатган эдим* гапининг гап бўлаклари буйича таҳлили қуйидагича бўлади:

1) *тугатган эдим* — кесим;

2) мен — эга;

3) кеча — ҳол.

Салима ўқиган китоб бирикуви гап бўлаги эмас ва у бўлақлар таҳлилида эътиборга олинмайди.

Демак, тўлдирувчи ва аниқловчи сўз кенгайтирувчилари бўлганлиги боис гап бўлақлари таҳлилида эътиборга олинмайди. Гапни сўз бирикмаларига ажратинда эса кенгаювчи сўз кенгайтирувчи сўз билан бирикма сифатида олинади. Гап кенгайтирувчилари бирор сўз (атов бирлиги) маъносини эмас, балки кесимлик қўшимчаси маъносини муайянлаштирганлиги боис, сўз бирикмалари сифатида олинмайди. Шундай қилиб, юқоридаги гапдан коммуникатив сатҳга дахлдор, яъни [P_{III}] га боғланувчи сўзларни чиқариб ташласак:

а) *Салим ўқиган*;

б) *ўқиган китоб*;

в) *китобни тугатмоқ*

каби учта сўз бирикмаси мавжудлиги аён бўлади. Чунки гап таркибидаги *Салим, ўқиган, китоб* бирликлари сўз кенгайтирувчиларидир.

Демак, хулоса қилиш мумкинки, сўз кенгайтирувчилари ва гап кенгайтирувчилари муносабатидан келиб чиққан ҳолда сўз бирикмалари таҳлилини гап бўлақлари таҳлили билан қориштирмаслик керак.

Гапда ажратилган сўз шакллари

Гапда иштирок этаётган атов бирликларининг маънолари сўзловчи учун етарли даражада очилмаган бўлиши мумкин. Шунда уларнинг маъноларини муайянлаштириш мақсадида алоҳида, таъкид оҳангига эга бўлган атов бирликлари нутққа киритилади. Қуйидаги гапларга эътибор беринг:

1. *Шавкат шеър ўқиди.*

2. *Юртим — Нурота*

3. *Унинг кафолати керак бўлади.*

4. *Сой буйида узоқ турди.*

5. *Сени соғиндим.*

Тинловчи учун ушбу гаплардаги маълум бир сўзлар маънолари изоҳларсиз ноаниқ бўлиши мумкин. Буни эътиборга олган ҳолда сўзловчи уларни муайянлаштирувчи сўзлар билан қўллайди.

1. *Шавкат, шоир, шеър ўқиди.*
2. *Юртим – Нурота, тоғлар ораси.*
3. *Унинг, Икром Имомзоданинг, кафолати керак бўлади.*
4. *Сой бўйида, қўш ёнғоқнинг тагида, узоқ турди.*
5. *Сени, вафодоримни, соғиндим.*

Биринчи гапда эга (*Шавкат*) нинг маъносини *шоир* сўзи, иккинчи гапда кесим (*Нурота*) нинг маъносини *тоғлар ораси*, учинчи гапда аниқловчи (*унинг*) нинг маъносини *Икром Имомзоданинг* сўз шакли, тўртинчи гапда ҳол (*сой бўйида*) нинг маъносини *қўш ёнғоқнинг тагида* сўз шакли, бешинчи гапда тўлдирувчи (*сени*) нинг маъносини *вафодоримни* сўзшакли изоҳлаган, тўлдирган, муайянлаштирган. Бу сўзлар ўзлари изоҳлаётган сўзлар билан бир ҳоким сўзга тобеланади. Ундан фақат тор маънога эгалиги ва таъкид оҳанги билан ажралиб туради. Бундай атов бирликлари гапнинг ажратилган кенгайтирувчилари дейилади. Гапнинг сўз кенгайтирувчилари ҳам, гап кенгайтирувчилари ҳам ажратилиши мумкин. Юқоридаги биринчи ва иккинчи гапларда гап кенгайтирувчилари, 3–, 4–, 5– гапларда эса сўз кенгайтирувчилари ажратилган. Шу боисдан ажратилган кенгайтирувчиларни:

а) ажратилган гап кенгайтирувчилари;

б) ажратилган сўз кенгайтирувчилари тарзида иккига бўлиб ўрганиш мумкин.

Гап ажратилган кенгайтирувчилари билан *ажратилган бўлақлар* муқобил атамалар эмас. Чунки ажратилган бўлақлар деганда гап конструктив бўлақларининг ажратилиши тушунилади. *Ажратилган кенгайтирувчилар* атамаси эса бўлақ мавқеига эга бўлмаган атов бирликларини ҳам ўз ичига қамраб олади. Масалан, *Мен сени, вафодоримни, соғинганимни айта олмайман* гагида *вафодоримни* сўз шакли ажратилган кенгайтирувчи, лекин гап бўлағи эмас.

Гап ажратилган кенгайтирувчиларининг гап структур схемасига муносабати улар изоҳлаётган атов бирликлариники кабидир. Ажратилган кенгайтирувчилар ажралмиш (муайянлаштирилаётган) атов бирликларининг «соялари» бўлганлиги боис улар билан бир бутун ҳолда бевосита ёки билвосита гап структур қолипига дахлдор бўлади. Юқоридаги гапнинг структур қолипга муносабатини кузатинг:

E	H	W	Pm
<i>Мен</i>		<i>айта ол</i> ↑ <i>соғинганимни</i> ↑ <i>вафодоримни,</i> <i>сени,</i>	<i>—майман</i>

Ёки, *Шавкат, шоир, шеър ўқиди* гапининг структур схемаси қуйидагича:

E	H	W	Pm
<i>шоир,</i> <i>Шавкат,</i>		<i>ўқи</i> ↑ <i>шеър</i>	<i>—ди</i>

Ажратилган кенгайтирувчилар муайянлаштирилаётган бўлакнинг «сояси» бўлганлиги боис, соф нутқий ҳодисадир. Шу боисдан унинг мавжудлиги ва ўзига хослиги соф нутқий омил — оҳанг билан ҳам боғлиқдир. Ўзига хос оҳангдан маҳрум қилинса, у бошқа нутқий ҳодиса — ундалмага монанд бўлиб қолади. Масалан, *Эркин, укам, инженер бўлди* гапида *укам* атов бирлиги ажратилган кенгайтирувчига хос оҳангдан маҳрум этилса (*укам* бирлигидан кейин ажратиш паузаси қўлланса), у

эгага ва эганинг атов бирлиги эса ундалмага айланиб қолади.

Гап ва суз кенгайтирувчиларининг ажратилишида ўзига хосликлар бор.

Гапда изоҳловчининг ажратилиши бошқа кенгайтирувчиларга нисбатан ўзига хосдир. Изоҳловчи одатда изоҳланмишдан олдин келади: *тракторчи Тошпўлат, ошпаз Маматқулов, профессор Жўраев* каби. Изоҳловчи ажратилганда, изоҳланмиш қандай мавқеда бўлса, у ҳам шундай мавқега эга бўлади. Масалан, *Тракторчи Тошпўлат сменани топширди* гапда изоҳловчи (*тракторчи*) эга (*Тошпўлат*) га тобе. Бироқ у ажратилса, гап эгасига тобелиги йўқолади ва ўзи ҳам эгага айланади. *Тошпўлат, тракторчи, сменани топширди*. Бу гапда *тракторчи* сўзшакли ўрни ўзгарган изоҳловчи эмас, балки тамоман янги мавқе (гап конструктив бўлагини — эга) олганлигини изоҳланмиш (*Тошпўлат*) ни гапнинг бошқа конструктив ёки ноконструктив булаклари вазифасига қўйиш билан амин бўлиш мумкин:

1. Бу киши — *Тошпўлат, тракторчи*.
2. *Тошпўлатни, тракторчини, танийман*.
3. *Тошпўлатнинг, тракторчининг, обрўйи баланд, хурмати жойида*.

Биринчи гапда «собиқ» изоҳловчи бўлмиш *тракторчи* кесим, иккинчи гапда тўлдирувчи, учинчи гапда қаратувчи аниқловчи вазифасида келган. Демак, бундай ҳолда ажратилиш натижасида изоҳловчи ўз сифатини ўзгартиради.

Ажратилган сифатловчи. Сифатловчи аниқловчи ажратилганда ҳам аниқланмишдан кейинга ўтади: *1.Ипаклари тиллодан дўппи тикдим — Дўппи тикдим, ипаклари тиллодан. 1.Яланг оёқ Қобил бобо дағ-дағ титрайди — Қобил бобо, яланг оёқ, дағ — дағ титрайди.*

Гапнинг бошқа турдаги кенгайтирувчилари ажратилганда, ажралмиш ва ажратилган кенгайтирувчилар грамматик шакл ва синтактик мавқе жиҳатидан сифат ўзгариши касб этмайди.

Ажратилган эга. Изоҳловчи таъкидланганда, ажратилган эгага айланади: *1.Доцент Жумаев Турсунали*

илмий сафарга жўнади – Жумаев Турсунали, доцент, илмий сафарга жўнади. 2.Капитан Мамедов сўз олди – Мамедов, капитан, сўз олди.

Қуйидаги гапларда эганинг ўзи ажратилган: Сиз, ёшлар – бизнинг умидимизсиз. Бунда ёшлар сўзшаклини ажралмиш эгадан олдинга ўтказиб бўлмайди. Ажратилган эга изоҳловчидан олдин бўлганда унинг урнини алмаштириш мумкин: Жумаев доценти – доцент Жумаев каби.

Ажратилган ҳол. Бунда гапнинг бўлаги маъноси жуда ҳам аниқ бўлмаган, умумий сўзшакл билан ифодаланади. Ажратилган ҳолнинг маъноси нисбатан муайян ва тор бўлади: *Қишда, чиллада, бўрилар одамга ҳам ҳамла қилади.*

Ажралмиш ҳолсиз ажратилган ҳол бўлиши мумкин. *Шарипов, хаёлга чўмиб, бозорга қараб кетмоқда эди.* Бундаги ажратилмишни ажратиш – таъкид деб аташ мумкин.

Ажратилган тўлдирувчи. Ажратилган тўлдирувчи одатдаги тўлдирувчининг – олмошнинг маъносини изоҳлайди: *Кеча кундуз сени, вафодоримни, ўйлайман.*

Ажратилган бўлақлар таҳлилида яна қуйидагиларга эътибор бериш лозим:

1. Уюшиқ бўлақли гапларда умумлаштирувчи сўз ёки уюшиқ сўзлар ажратилган бўлиши мумкин:

1) *Салим ва Шавкат – синфдошлар, йўлга тушишди.*

2) *Синфдошлар – Салим ва Шавкат йўлга тушишди.*

Биринчи гапда *синфдошлар*, иккинчи гапда *Салим ва Шавкат* уюшиқ сўзлари ажратилган кенгайтирувчи – лардир.

2. Ажратилган бўлақларни аниқлашда тартиб муҳим роль ўйнайди. Ажратилган кенгайтирувчи кейин, ажралмиш кенгайтирувчи олдин келади:

1) *У шаҳарга, Қаршига кетди.*

3) *У Қаршига, шаҳарга, кетди.*

Биринчи гапда *Қаршига*, иккинчи гапда *шаҳарга* сўз шакллари ажратилган birlikлардир.

Ажратилган аниқловчи билан аниқланмиш дистант ҳолатда бўлганда, уларнинг алоқаси кучсизланиб, аниқловчининг нисбий мустақиллик ҳолати кучаяди: *Ҳалиги йигит, қўлида тугуни бор эди—ку, сартарош, эртаги таътилга чиқар экан.*

Содда гапларда тенг боғланиш

Гап ўзаро тенг боғланишга эга сўзлар билан ҳам кенгайиши мумкин: *Бодомлар, шафтолилар ва ўриклар гулади.* Бу гапдаги *бодомлар, ўриклар, шафтолилар* сўз шакллари синтактик мазмун жиҳатдан бири иккинчисига тобе бўлмасдан, тенг алоқага киришган ва бу алоқа тенг боғловчилар ёки оҳанг воситасида амалга оширилган. Бундай тенгланиш қаторини ҳосил қилган сўз шакллар бир кенгаювчи сўзшаклга тобеланиб, синтактик жиҳатдан бир хил мавқега эга бўлади. Бу сўзшакллар уюшиқ сўзшакллар дейилади. Тенгланиш қатори гапда ҳар қандай синтактик мавқени эгаллаши мумкин.

Кесим: *Сиз ақли ва тадбиркорсиз.*

Эга: *Гўё Навоий ва Бойқаро қаршимда эди.*

Ҳол: *Сув ўйноқлаб, кўпикланиб оқарди.*

Тўлдирувчи: *У қалам, дафтар, ручка олди.*

Аниқловчи: *Насибанинг ва Кариманинг опалари келди.*

Ундовлар: *Азиз дўстлар, юртдошлар, сизларни соғиниб яшадим.*

Кўринадики, гапнинг конструктив бўлаклари ҳам, ноконструктив бўлаклари ҳам уюшиши мумкин.

Уюшиқ сўзшакллар бир бутун ҳолда, яхлит узв сифатида гап структур қолинига бевосита (уюшиқ кесим, эга, ҳол) ёки билвосита (тўлдирувчи, аниқловчи ва бошқа сўз кенгайтирувчилари) дахлдор бўлади. Тенгланиш қаторидаги сўзшакллар синтактик жиҳатдан бир хил мавқега эга бўлмаслиги ҳам мумкин. Яъни улар бир ҳоким узвга тобеланишса ва ўзаро тенг алоқага киришишса—да, синтактик вазифа жиҳатдан фарқланади. Масалан: *Ҳар жойда ва ҳар кимга сен ҳақингда гапирдим.* Бундаги *ҳар жойда ва ҳар кимга* сўз

шакллари ўзаро тенг алоқага киришган, лекин бири гап кенгайтирувчиси (*ҳар жойда*), иккинчиси эса сўз кенгайтирувчиси (*ҳар кимга*) дир. Бундай тенгланиш қатори уюшмаган тенгланиш қатори дейилади. Уюшмаган тенгланиш қатори аъзоларининг ҳар бири ҳар хил лисоний – синтактик ўринларнинг тўлдирувчилари – дир. Хусусан, мазкур гадаги *ҳар жойда* сўз шакли гап лисоний структурасидаги ҳол ўрнини тўлдирса, *ҳар кимга* сўзшакли гап марказидаги атов бирлиги (W) нинг кенгайтирувчиси, гап лисоний структурасига бевосита дахлдор бўлмаган узвдир.

Тенгланган сўз шаклларининг ҳар бири кенгайган бўлиши ҳам мумкин: *1. У денгиз қиёфасини касб этган кенг пахтазорга ва ундаги марра учун куйиб-пишаётган теримчиларга узоқ тикилди. 2. Шўх йиғитлар, эрка қизлар қувнашар.*

Уюшган сўзшакллар. Уюшган сўзшакллар ҳар доим синтактик мавқе ва морфологик шаклланиш жиҳатидан бир хил бўлади. Улар бошқа сўз билан боғланишда тенглик сақлайди. Аммо уларнинг қандай сўз билан ифодаланиши – сўз туркумлари жиҳатдан бир хил бўлиши ва, демак, бир хил сўроққа жавоб бўлиши шарт эмас: *Сени (олмош) ва Саломатнинг укасини (от) тақдирлашади.*

Уюшган сўзшаклларининг охириги тегишли грамматик шакли олиб, олдингалари олмаган бўлиши ҳам мумкин: *Майдонни бегона ўш, тош ва ҳар хил чиқиндилардан тозаладик.* Бунда уюшган сўзшаклларининг охириги (*чиқиндилардан*) чиқиш келишиги билан шакланган. Бу уюшган сўзшаклларнинг грамматик шаклланиши ҳар хил бўлиши ҳам мумкин дегани эмас. Чунки охириги сўзшаклдаги чиқиш келишиги уюшган сўзларнинг бошқаларига ҳам тегишли. Фақат нутқий тежам грамматик кўрсаткичнинг барча сўзшаклларда такрорланишига монелик қилади.

Уюшиқ сўзшаклларнинг муҳим нутқий белгиларидан бири санаш оҳанги билан айтилишидир. Санаш оҳанги бўлмаса, синтактик мавқе, грамматик шакл ва ифодаланиш жиҳатлари бир хиллигига қарамасдан сўзшакллар уюшиқ саналмайди. Масалан, *Менинг*

диққатимни думалоқ оппоқ тошлар шорнида гапидаги думалоқ ва оппоқ сўзнакллари тошлар сўзнакллариға тобеланиб, ифодаланиш ва грамматик шакл жиҳатдан бир хилдир. Бироқ уюштирувчи (санап) оҳангисиз улар уюшмаган кенгайтирувчилардир.

Демак, синтактик мавже, грамматик шакл бир хиллиги ва уюштирувчи оҳангга эгаллик уюшган тенгланиш қаторининг зарурий белгисидир.

Уюшиқ кесимларнинг ўзига хос хусусиятлари.

Уюшган эга, ҳол, тўлдирувчи ва аниқловчиларда тегишли грамматик шакл ҳар бир сўз шаклда алоҳида – алоҳида мавжуд бўлиши ҳам, фақат охиригида бўлиб, олдингиларида бўлмаслиги ҳам мумкин. Бироқ уюшган кесимларда кесимлик шакллари билан фақат о х и р г и к е с и м шакланган, бошқалари эса бу қўшимчаларни олмаган бўлади.

1. Бизнинг ёшлар доно ва зуккодирлар.

2. Дўқондорлар молини мақтаб ва харидорларни чорлаб турардилар.

3. Воқеа содир бўлган жойга зудлик билан боришимиз ва масалага ойдинлик киритишимиз лозим.

Сўз кесимлик кўрсаткичлари билан шакланган ва кесимлик синтактик позициясини эгаллаган бўлса, у алоҳида ҳукм ва тугал маъно ифодалайди ҳамда гап ҳосил қилади. Юқорида келтирилган гапда ҳам уюшган кесимларнинг барчаси $[P_m]$ кўрсаткичлари билан шаклантирилганда, уларнинг ҳар бири алоҳида – алоҳида гапни ҳосил қилади ва натижада қўшма гап вужудга келади. Қиёсанг: *1. Сиз аълочи ва жамоатчи кишисиз (уюшиқ кесимли гап) – Сиз аълочисиз ва жамоатчисиз (қўшма гап).* *2. У вақтларда отам косиб, онам сувоқчи эди (уюшган содда гап) – У вақтларда отаси косиб эди ва онаси сувоқчи эди (қўшма гап).*

Иккинчи гапнинг ҳар бир кесимини $[P_m]$ билан тўла шаклантириб, қўшма гап тарзида қўллаш услубий ғализликни келтириб чиқаради. Шу биле ушбу ўринда қўшма гап эмас, балки уюшиқ кесимли содда гапни ишлатиш ўнғайдир.

Уюшиқ кесимларнинг ҳар хил сўз гуркумлар билан ифодаланиши ҳам учрайдиган ҳодиса. Бу от ва

олмошларда мавжуд: *Таниганим билганим сен ва Салимдир*. Бироқ феъл ва бошқа туркум сўзлари уюшиқ кесим ҳосил қила олмайди. Чунки от ва феъл бошқача ва қолган туркумлар бошқача тусланишга эга бўлади: *Итингдурман ва бўзлагайдурман*. Бу гапда кесимлик кўрсаткичларини иккала сўзшакл учун битта қилиб бўлмайди: *Итингдур ва бўзлагайдурман* каби.

Уюшиқ кесимларнинг оддин турганлари –и(б) шакли равишдош билан ифодаланганда ҳол билан монанд бўлиб қолади: *1.У кўрқиб бақириб юборди. 2.У таниб, билиб, сўрай бошлади*. Ҳар иккала қўлланишда ҳам феъл сўзшакллар бир–бирига ўхшайди. Бироқ гаплардан биринчисида феъллар ҳол (*кўриб*) ва кесим (*бақириб юборди*) вазифаларида. Кейинги гапда эса уюшиқ кесимлар мавжуд. Бироқ биринчи гапда уюшиқликнинг зарурий белгиси – уюштирувчи оҳанг мавжуд эмас.

Тенгланиш қаторида боғловчилар. Тенгланиш қатори боғловчили ёки боғловчисиз бўлиши мумкин. Боғловчисиз қатор фақат оҳанг ёрдамида ҳосил қилинади: *1.Карима, Салима, Ҳалима боққа жўнадилар. 2. У таниб, билиб, сўрай бошлади*.

Боғловчили қатор боғловчи воситалар ёрдамида ҳосил қилинади: *1.Эшикдан ёш йигит ва чол кириб келди. 2. Фарзандларимиз доно ва бахтиёрдирлар*.

Тенгланиш қатори нисбаган чекланмаган миқдордаги аъзолардан ёки чекланган аъзодан ташкил топиши мумкин. Бу аъзолараро муносабатларнинг тури билан боғлиқ. Шундай тенгланиш қатори мавжудки, бунда бемалол қаторни тўлдириш, янги аъзолар билан давом эттириш мумкин бўлади: *У кук, қора, қизил қаламлар олди*. Бундай тенгланиш қатори **очиқ қатор** дейилади. Очиқ қатор шундай аъзолардан тузиладики, буца бир аъзо бошқаларига қандай муносабатда бўлса, бошқа аъзолар ҳам унга шундай муносабатда бўлади. Ёпиқ қатор эса шундай аъзолардан ташкил топадики, уларда қатордаги аъзоларининг тақсимланган бўлади: бир аъзо иккинчисига бошқача, иккинчисига биринчисига бошқача муносабатда бўлади. *Боғда нафақат олма, балки пок ҳам ўсади*. Очиқ тенгланиш қаторида тартиб, асосан,

эркин: *боғда ўрик, олма, шафтоли ўсади* гагини *боғда ўрик, олма, шафтоли, балки нок ҳам ўсади* тарзида берилса ҳам, мазмунга путур етмайди. Ёпиқ тенгланиш қаторида тартиб, кўпинча, қатъий бўлади. *Боғда шафтоли, олма, балки нок ҳам ўсади* гапи *Боғда нафақат нок, балки олма ҳам ўсади* кўринишини олса, аввалги мазмунни бермайди (Қиёслант: *пишириб, еди* — *еб пиширди, тўй ва тамоша — тамоша ва тўй*).

Баъзи боғловчилар фақат очик қаторни, баъзилари эса фақат ёпиқ қаторни танқил этади.

Айирув боғловчилар очик қаторни ташкил қилади:
1.Биз учун мактаб ё ҳаёт, ё мамот, ё нажот, ё ҳалокат иши бўлмоғи лозим. 2.Бунда бор на офат, на ғурбат, на ғам.

Бириктирув ва зидлов боғловчилари ё ёпиқ қаторни ташкил этади, ёки қаторни ёпади.

Ёпиқ қаторни ташкил этиш: *Гуллар ва майсалар ажиб бир гўзаллик бахш этарди.*

Қаторни ёпиш: *Гуллар, райҳонлар ва майсалар ажиб бир гўзаллик бахш этарди.*

Тенгланиш қаторининг ҳар иккала тури — очик қатор ҳам, ёпиқ қатор ҳам боғловчисиз бўлиши мумкин.

1. Боғловчили очик қатор. Айрим боғловчилар тенглик муносабатига киришаётган ҳар бир сўзшакл учун қўлланилиб, қаторни бемалол давом эттириши мумкин: *Салим ҳам ўқийди, ҳам ишлайди, ҳам даволанади* гапида очик қаторни ташкил этувчи боғловчилар, айтилганидек, асосан, айирув боғловчилар ва ҳам юкламасидир.

2. Боғловчисиз очик қатор. Боғловчисиз очик қаторни ташкил этувчи аъзолар ўзаро уюштурувчи оҳанг ёрдамида боғланади:

*Муҳайё, Сурайё, Раъно, Муқаддас,
Кўзимни яшнатиб кийибсиз атлас.*

2.1. Боғловчисиз очик қаторнинг икки тури мавжуд:

а) ҳар хил предмет, белги ва шу кабилар саналади: *Нонсиз, тузсиз, сувсиз уч кун қийналди.*

б) даражаланувчи, кўпаювчи, тўлдирувчи аъзолар саналади: *Тутаб, бурқсиб, ёниб, куйди бечора.*

2.1. Ёпиқ боғловчили қатор аъзолари орасида:

а) уйғунлик (*Ҳаким қаттиққўл ва жигдий эди*);

б) зидлик (*Секин, аммо чиройли ёзади*)

маънолари мавжуд.

2.2.Боғловчисиз ёшиқ қаторда тенгланувчи аъзолар жуфтлашади: *1.Эрта—индин келарман (эрта ёки индин келарман)*. Баъзан айрим воситалар ҳам боғловчисиз қаторни ташкил қилишда қўлланилади: *Сеша эмас, қизимга айтаман*.

Ундалма

Гап ундалма билан ҳам кенгайиши мумкин. Ундалма гап таркибидаги II шахс кишилик олмоши бўлган сўзшакл маъносини муайянлаштирувчи унсур бўлиб, у мантиқан сўз кенгайтирувчиси мақомида бўлади. Бирок у кенгайётган сўз билан боғланганда, грамматик алоқага эга эмас. Ундалма мазмунан боғланган сўзшакл нутқ йўналтирилган шахс ёки нарса предметни ифодалайди. Ундалма вазифасида, одатда, бош келишиқдаги от, баъзан отланган сўзшакллар келади.

Демак, ундалма гап лисоний структурасига бевосита дахлдор бўлмаган, гап таркибидаги ифодаланган ёки ифодаланмаган иккинчи шахс олмошининг сўз кенгайтирувчиси ҳисобланади. Ажратилган бўлак ажралмиш бўлак билан мазмунангина муносабатга киришганлиги каби, ундалма ҳам нутқ йўналтирилган шахс, предмет билан мазмуний боғланишга эга бўлади.

Ундалма кенгайтирган олмош сўзшакл гапнинг барча бўлаклари, бўлакнинг кенгайтирувчилари, қолаверса, бўлак бўлақларининг кенгайтирувчилари бўлиши мумкин.

Кесим: *Дўстим, ишонганим сизсиз.*

Эга: *Ойбек, (сен) мактабга кечикялсан.*

Ҳол: *Салим, сен туфайли муродимга етдим.*

Аниқловчи: *Гулбаган, сенинг муҳаббатинг дилингда пинҳон.*

Тўлдирувчи: *Қарчиғай чангалим, сенга йўл бўлсин.*

Ундалма қўлланганда у кенгайтирган сўз тушиб қолиши ҳам мумкин. *1.Эй Шарқнинг бўстони, дилимга пайванд! 2.Кел, эй Фурқат, суханни мухтасар қил.*

Сўзловчининг нутқи қаратилган шахсПредметни ифодаловчи сўзшакл гап таркибида йўқ бўлиши ва уни тиклаб ҳам бўлмаслиги мумкин: 1. *Ҳай қизлар, мана бўлди пора—пора паранжи.* 2. *Йигитча, машина жўнапти.* Аммо барибир, ундалма ифодаланмаган иккинчи шахс олмоши мазмунининг муайянлаштирувчиси эканлиги маълум бўлиб туради.

Ундалма вазифасида қўлланадиган сўзлар:

1. *От: Хола, бемаҳалда нима қилиб юрибсиз?*

2. *Отлашган сўзлар: 1. Кўрганлар, гапиринг. 2. Тентагим, нима дейсан? 3. Биринчи, мен иккинчи!*

Ундалма кенгайиши ҳам мумкин: 1. *Яхши йигит, севганингдан айрилма.* 2. *Оқ илон, эппоқ илон, ойдинда ётганинг қани?*

Ундалма уюшиши ҳам мумкин. Бунда нутқ турли нарсаларга қаратилади. *Дарахтлар, бўстонлар, сиздан сўрайман.*

Ундалма гапнинг барча ўринларида кела олади. Гап бошида келганда уни очади, охирида эса ёпади: 1. *Азиз дўстим, омонмисан?*— 2. *Омонмисан, азиз дўстим.*

Ундалма мустақил гап мақомини ҳам олиши мумкин: 1. *Опа! Сен ҳам одам эдингми?* 2. *Бола қичқирди: «Дага!»*

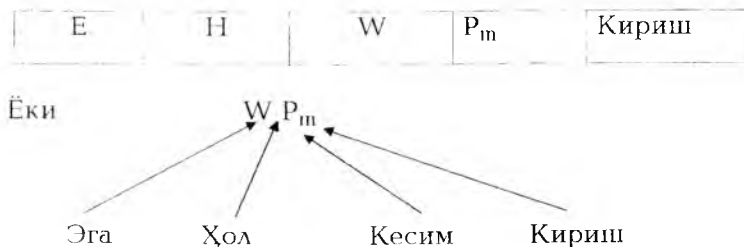
Гапнинг кириш ва киритма кенгайтирувчилари

Кириш кенгайтирувчилар. Маълум бўладигани, гап $[P_m]$ и таркибида майл/модаллик маънолари ҳам мавжуд. Модаллик гап кесимини шакллантиришда муҳим аҳамиятга эга. Тилшунослиқда модалликнинг ўзигина гапни ташкил этади деган қарашлар ҳам мавжуд. Чунки гап $[P_m]$ ида мавжуд ва хилма—хил воситалар билан ифодаланган тахмин, гумон, шубҳа, ишонч, қатъийлик, шарт, истак, тилак, буйруқ, имконият, зарурият, мажбурийлик каби маънолар ифодаланган ҳар қандай ҳукм, фикрда устувор қиймати билан ажралиб туради. Шу боисдан гап таркибида гап бўлаклари билан грамматик алоқага киришмаган, сўз бирикмаси ҳосил қилмаган бўлса—да, $[P_m]$ даги мазкур маъноларга

бевосита дахлдор бўлган субъектив модаллик муносабатини ифодалайдиган атов бирликлари кўплаб учрайди: 1. *Ака, бугун ота—оналар йиғилишига дадам борадиларми? — Дадам, албатта, борадилар, балки, онам ҳам борарлар.* 2. *Тўғри, ёмон одам жазосини тортиши керак, — dedi Сауда.* 3. *Бу чол, қизини сўзига қараганда, ҳали жуда бақувват экан.* 4. *Сиз, ўйлаб қарасам, шу лавозимга лойиқ номзод экансиз.*

Бундай атов бирликлари ва қурилмалар гап таркибига кирар экан, $[P_m]$ таркибидаги модал ва тасдиқ/инкор маъноларини муайянлаштиради, яъни гапнинг кесими билан мазмунан боғланади. Шу боисдан улар **модал** ёки **кириш кенгайтирувчилар** деб аталади. Кириш кенгайтирувчилар гапнинг конструктив бўлаклари саналмиш эга ва ҳоллар каби фақат ва тўғридан—тўғри гап марказига муносабатда бўлади. Бироқ кириш кенгайтирувчилар $[P_m]$ га грамматик жиҳатдан боғланмаганлиги боис унга нисбатан **конструктив** сифатини қўлаб бўлмайди. Бироқ, унга зич мазмуний муносабатда бўлганлигини инобатга олиб, уларни бўлак, гап бўлаги, гап кенгайтирувчиси дейиш мумкин. Демак, кириш кенгайтирувчилар сўз ва гап кенгайтирувчилари оралиғидаги «оралиқ учинчи» бўлганлиги боис уларни гапнинг **конструктив бўлмаган бўлаги** атамаси билан номлаш мумкин. Атаманинг **конструктив бўлмаган** деган қисми ҳодисанинг сўз кенгайтирувчилари сифатига эгаллигини кўрсатса, **бўлак** узви гап кенгайтирувчилар сирасига дахлдорлигини билдиради.

Киришларнинг гап структур қурилишидаги ўрнини қуйидагича бериш мумкин:

Кириш кенгайтирувчилар сўз, бирикма ва гап кўришишларида бўлиши мумкин. 1. *Фарғонада, балки, балқарсан.* (А.О.) 2. *Табибнинг таъбирича, шохнинг соғайиши учун уч нарса зарур экан.* (Эртақдан.) 3. *Мен сизга айтсам, бир кунда уч маҳал шаҳарга қатнашнинг ўзи бўлмайди.* (Самар Нурий.) Шу сабабли кириш кенгайтирувчилар кириш сўз, кириш бирикма, кириш гап каби турларга бўлиб ўрганилади. Аслида барча кириш кенгайтирувчилар номинатив бирликлардир. Гарчи уларнинг айрим кўринишлари гап характерида бўлса—да, уларни том маънодаги гап деб бўлмайди. Масалан, юқорида келтирилган, *мен сизга айтсам* курилмаси мазкур гап таркибида шаклап гап кўринишида бўлса—да, унинг зиммасига фикр ифодалаш, ахборат узатиш вазифаси юклатилмаган. Унда [P_m] шакли мавжуд бўлса—да, унда тегишли маънолар воқеланиши ўта кучсизланган. Шу боисдан ундаги [P_m] шакллари ва унга мос гап кенгайтирувчилари ўзгартириб кўрилса, унинг киришлик ҳожиати бутунлай йўқолади.

Кириш кенгайтирувчиларнинг умумий ва хос хусусиятлари қуйидагилар:

1. Кириш гап таркибига муайян денотатив маънолари билан кирмайди. Масалан, юқорида келтирилган *Мен сизга айтсам* кириш гапидаги сўзларда ҳаракат, ҳаракатни бажарувчи шахс, объект каби маънолар ифодаланмаган. Унда бир бутун ҳолда «ишонтириш» модал маъноси мавжуд.

2. Грамматик шакланганлик нуқтаи назаридан киришлар ранг—барангдир. Унда тусланган феъллар ҳам (*айтсам*), тусланмаган феъллар ҳам (*шундай қилиб*), отлар ҳам (*чамаси*), олмошлар ҳам (*менинча*) кириш вазифасида келади. Аммо улар, айтилганидек, баъзан қисман, баъзан бутунлай ўз луғавий маъносини йўқотиб, парадигмасидан вақтинча узилган бўлади.

3. Кириш кенгайтирувчиларнинг барчаси ўзига хос ягона «сўзловчининг ўз фикрига муносабатини билдириш» умумий маъноси остида бирланади.

4. Кириш кенгайтирувчиларнинг гандаги ўрни катъий эмас.

Бу белгиларнинг барчаси кириш кенгайтирувчиларни ўзига хос луғавий – синтактик гуруҳни ташкил этишини кўрсатади.

Кириш кенгайтирувчилар гапда қуйидаги маъноларни ифодалайди.

1. Таъкидлаш, тингловчининг диққатиши баён қилинаётган фикрга тортиш. *такрорлайман, муҳими, ишонсангиз, масалан, мисол учун, таъкидлайман, айтиш керакки.*
2. Субъектив муносабат, ҳис – туйғуларни ифодалаш. *бахтимизга, бахтга қарши, уйлайман, умид қиламан, ўйлайманки, шубҳасиз, эҳтимол, шу маънода, қайсидир маънода, афсуски, аттанг, эссиз.*
3. Фикрни баён қилиш усулига муносабат: *тўғрисини айтганда, бир сўз билан айтганда, содда қилиб айтганда, аниқроғи, қисқаси, гапнинг индалмоси.*
4. Фикрнинг боғланишини, матн таркибий қисмлари орасида муносабат, ички алоқа кабиларга сўзловчининг қандай қарашини: *демак, хулоса, сабаби, шундай қилиб, кўринадики, маълум бўладики, бунинг устига, одатда.*
5. Айтилаётган фикрнинг кимга тегишли эканлигини билдирувчи сўзлар: *менимча, фикримча, унинг сўзига қараганда, айтишларича, хабар беришига қараганда.*
6. Фикрнинг тартибини, изчилигини билдирадиган сўзлар: *биринчидан, аввало, иккинчидан.*

Киритма қурилмалар. Киритма қурилмалар гап ҳолатида бўлиб, нутқда гапдан англашилаётган фикрга қўшимча тариқасидаги янги фикрни баён этиш воситасидир. Киритмалар кириш гаплардан ўзининг гаплик моҳиятига тўла эгаллиги (кириш гаплар гарчи шаклан гап тарзида бўлса – да, кўпроқ кириш сўзлик табиатига эга бўлади), асосий гап билан мазмуний боғлиқликнинг ўзига хослиги билан ажралиб туради: *Бувамга (ҳамма банд бўлганлиги учун) мен қарашиб*

турадиган бўлдим. Бу гапдаги ҳамма банг бўлганлиги учун қурилмаси киритма гап бўлиб, у асосий гап билан грамматик жиҳатдан боғланмаса — да, мазмунан ундан англашилган воқеа ҳодисанинг сабабини билдириб, мазмунан қўшма гапларда бўлгани каби изоҳлаш вазифасини ўтамоқда. Киритма гапнинг нисбий мустақиллиги гап оҳангидан ҳам англашилиб туради.

Киритма гапнинг қўшма гап таркибидаги содда гапдан фарқи унинг маълум гапга нутқ momentiда туғилиб қолган эҳтиёжга кўра қутилмаган тарзда бирдан киритилишидир. Бу уни соф нутқий ҳодисадек тасаввур қилишга олиб келади. Бироқ сўзловчи онгида киритма қурилмаларни гапга киритиш кўникма ва малакаси мавжуд бўлиб, бу унинг лисоний ҳодиса тажаллиси эканлигидан, лисонда унинг нутқий қўлланиш андозаси мавжудлигидан далолат беради.

Киритма қурилмаларнинг ўрни ҳам гап таркибида қатъийдир. У асосий фикрга қўшимча, илова фикрни ифодалаганлиги боис гап аввалида кела олмайди. Чунки асосий фикр бошланмасдан илова фикрни бериш ноўриндир. Шунингдек, киритма гап охирида ҳам бўлмайди.

Киритма гапларнинг яна бир хусусияти унинг йиғиқ (кесимдангина иборат) бўлмаслигидир. *1. Ялпиз (чўл ялпизини айтганим йўқ) ошга солинади. 2. Ўша ёш болани (у ота—онасиз қолган эди) бойга қарол қилиб беришди.* Чунки, биринчидан, фикр қўшимча бўлса — да, у муҳим, шу боисдан, одатда, уни фақат кесим билан беришнинг имкони йўқ. Иккинчидан, киритма бир сўз билан берилса, у ажратилган бўлакка айланиб қолади: *Онам (ўғай) мени кўп уришарди.* Бундай кўринишдаги ажратилган бўлак баъзи дарслик ва қўлланмаларда киритма гап сифатида талқин қилинади. Бироқ *Отам (ўғай) қазо қилди* гапида ўғай бирлители ажратилган аниқловчидир (*Байроқ, ҳаво ранг, ҳилпирамоқда* гапидаги каби).

Демак, киритма қурилмали гаплар моҳиятан қўшма гапларга ўхшайди. Бироқ грамматик шакл ва интонацион ўзига хослик уларни фарқловчи белгидир. Мисол сифатида *Ўрмондан (у ерда йиртқич ҳайвонлар бор эди)*

Сўзларга овозлар жаминларини таъйин қилёлик. 1. ай мазмунлиги ўрмонда шилқич қайишлар бор. шилқич учун у ерда бўқирган овозлар эшитиларга дея тушунини мумкин. Бироқ уни ўрмонда бўқирган овозлар эшитиларини, у ерда йиртиқча қайишлар бор эди тарзида ўзгартирилса, гаплардаги грамматик мустақиллик кучайиб, уларда қўшма гаплик хусусияти сусайиб, алоҳида содда гапларга интилиш ўсади.

Гапларнинг ифода мақсадига кўра турлари

Ифода мақсадига кўра гапларнинг турланиши соф нутқий ҳодисадир. Сўзловчи нутқ жараёнида фикр ифодалаш билан бирга, маълум бир мақсадни кўзлайди ҳам. Гаплар сўзловчининг кўзлаган мақсадига кўра турли – туман бўлади.

1. Дарак гаплар: *Узоқдаги залворли тоғлар хаёлимни келдилар босиб. (А.О.)*
2. Сўроқ гаплар: *Сен баҳорни соғинмадингми? (А.О.)*
3. Буйруқ гаплар: *Мени куттил... (К.С.)*

Аmmo бу турлар орасига кескин чегара қўйиб бўлмайди. Бир тур иккинчи тур вазифасини бажаравериши мумкин. Дейлик, шаклан дарак гап сўроқ мазмунини, сўроқ гап эса дарак мазмунини ифодалашни мумкин. Мисоллар: 1. *Онани ким севмайди?* (шаклан сўроқ, мазмунан дарак.) 2. *Дастурхонга қарамайсизми?* (шаклан сўроқ, мазмунан буйруқ.) Қарздор деҳқонга бойнинг «*Куз келди*» деб қичқиргани оддий дарак эмас, балки «*Қарзингни тўла!*» мазмунидати буйруқ гапдир. (А.Фулотов)

Қўшма гап таркибидати содда гапларда ифода мақсади ўзига хосдир. Эргаш гапли қўшма гапларда ифода мақсади бош гапники билан бир бутун ҳолда битта бўлади. Тенг муносабатли қўшма гапларда эса олдин турган гап, одатда, дарак табиатига эга бўлади.

Дарак гаплар. Дарак гаплар хабар бериш, бирор ҳодиса ёки далилни тасдиқлаш хусусиятига эга бўлади: 1. *Умрим бўйи сени кутарман.* 2. *Сарви гулру келмади.*

Дарак гаплар кесимликдати майл маъноларига кўра турлича бўлиши мумкин:

1. *Алиқ хабар юли келди*
2. *Тахмин: Эртаги мажали бўлар.*
3. *Истак: Бугун бошарти яқини*

Бу қаторни яна давом эттириши мумкин.

Дарак гап истакни ифодалашда, сўзловчининг тахмин – тилаги ҳақида хабар беради. Истак қатъийлашса, у буйруқ гапга айланиб кетади. Бу билан дарак гап ва буйруқ гаплар бир – бирига яқинлашади: *Сен борсанг – Сен бор.*

Дарак гапда сўз тартиби, одатда, бузилмаган, гап эса дарак интонациясига эга бўлади. Шунингдек, дарак гапнинг кесими ҳам ўзига хосдир. У сўроқ юкламаларидан холи ва аниқлик майли шаклида бўлади.

Атов гаплар ва сўз – гаплар ҳам дарак табиатига эга бўлади: *1. Қиш. 2. Ҳа. 3. Раҳмат.*

Сўроқ гаплар. Сўроқ гапларда сўроқ маъносига бошқа маънолар ҳам қоришган ҳолда бўлиши мумкин:

1. Сўроқнинг ўзи: *Салим келдимиз?*
2. Сўроқ – ҳайрат: *Салим келдимиз?*
3. Сўроқ – таажжуб: *Ёзда ҳам шундай ёмғир ёғадими?*
4. Сўроқ – мамнунлик: *Салим тугатдимиз-а?*
5. Сўроқ – гумон: *Одиб чиқармикин?*
6. Сўроқ – тахмин: *Сен олим эмасмисан?*
7. Сўроқ – дарак: *Тугатдимиз? (Кўрдигими, тугатди маъносида.)*
8. Сўроқ – буйруқ: *Тезроқ жўнамайсизми?*

Сўроқ гаплар кутилаётган жавобга муносабатига кўра уч хил бўлади:

1. Соф сўроқ гаплар жавоб талаб қилади: *Бугун қаерга борасан?*
2. Риторик сўроқ гаплар жавоб талаб қилмайди ва моҳиятан дарак, шаклан сўроқ гап ҳисобланади: *Онани севмайдиган одам одамми?*
3. Сўроқ – буйруқ гаплар сўроқ йўли билан буюриши маъносини ифодалайди: *Тезроқ келмайсизми?*

Сўроқ гаплар мазмун ҳажмига кўра икки хил бўлади:

1. Умумий суроқ. Бунда нарса ёки ходиса тўлалигича аниқланади: *Бу нима? Бу китобми?* Бунда жавоб кесимга тегишли бўлади.
2. Хусусий суроқ. Бунда нарса ёки ходисанинг бир томони аниқланади: *Бу қандай китоб? Китобнинг варағи қанча? Сен қаердан келдинг?* Бунда жавоб суроқ олмоши билан ифодаланган кесимдан бошқа ҳар қандай бўлак бўлади.

Суроқ гапларда суроқ маъноси қуйидаги воситаларга таянади:

1. Суроқ юкламалари.
2. Суроқ олмошлари.
3. Суроқ оҳанги.

Буйруқ гаплар. Буйруқ гаплар тингловчини бирор предметга бирор ишни бажаришга ундаш, буюриш, қисташ маъноларини ифодалаш учун хизмат қилади. Бундай маъновий кўринишлар турли – тумандир. Шунга кўра буйруқ гап ўз ичида ҳар хил кўринишга эга бўлади.

1. Соф буйруқ: *Тез бор!*
2. Буйруқ – қисташ: *Борсанг – чи!*
3. Буйруқ – илтимос: *Менга ҳам беринг.*
4. Буйруқ – маслаҳат: *Яхшиси, уйда қола қол.*
5. Буйруқ – тилак: *Яшасин тинчлик.*
6. Буйруқ – чақириқ: *Олға!*

Буйруқ гапнинг бу турлари оҳанг жиҳатидан фарқланиб туради.

Буйруқ гапнинг кесими, одатда, буйруқ майлининг иккинчи шахс, баъзан учинчи шахс шаклидаги феъдан бўлади: *Бор! Чекилмасин!* Кесим биринчи шахс буйруқ майлидаги феъдан бўлганда, гап оҳангидаги қатъийлик уни буйруқ гапга айлантиради: *Номус учун курашайлик!*

Баъзи ҳолларда аниқлик майлидаги яқин ўтган замон феъли ҳам буйруқни ифодалашни мумкин: *Қани, жўнадик!*

Буйруқ гаплар, кўпинча, ундалмали ва ундовли бўлади: *1. Ҳой, тезроқ юринглар. 2. Бозор, бу ёққа кел!*

Гапда сўзлар тартиби. Ақтуал бўлиниш

Ўзгич индивидуал табиатга эга бўлганлиги боис гапда иштирок этаётган сўзшаклар таркиби ҳам эркиндир. Бироқ бу «эркинлик» ҳеч қачон умумий лисоний қонуниятлар доирасидан ташқарида бўлмайди. Сўзловчининг мақсади, услуб талаблари асосида сўзшаклар умумий тартибга эга бўлади.

Ҳар қандай ўзгич гап, ўзида маълум воқеликни ифодалаш билан бирга, сўзловчининг ахборот мақсадини ҳам намоён қилади. Масалан, *Жамшид мактабга кетди* гапида, *Жамшиднинг мактабга кетиши* воқелиги қайд қилиниши билан бирга, сўзловчининг тингловчига *Жамшиднинг қаерга кетганлиги* ҳақидаги маълумотни етказиш нияти ҳам ўз аксини топган. Шу боисдан гап *Жамшид қаерга кетди?* сўроғига жавоб бўлади. Демак, ушбу гапдаги воқелик *Жамшиднинг қаерга кетганлиги* эмас, балки кимнинг қаерга кетганлиги, сўзловчининг ахборот мақсади эса *Жамшиднинг қаерга кетганлиги* ҳақидаги маълумотни тингловчига етказишдир.

Гапни *Мактабга Жамшид кетди* шаклида ўзгичтурсак, воқелик олдинги гапдаги билан бир хил, бироқ сўзловчининг ахборот мақсади *Мактабга ким кетди?* сўроғи орқали муайянлашади. Биринчи гапда ҳаракатнинг йўналиши, иккинчи гапда ҳаракатнинг бажарувчиси ахборот мўлжалидир. Гапнинг ахборот вазифаси нуқтаи назаридан тузилиши **ақтуал тузилиш** дейилади. Ақтуал тузилманинг таркибий қисмлари ақтуал бўлаклар дейилади.

Ақтуал вазифа нуқтаи назаридан гапни ташкил этувчи унсурлар тема (маълум) ва рема (янги) қисмларга бўлинади. Гапнинг рема қисми коммуникатив (ахборот) нуқтаи назардан аҳамиятли бўлади. Савол ана шу ремани аниқлаш учун берилади. Гапнинг тема қисми маълум бўлганлиги сўроқ гапда айнан такрорланади. Юқоридаги гапларда тема–ремастик (ақтуал) бўлиниш қуйидагича:

тема	рема
<i>Салим</i>	<i>мактабга кетди</i>
<i>мактабга</i>	<i>Салим кетди</i>

Гапнинг актуал бўлиниши мантиқий бирлик бўлган ҳукмнинг бўлакланиши (субъект ва предикатга бўлиниш) га ўхшайди. Шу боисдан айрим тилшунослар актуал бўлиниш сатҳини *мантиқий—грамматик сатҳ* деб ҳам номлайди.

Актуал бўлиниш соф нутқий ҳодисадир. Лекин актуаллашиш лисоний структурадан мутлақо узилган дейиш нотўғри. Ҳар қандай ҳодиса муайян моҳиятнинг намояндаси бўлганлиги каби актуаллашиш ҳам конструктив—синтактик сатҳдан бутунлай узилмаган. Актуаллашишда гапнинг лисоний структураси унсурлари бўлмиш кесим, эга, ҳол ўринлари тулдирувчилари еки бу тулдирувчилар кенгайтирувчиларининг коммуникатив аҳамияти актуал бўлинишни келтириб чиқаради. Шу боисдан актуаллашишнинг лисоний асоси конструктив—синтактик лисоний сатҳ, актуаллашиш жараёни эса коммуникатив—синтактик сатҳ деб юритилади.

Актуал бўлиниш талаби билан гапда сўзшаклларнинг тартиби ҳар хил бўлади.

Гапнинг конструктив ва ноконструктив бўлаклари турлича жойлашади. Бунинг синтактик қурилишга дахли йўқ. Тартиб ўзгариши билан гап синтактик қурилишига путур етмайди. Гапда сўзшакллар тартиби актуал бўлиниш билан чамбарчас боғлиқ.

Гапдаги сўзшакллар ўзларининг тема ёки ремага киришига кўра жойлашади.

Ахборотнинг тингловчига маълум парчаларини ифодаловчи сўзшакллар гап бошида келади.

Тема (маълум) ҳақида ахборот берувчи бўлиб, рема эса гап охирида, темадан сўнг келади. Бу изчилликнинг бузилиши ё услубий бўёқдорлик учун хизмат қилади, ёки мантиқий бузилишни келтириб чиқаради.

Агар эга гуруҳи тема, кесим гуруҳи рема бўлса, актуал бўлиниш синтактик бўлиниш билан мувофиқ келади. Масалан, *Ўқувчилар шодланишди* (эга—кесим, тема—рема)

Қуйидаги гапларнинг тема—ремастик бўлинишини қиёсланг:

	Тема	Рема
1.	<i>Фермерлар</i>	<i>бу йил пахтадан мўл ҳосил олдилар</i>
2.	<i>Бу йил</i>	<i>фермерлар пахтадан мўл ҳосил олдилар</i>
3.	<i>Пахтадан фермерлар бу йил мўл ҳосил олдилар</i>	

Биринчи жумлада тема гапнинг эгаси билан мувофиқ келади. Кейинги гапларда актуал ва синтактик бўлиниш номувофиқлиги юз берган. Демак, маълум бўладики, гаптаги сўзшаклар ўрни ўзгаргани билан синтактик структурада ўзгариш юз бермайди. Актуал бўлинишда эса у муҳим аҳамиятга эга бўлади.

Актуаллаштирувчилар қаторида тартибдан ташқари бошқа воситалар ҳам бўлиши мумкин. Улар устивор қиймат касб этганда, тартибнинг роли сусаяди. Муҳим актуаллаштирувчилар қаторига фонетик, лексик ва грамматик актуаллаштирувчиларни киритса бўлади.

1. Просодик актуаллаштирувчи воситалар. Бундай актуаллаштирувчи воситалар сирасига мантиқий урғу ва у билан боғлиқ бўлган нутқ темпи ҳамда пауза киради.

Гапта нечта сўзнакъл бўлса, шунча миқдорда сўз урғуси бўлади. Бироқ гап қанчалик даражада ёйиқ ёки йиғиқ бўлишидан қатъи назар унда мантиқий урғу битта бўлади. Қайси сўзнакъл мантиқий урғу олса, шу сўзнакъл рема, гапнинг қолган қисми эса тема ҳисобланади. Фақат эга ва кесимдан иборат гапларда қайси бўлак мантиқий урғу олса, у рема мақомини олади. 1. *Гули келди.* *Гули* — тема, *келди* — рема. 2. *Гули келди.* *Гули* — рема, *келди* — тема.

Эмфатик эмоционал урғу. Эмфатик урғу ҳам гаптаги маълум бир сўзшаклни ажратиб кўрсатади. Бу билан у мантиқий урғуга ўхшаб кетади. Бироқ, мантиқий урғудан фарқли ўлароқ, эмфатик урғуда ҳиссийлик кучли бўлади. Ўзбек тилида эмфатик урғу остидаги сўз таркибидаги унли ёки ундош чўзилади. Масалан: *Ҳаво т—о—за экан.* *Ч—и—ройли қиз келди.* Сўзларни такрорлаш натижасида ҳам эмфатиклик ифодаланади: *Мен борсам, мен.*

Мантиқий ва эмфатик урғу остидаги сўзларда пауза ҳам кўмаклашувчи восита сифатида қатнашади. Бу урғуни олган сўзлардан олдин кўп ҳолларда пауза пайдо бўлади.

2.Лексик ва грамматик актуаллаштирувчи воситалар. Маълум сўзшаклнинг актуаллашишида ўзбек тилидаги турли луғавий ва грамматик шакллар ҳам иштирок этади. Бу воситалар мантиқий урғули сўзшакл билан келиб, мантиқий ёрдамчи актуаллаштирувчи восита ҳисобланади. Буларга *фақат, ёлғиз, ҳатто, ўзи* сўзлари ва *–гина, –оқ, –ёқ* қўшимчалари киради.

1. *Ҳатто Жавоҳир ўқиди.*
2. *Сарвар ҳам келди.*
3. *Аслиддин ҳам ўқиди, ҳам ёзди.*
4. *Мен ўзим айтаман.*
5. *Шерзоднинг ўзигина тушунади.*

Бу луғавий –грамматик восита билан келган бўлак мантиқий урғу олиб актуаллашади – ремага айланади.

Коммуникатив бўлинмас гаплар. Ҳар қандай гап ҳам тема – рематик булинишга эга бўлавермайди. Шундай кўринишдаги гаплар ҳам борки, уларни коммуникатив бўлинмас гаплар дейиш мумкин. Бундай гапларда тема (маълум ахборот) бўлмайди. Гап бутунича ремадангина иборат бўлади. Бундай гапларнинг ахборот васифаси бирор воқеа –ҳодисанинг мавжудлиги ёки вужудга келганлигини ифодалашдан иборат бўлади. 1. *Бугун стадионга борилади.* 2. *Баҳор.* 3. *Иссиқ бошланди.* 4. *Тез тонг отди.* 5. *Раҳмат.* Коммуникатив яхлитлик гапларнинг кўпроқ бир таркиблилиги билан алоқадор бўлади. Икки таркибли феъл кесимли гапларда бу гап семантикаси билан боғланган бўлади. 1. *Тонг отди.* 2. *Шом тушди.* Бундай гапларнинг семантик структураси деярли бир таркибли гапларга яқинлашиб қолади.

Нутқий гапларнинг эмоционалликка кўра турлари

Нутқий гаплар эмоционалликка муносабат нуқтаи назаридан иккига бўлинади:

1. Ҳис – ҳаяжонли гаплар.
2. Ҳис – ҳаяжонсиз гаплар.

Гаплар, ифода мақсадига кўра қандай гап бўлишидан қатъи назар, ҳис – ҳаяжонли ёки ҳис – ҳаяжонсиз бўлади. Қийёсланг: 1. *Мен келтираман* – ифода мақсадига кўра дарак гап, эмоционалликка кўра ҳис – ҳаяжонсиз гап. 2. *Мен келтираман!* – ифода мақсадига кўра дарак гап, эмоционалликка кўра ҳис – ҳаяжон гап.

Ҳис – ҳаяжонли гапларда, фикр билан биргаликда, сўзловчининг кучли ҳис – туйғулари ҳам намоён бўлади. Демак, дарак, сўроқ, буйруқ гапларга махсус оҳанг берилиши натижасида ҳис – ҳаяжонсиз гаплар ҳис – ҳаяжонли гапларга айланади. 1. *Футбол бошланди!* 2. *Отан келдими?!* 3. *Ҳайда!* Дарак гаплар, кўпинча, ҳис – ҳаяжонсиз, буйруқ гаплар эса ҳис – ҳаяжонли бўлади.

Ҳис – ҳаяжонли гаплар ҳис – ҳаяжон даражасига кўра иккига бўлинади:

1. Фикрни ҳис – ҳаяжон билан ифодаловчи гаплар: *Футбол бошланди! Мен келтираман!*
2. Сўзловчининг эмоционал туйғуларини ифодаловчи гаплар: *Оҳ! Туй муборак! Ура!*

Ҳис – ҳаяжон гапларнинг ўзига хос фонетик, лексик ва грамматик белгилари бор:

1. Махсус оҳангга эгалик.
2. Ҳис – ҳаяжон ифодаловчи сўзларнинг гап таркибида бўлиши: *эх, оҳ, нақадар, қанийди ва ҳоказо.*
3. Гап бўлаклари тартибининг ўзгариши: *Олтин бу водийлар, жон Ўзбекистон!*
4. Эмфатик урғу олган сўзларни такрорлаш: *Сиздан сўрадим, сиздан.*
5. Ҳис – ҳаяжон гаплар, кўпинча, бир таркибли бўлади: *Ура! Дунай! Дунай!*

УЮШГАН ГАПЛАР

Ўзбек тилшунослигида уюшиш ҳодисаси билан боғлиқ учта ҳодиса мавжуд:

1. Гапда уюшган сўзшаклар (Бу ҳақда юқорида айтилди)
2. Қўшма гапдаги уюшиқ гаплар (Бу ҳақда қуйида – «Қўшма гап» баҳсида сўз юритилади)

3. Укам расм чизар ва синглим телевизор кўрар эди. Бу олдинги гапимиздаги кесимларнинг $[W]$ қисмлари ўзгармасдан сақланганлиги ва $[P_m]$ қисми биттага қисқарганлиги билан ундан фарқланади. Демак, гапда $[W]$ лар иккита ва $[P_m]$ битта бўлиб, у иккита $[W]$ учун ҳам умумийдир. Шу боисдан уни қавсдан татқарига чиқариш мумкин. Бу гап қолипнинг кўриниши қуйидагича:

$$\begin{array}{ccc} \{ (E_1 & W_1) & \text{ва} & (E_2 - W_2) \} P_m \\ \uparrow & & & \uparrow \\ T & & & T \end{array}$$

Кўринадики, битта умумий $[P_m]$ га эга бўлган бирдан ортиқ $[W]$ дан ташкил топган гаплар ҳам тилимизда мавжуд. Бундай гаплар уюшган гаплар дейилади.

Йўл – йўлакай шуни айтиб ўтиш керакки, уюшган гаплар уюшиқ қисми қўшма гаплардан фарқланади. Бунинг учун қуйидагиларни қиёслаймиз:

1. Баҳор келса, боғлар яшнаса, сайилга чиқамиз. Гапнинг қолипи: →

$$\{ ((E_1 - WP_{m1}) t - ca, (E_2 - WP_{m2}) t - ca (- WP_{m3})) \}$$

2. Баҳор келса, боғлар яшнайдиги ва сайилга чиқамиз. Қолипи:

$$\{ (E_1 WP_{m2}) \longrightarrow (E_2 WP_{m2}) \text{ ва } (WP_{m3}) \}$$

Бу иккала гап уюшиқ қисми қўшма гапдир. Биринчи гапда эргаш гаплар (*Баҳор келса, боғлар яшнаса*) уюшиб, бош гапга тобеланиб келган. Иккинчи гапда эса бош гаплар (*боғлар яшнайдиги ва сайилга чиқамиз*) уюшиб келган ва эргаш гап (*баҳор келса*) уларга баб – баравар тегишлидир. Булар уюшиқ гаплардир.

Маълум бўладики, уюшиқ гаплар қўшма гаплар таркибида бўлади. Уюшган гаплар эса ўзбек тилида содда ва қўшма гаплар орасидаги алоҳида синтактик қурилмадир. У кесимдаги $[W]$ си бирдан ортиқлиги билан қўшма гапга, $[P_m]$ нинг битталиги билан эса содда гапга яқинлашади. Шунинг учун ҳам у ўз мавқеи билан «оралик учинчи»дир, яъни СГ ва ҚГлар орасидаги хосиладир.

Содда ва қўшма гаши белгилашда асосий омил гапда печта шакланган кесимнинг мавжудлигидир. Эганинг бор – йўқлиги, ифодаланган – ифодаланмаганлиги аҳамиятсиздир. Уюшган гапларни белгилашда эса бош омил иккита:

1. Битта шакланган кесимнинг мавжудлиги.
2. Бирдан ортиқ уюшган эганинг мавжудлиги.

Бу хусусиятлари билан уюшган гаплар эгали содда гаплардан ҳам (*Жаҳонгир, Жамиш, Исроил ўқиги*), уюшиқ кесимли содда гаплардан ҳам (эгаси йўқ ёки бор бўлса битта, кесимнинг луғавий қисми бирдан ортиқ, $[P_m]$ қисми битта – (*Улар борган ва кўрган эдилар*, қолипи $[W_1 - W_2] P_m$)) фарқланади.

Шакл – вазифавий талқинда уюшиқ кесимли содда гапларда, демак, эга бита, $[P_m]$ қисмлари умумий бўлган кесимлар бирдан ортиқ бўлади. Айтилганлар асосида содда гап, уюшиқ кесимли содда гап, қўшма гап, уюшиқ кесимли қўшма гап ва уюшган гапларнинг энг кичик структур схемаларини берамиз: (Қулайлик учун энг кичик қурилиш қолипларини бериш маъқул. Чунки, $[WP_m]$ да улар (W ва P_m) нинг кенгайтирувчилари ҳам мужассамлангандир.

1. Содда гап : $[W P_m]$
2. Уюшиқ кесимли содда гап : $[W_1 - W_2] P_m$
3. Қўшма гап : $[WP_m \ R WP_m]$
4. Уюшган қисмли қўшма гап.

$$\{([W_1 P_{m1}] - [W_2 P_{m2}]) - [W_3 P_{m3}]\}$$

ёки:

$$\{(WP_m) - \{([WP_m] - [WP_m])\}.$$

5. Уюшган гап. $\{((E_1 - W_2) - (E_2 - W_2)) P_m\}$

Уюшган гапларга мисоллар келтирамиз: 1. *Отам раис, онам бригадир бўлган эди.* 2. *Дўкондорларнинг баъзилари китоб ўқиб, баъзилари тасбеҳ ўғириб, баъзилари эснаб ўтиришарди.* 3. *Унинг қўллари ишда, кўзи шугдорда, аммо хаёли Зебихонда эди.* 4. *Чаккаси тиришиб, кўзи қизариб кетди.*

Уюшган гапдаги умумий бўлак $[P_m]$ ни ҳар бир шакланмаган $[W]$ га алоҳида – алоҳида қўшиш билан осонгина қўшма гап ҳосил қилиш мумкин: Қиёсланг:

3. Уюшган гаплар.

Уюшиқлик умумий ҳолат бўлиб, содда гапга ҳам, қўшма гапга ҳам хосдир. Содда гапда сўзшакллар уюшиб келса, қўшма гапда сўзшакллар, содда гаплар уюшиб келади.

Айтилганидек, уюшиқлик камида икки бирлик (унсур)дан иборат бўлади:

1. Уюштирувчи унсур.
2. Уюшувчи унсур.

Бу икки унсур барча уюшиш ҳодисаларида мавжуд бўлади.

Хўш, уюшган гап нима ва у уюшиқ гаплардан нимаси билан фарқланади?

Маълумки, ҳар қандай гап грамматик ёки семантик – функционал шакланган бўлиши лозим. Шу боис улар кесимга эга бўлиб, бу кесим $[WP_m]$ (кесимлик кўрсаткичлари билан шакланган атов бирлиги) ёки $[WP]$ (семантик – функционал шакланган гап) тарзида бўлиши лозим. $[WP_m]$ содда гапларда битта, қўшма гапларда эса бирдан ортиқ бўлади.

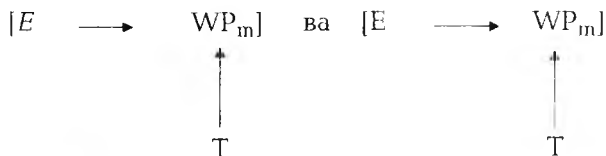
Қуйидаги гапларни қиёслайлик:

1. *Уканг расм чизар эди.* Бу гапнинг лисоний қолипи қуйидагича: $[E \longrightarrow WP_m]$

↑

T

2. *Укам расм чизар эди ва синглим телевизор кўрар эди* гапнинг қолипи эса қуйидагича:

Кўринадики, биринчи гапда $[WP_m]$ ва унинг кенгайтирувчилари мажмуи битта, иккинчи гапда иккита ва улар ўзаро тенг боғловчи ёрдамида боғланган. Энди учинчи гапга диққат қилайлик:

1. Чаккаси тиришиб, кўзи қизариб кетди – уюшган гап. Чаккаси тиришиб кетди ва кўзи қизариб кетди – қўшма гап.

Айрим ҳолларда уюнган гапларда ҳам $[P_m]$ ноль шаклда бўлиши мумкин: *У бароққош, кўзи чақчайган, афти ишшайган.* Гап мазмунидан ноль шакл охириги сўзшаклда эканлиги сезилиб турибди. Бунга гапни ўтган замонга айлантириши билан амин бўлиш мумкин: *У бароққош, кўзи чақчайган, афти буришган эди.*

Уюшган гаплар таркибидаги содда гапларнинг ўзаро умумийлиги (ва шу асосда умумлаштирувчи бўлаги) турли хил бўлади:

1. Ҳамма қисмлари хусусий (фарқли) бўлиб, фақат $[P_m]$ қисми умумий бўлган уюшган гаплар: *Жамшид ёзар, Исроил ўқир эди.*
2. Ҳамма қисмлари хусусий бўлиб, фақат кесимнинг луғавий қисми ва кесимлик қўшимчалари умумий бўлган уюшган гаплар: *Жамшид тез, Исроил секун ёзар эди.*
3. $[WP_m]$ ва унинг кенгайтирувчи бўлаклари умумий бўлиб, фақат эга ва $[WP_m]$ кенгайтирувчисининг кенгайтирувчиси билан фарқланувчи уюшган гаплар: *Жамшид оқ, Исроил қизил гул олди.*

$[P_m]$ уюштирувчиси восита сифатида. 1. *Кун қайтган ва баҳор кунларининг учдан икки қисми ўтган эди. (С.А.)* 2. *Эрта ёғиб ўтган ёмғир чанг ва губорни ювиб кетган, дарахтларнинг япроқлари тиниқ ва тоза эди.* 3. *Пахта далаларида энди салқин кучайган, тунгги елар эсар... эди. (Ойбек.)* 4. *Сиддиқжон ўзига бундоқ савол бермас ва бундоқ савол хаёлига ҳам келмас эди. (А.Қ.)* 5. *Сайёра биринчи, укам иккинчи экан. («Тонг юлдузи».)* 6. *Аҳмад тикувчи, Салим боғда қоровул эмишми?* 7. *Алпомишу Рустамлар сизга ёр, Равшанбек ва Авазхонлар мадақкор бўлсин.* 8. *Доқлад ишнинг бориши, мунозара эса бутунлай бошқа масала ҳақида.*

$[WP_m]$ уюштирувчи восита сифатида. 1. *Яхши топиб, ёмон қошиб сўзлар. (Мақол.)* 2. *Онаси ўқисин, опаси ишласин деди. (М. Исмоилий.)* 3. *Савр ойининг булувлари ҳавода ўкириб, селлар қуйиб утди. (Ойбек.)* 4. *Жамшид*

битталаб, Жаҳонгир жуфтлаб санай бошлади.
 5. Нилуфар китоб, Феруза журнал ўқиб ўтирарди.
 6. Меҳнатдан дўст, ғийбатдан душман ортар. 7. Қизиқ,
 Иродани Акбар, Акбаржонни Гулчеҳра севади. 8. Сени энди
 Азроил ҳам уради, шайтон ҳам. 9. Унинг келганини на
 Қурбон ота пайқади, на Сиддиқжон (А.Қ.)

[W] ёки [Pm] кенгайтирувчилари билан фарқланувчи уюшган гаплар. 1. Эрта ёғиб ўтган ёмғир чанг ва ёмғирни ювиб кетган, дарахларнинг япроқлари тиниқ ва тоза эди. 2. Уйғонганда суяклари зирқирар, у ўзини ланж туярди. 3. Ахмоқ ҳориганини билмас, кўса қариганини. 4. Ахмоқ қизини мақтар, тентак ўзини (мақол). 5. Баланд симёғочлардаги лампочкалар нури ҳам тарвақайлаб кетган, сояси ҳовлига тушиб турар эди (С. Зуннунова.) 6. Яхшидан от қолади, ёмондан доғ. (Мақол.) 7. Саодатхон жим қолган, кўнглида ғазаб ёнар эди. («Шарқ юлдузи»). 8. Бирники мингга, мингники туманга. (Мақол.)

Куринадики, уюшган гапларни ҳосил қилишда уюштирувчи восита муҳим мавқега эга. Умумлаштирган ҳолда уюшган гаплар кесимлари қуйидаги хоссаларга эга бўлади:

1. Ҳамма кесимлар бир хил шаклда бўлади:

а) (...[W₁] + – ган, ... [W₂] + – ган) эди;

б) (...[W₁] + – гандай, ... [W₂] + – гандай) эмиш.

2. Кесимдаги [W] нинг грамматик шакли ҳар хил бўлади:

а) (...[W₁] – – ган, ... [W₂] + – (а)р –) P_m;

б) (... [W₁] + – (и)б, ... [W₂] + – мас) P_m.

3. Кесимдаги [W] ҳам, [Pm] ҳам бир хил, уларнинг кенгайтирувчилари ҳар хил бўлади.

[.. [W₁] + – ган .. [W₂] + – ган] P_m

↑

Т

↑

А

каби.

ҚҰШМА ГАП

Қўшма гап содда гаплар билан мустаҳкам боғланган, бироқ ундан ҳам структур, ҳам узатилаётган ахборот нуқтаи назаридан фарқланувчи синтактик қурилма ҳисобланади. Шу боис қўшма гапнинг умумий лисоний моҳияти унинг содда гаплар билан ўзаро муносабатида очилади. Лисоний структура жиҳатидан қўшма гапнинг содда гапдан фарқи маълум даражада равшан. Аниқроғи, содда гапда шаклланган кесим битга бўлса, қўшма гапда у бирдан ортиқ бўлади ва бирдан ортиқ содда гапларнинг мазмун ҳамда грамматик жиҳатдан бирикувидан ташкил топади. Мисоллар: *1.Мен сизни биламан, сиз бундай қилмайсиз. (О.) 2.Нима қиласан, қишлоққа қайтасанми? (О). 3.Дунёда нима кўп – кулгу кўп. (О). 4.Биламанки, содда бармоқларинг тилла узук тақмаган. (У.) 5.Мажлисда кўриладиган масалаларнинг муҳим томони шундаки, Бақа қурилмадаги чўл ерларни сувга сероб қилиш масаласи муҳокама қилинади.*

Кўринадикки, 1—гапда биламан ва қилмайсиз, 2—гапда қиласан ва қайтасанми, 3—гапда кўп ва кўп, 4—гапда биламан ва тақмаган, 5—гапда шундаки ва муҳокама қилинади каби ҳар бир гапдаги бирдан ортиқ кесим синтактик қурилмаларнинг қўшма гаплигини таъминловчи муҳим асослардан биридир. Кесимларнинг бирдан ортиқлигидан ташқари, ҳар бир қўшма гапда ифодаланаётган бирдан ортиқ фикр, ахборотнинг ўзаро зич муносабати, гаплараро грамматик тақозо этувчилик ҳамда интонацион яхлитлик кабилар ҳам бу синтактик қурилмаларнинг қўшма гаплигини таъминлайди.

Коммуникатив нуқтаи назардан содда гап бир фикрни, ахборотни узатиш вазифасини бажарса, қўшма гапда бирдан ортиқ ҳукм ўз ифодасини топган бўлади. Шунингдек, бу алоҳида ахборотлар асосидаги муносабат ҳам қўшма гапда қайсидир даражада бўртиб туради. Масалан: *Жаҳонгир келди. Мен шу ондаёқ жўнадим* гапларида ифодаланган фикрлар бир—бирига ўзаро боғлиқ бўлиб, гапларнинг бири иккинчисини тақозо этади. Бу жиҳатдан улар *Жаҳонгир келди ва мен шу ондаёқ кетдим* гапидан ажралиб туради.

Шундай қилиб, қўшма гап грамматик шакланган ва бирдан ортиқ ахборотни ташиш учун мўлжалланган содда гапларнинг грамматик, семантик, интонацион ва коммуникатив жиҳатлардан яхлитланган бутунлигидир.

Қўшма гап таркибидаги содда гаплар алоҳида олинган содда гаплардан нисбатан мустақил эмаслиги билан ажралиб туради. Аввало, бу грамматик ва интонацион номуस्ताқилликдир. *Баҳор келди, шунинг учун дала ишлари қизиб кетди* қурилмасини эргаш гапли қўшма гап қилиб турган нарса мазмуний тақозо этувчанликдир. Биринчи гапдаги мазмун иккинчи гапдаги мазмун учун сабаб мақомидир. Бироқ бундай мазмуний зич боғланишсиз ҳам қўшма гап ҳосил бўлиши мумкин. *Осмонда турналарнинг «қурей—қурей»и эшитиларди, узоқлардан чўпонларнинг ҳай—ҳайлагани қулоққа чалинардди.* Иккинчидан, *шунинг учун* боғловчиси қўшма гап аъзоларини грамматик жиҳатдан зич муносабатга киритган. (Бироқ бу боғловчисиз ҳам қўшма гап ҳосил қилиш мумкин: *Баҳор келди, дала ишлари қизиб кетди.*) Аммо содда гаплар орасидаги интонацион узилиш қўшма гапни содда гапга парчалаб юбориши мумкин: *Баҳор келди, шунинг учун дала ишлари қизиб кетди.*

Демак, маълум бўладики, қўшма гап таркибидаги содда гапларнинг ўзаро зичлашуви мазмун, грамматик шакл ва интонация нуқтаи назаридан бўлади. Аммо бу омиллар даражали зиддиятда туради:

интонация — грамматик шакл — мазмун

Чунки мазмуний боғлиқлик ва грамматик шакл мавжуд бўлса ҳам, бирлаштирувчи интонация бўлмаса, айрим гаплар қўшма гапни ташкил эта олмайди. Аммо мазмуний боғлиқлик ва грамматик алоқа бўлмаса ҳам, интонация асосида қўшма гап ҳосил қилиш мумкин (боғловчисиз қўшма гап.). Содда гаплар асосида ажратувчи пауза бўлганда, қўшма гапнинг яхлитлигига путур етади. Масалан, *Мен сен билан бормоқчи эдим. Бироқ сен қаршилик қилмаслигинг керак.* Гаплар орасида қўшма гапнинг барча белгилари мавжуд. Биргина бирлаштирувчи оҳангнинг йўқлиги содда гапларнинг мустақил бўлишига олиб келган.

Қўшма гапларни уюшиқ кесимли содда гаплардан, содда ва қўшма гаплар орасидаги уюшган гаплардан фарқлаш лозим. Уюшиқ кесимли содда гаплар эгаси битта, битта умумий [Pm] га эга бўлган бирдан ортиқ кесимлардан ташкил тошган гаплардир. Мисоллар: 1. *Жамшид ўқир, ёзар ва чизар эди.* 2. *Дўкондорлар дўконларини очиб, мудраб ўтиришарди.* 3. *Қушлар тинимсиз чуғурлашар ва чарх уришар эди.* Уюшган гаплар эса, айтилганидек, бирдан ортиқ эгага, шунингдек, битта умумий [Pm] ли бирдан ортиқ кесимга эга бўлган гаплардир. Мисоллар: 1. *Баҳор келар, дала ишлари қизиб кетар эди.* 2. *Жамшид ўқир, Жаҳонгир ёзар, Исроил эса чизар эди.* 3. *Дўкондорлар савдога чорлаб, атторлар эса молларини мақтаб ўтиришарди.*

Қўшма гаплар эса ҳар бири ўз [Pm] га эга бўлган бирдан ортиқ кесимлардан ташкил топади. 1. *Жамшид ўқирди, Жаҳонгир ёзарди, Исроил эса чизарди.*

Формал – функционал ёндашувда бир эгали, лекин бирдан ортиқ кесимли гаплар қўшма гап сифатида қаралади. Чунки ҳар бир кесимда шахс – сон, замон, тасдиқ – инкор, модаллик/майл (кесимлик) маънолари бирдан ортиқ ифодаланади. Бу эса семантик нуқтаи назардан уларнинг ҳар бирида алоҳида ахборот мавжудлигидан далолат беради.

Қўшма гаплар таркибига кирувчи содда гаплар орасида тенг ёки тобе синтактик алоқа мавжуд бўлади. Агар у тенг боғловчи ёрдамида амалга оширилган бўлса, тенгласиш дейилади: 1. *Ўғлим келди ва тўйни бошлаб юбордик.* 2. *Баҳор келди ва дала ишлари қизиб кетди.* Тўғри, бу гаплар орасида сабаб – оқибат алоқаси мавжуд ва уларни мазмунан тобе – ҳоким гапларга киритиш мумкин. Бироқ гапларда мазмунан тобеллик, шаклан тенглик мавжуд бўлганда, формал ёндашув гапларни тенг муносабатли қўшма гап сифатида қарайди. Шу боисдан боғловчили қўшма гаплар боғловчиларнинг табиатиға кўра, боғланган қўшма гаплар ва эргаш гапли қўшма гапларға ажралади.

Содда гаплардаги тенгласиш ва тобеланиш қўшма гаплардаги тенгласиш ва тобеланишдан фарқ қилади. Бу қўйидагиларда қўринади:

1. Содда гапда тенг ва тобе алоқа турли қурилмаларни вужудга келтиради. Аниқроғи, тенг алоқа уюшиқ бўлакларни ўзаро боғлайди: *1. Яшил ўрмонлар ва қорли тоғлардан ўтдик. 2. Жавоҳир ўқир ва ёзар эди.*

Сўз бирикмаларини фақат тобе алоқа вужудга келтиради: *китобнинг варағи, китобни ўқимоқ* каби. Қўшма гапда эса тенг ва тобе алоқа битта лисоний бирлик — қўшма гапнинг турли кўрипишлари учун хизмат қилади.

Тобе ва тенг боғловчи воситалар бир хил семантик муносабатни ифода этиши мумкин. Фақат уларда ушбу маъно кучли ёки кучсизлиги билан фарқланади: *Баҳор келди ва дала ишлари қизиб кетди — Баҳор келди, шунинг учун дала ишлари қизиб кетди.* Ҳар иккала қўшма гап аъзолари орасида ҳам сабаб—оқибат муносабати мавжуд. Гапларнинг иккинчисида у кучли, биринчисида кучсиз. Гапларнинг пропозициясида бу муносабат бир хил, фақат ва боғловчиси буни кучсиз, *шунинг учун* боғловчиси кучли намоён қилган.

2. Содда гапдаги тенг боғланиш қўшма гапдаги тенг боғланишга нисбатан мустақилдир. Чунки содда гапда тенг боғланиш уюшувлик билан «йўлдошдир». У содда гапни кенгайтириш, ахборотни мураккаблаштириш вазифасини бажарса, қўшма гапда таркибий қисмларни бир яхлитликка бирлаштириш вазифасини бажаради.

3. Тенгланиш ва тобеланиш алоқалари ифодаладиган маъновий муносабатлари жиҳатидан содда ва қўшма гап фарқланади. Содда гапда боғловчисизлик, асосан, тенгланиш муносабатини ифодалайди ва уюшиқ бўлакларда юз беради. Сўз таркибидаги грамматик воситали тобеланишни боғловчисизлик, воситасизликка алмаштириб бўлмайди. Қўшма гапда эса эргаш гапли қўшма гап таркибидаги содда гапларни ҳам, боғланган қўшма гап таркибидаги содда гапларни ҳам боғловчисиз гапга айлантатириш мумкин. Унинг алоқа тури боғловчисиз алоқадир. *1. Ботирлари канал қазади, шоирлари фазл ёзади. (Ҳ.О.) 2. Бор борича, йўқ ҳолича. 3. Яхши отга бир қамчи, ёмон отга минг қамчи (Мақол.) 4. Юрағида қандай дарғ бор — мана бу менга сир. (О.)*

Боғловчисиз қўшма гаплар таркибидаги содда гаплар ўзаро тобе ёки тенг боғловчи воситаларсиз бирикади. Аммо бу гапларда мазмуний ва интонацион яхлитлик кучаяди. Чунки боғловчи воситалар, мазмуний ва интонацион бирикувчанлик омиллари қўшма гап таркибида учбурчак бурчаклари каби яхлитликни ташкил этиб, улардан бири кучсизланса, бошқалари бунинг эвазига кучаяди. Демак, боғловчисиз қўшма гапларда боғловчи воситаларнинг ҳиссаси мазмуний ва интонацион бирикувчанлик омиллари зиммасига юклатилади.

Кўринадики, икки ёки ундан ортиқ содда гапларнинг бир мураккаб бутунликни ташкил этиши уларнинг шаклий (грамматик), мазмуний ва интонацион мувофиқлиги натижасида юз беради. Қўшма гапни ташкил этаётган содда гаплар оҳанг жиҳатидан мутлақ тугалликка эга бўлмайди. Аммо мазмуний ва грамматик жиҳатдан нисбий яқунланган бўлади. Бу нисбийлик мустақил содда гаплардаги тугалланганликдан фарқланади. Қўшма гап таркибида бирикаётган бир содда гапнинг модал сифатлари иккинчисига таъсир этмасдан қолмайди. Натижада янги модал маъно вужудга келади. Бу масала кесимларнинг МКШ ва НКШ турлари билан ҳам зич алоқадор ҳодисадир. Шунингдек, қўшма гап таркибий қисмларини боғлаётган боғловчи воситалардаги модал маънолар ҳам ана шу ҳосила модал маънога қоришади.

Қўшма гаплар таснифи

Лисоний бирликлар серқирра моҳиятли бўлганлиги боис камида иккита парадигмага киради. Шу боисдан бирор бутунликка кирувчи лисоний бирликларни камида икки томондан таснифлаш мумкин бўлади.

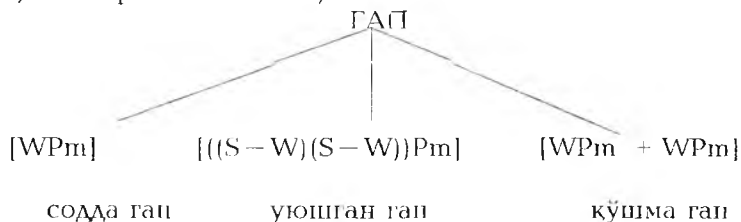
Қўшма гап ҳам лисоний бирлик сифатида мураккаб табиатли бўлиб, бу мураккаблик унинг лисоний сатҳда тугган ўрни, таркибидаги содда гапларнинг грамматик шакли ва боғловчи воситалари ҳамда мазмуний муносабатларининг ранг –баранглиги билан белгиланади. Шунингдек, қўшма гап турларини хилма – хил асосларда

турлича таснифлаш мумкин бўлади. Тасниф асосларининг аниқлиги ва таснифнинг изчил амалга оширилиши масала моҳиятини ойдинлаштиришда муҳим омиллардан биридир.

Қўшма гапларнинг маъновий ва структур синтаксис нуқтаи назаридан таснифи кўп ҳолларда ўзаро фарқланади.

Анъанавий синтаксис қўшма гаплар таснифида кўп ҳолларда уларнинг нутқий белги – хусусиятларига, зоҳирий аломатларига таянади. Структурал синтаксис таснифи эса қўшма гапларнинг лисоний моҳиятларидан келиб чиққан ҳолда амалга оширилади.

Қўшма гаплар, аввало, содда ва уюшган гаплардан ўз қурилиш усулларнинг бошқачалиги билан фарқланади. Демак, умумий лисоний моҳият сифатида гаплар қурилиш қолипларига кўра дастлабки таснифда учга бўлинади. (Таснифда гапларнинг энг кичик қурилиши қолипларига таянамиз.)

Бунда, айтилганидек, содда ва қўшма гаплар таснифнинг чекка ва уюшган гаплар оралиқ вазиятини эгаллайди.

Қўшма гаплар ҳам ўз навбатида қолипларнинг тур ва кўринишларига эга бўлади.

[WPm V WPm] умумий қолипининг юзага чиқин турларини, умумий қолип билан нутқий кўриниш орасидаги турли босқичдаги оралиқ қолипларни аниқлаш меъёрлари, белги ва мезонларни муайянлаштирмоқ лозим бўлади.

Маълумки, қўшма гапнинг тур ва кўринишларини ўрганишда содда гапнинг энг кичик қолипи асос қилиб олинган. Содда гапнинг энг кичик қолипи [WPm] дан

иборат бўлса, мантиқан қўшма гапнинг қурилиш қолипи $\{W_1Pm_1 R W_2Pm_2 R W_3Pm_3 \dots n\}$ дир.

Қўшма гапнинг лисоний қолипи $[W_1Pm_1 R W_2Pm_2 R W_3Pm_3 \dots n]$ эканлигини назарда тутган ҳолда қўшма гапнинг энг кичик қолипи учун $[WPm+WPm]$ рамзидан фойдаланилади.

Қўшма гапнинг воқеланиш усуллари ни белгилашда уч кўрсаткичга таянилади.

1. $[WPm]$ ларнинг эгаси $[E]$ бор – йўқлигига, бир хил ёки бошқа хил эканлигига.
2. $[WPm]$ лар таркибидаги $[W]$ нинг хусусиятларига (W ларнинг бир хил ёки бошқа – бошқа бўлиш, бир хил ёки ҳар хил сўз туркумлари билан ифодаланиши, турланишига кўра.
3. $[WPm]$ таркибидаги $[Pm]$ ларнинг бир хил ёки қисман бир хил эканлигига кўра.

$[WPm R WPm]$ қолишининг нутқий муайян гапларгача бўлинишларини бундан бошқа ўлчовлар асосида ҳам бериш мумкин. Масалан, иккита $[WPm]$ нинг боғланиш усуллари ва йўллари, $[WPm R WPm]$ умумий қолипининг турли хил кўринишларида таркибий қисмларининг боғланиш хусусиятлари ва уларни боғловчи воситалар, қўшма гап таркибига кираётган ҳар бир $[WPm]$ да тўлиқ ўхшаш, қисман ўхшаш, яқин ва зич аъзоларнинг бўлиш – бўлмаслиги, биринчи $[WPm]$ таркибида иккинчи $[WPm]$ га ишора қилувчи воситанинг бор – йўқлиги, $[WPm]$ лар таркибида нисбий, бир – бирини тақозо қилувчи унсурларнинг бор – йўқлиги кабилар шулар жумласидандир.

$[E]$ (эга) га кўра $[WPmRWPm]$ турлари. Қўшма гаплар бир умумий $[E]$ ли қўшма гаплар ва икки хусусий $[E]$ ли қурилмаларга бўлинади.

а) бир $[E]$ ли қурилмаларнинг қурилиш қолипи $[E (WPm R WPm)]$ кўринишида бўлади: *Мен янглишмайман, балки қаноатланиб сўзлайман. (А.Қоғ.)*

б) икки $[E]$ ли қурилмаларнинг қурилиш қолипи $[(E_1 - WPm_1) + (E_2 - WPm_2)]$ кўринишида бўлади: *Бунда булбул китоб ўқийди, Бунда қуршлар ипак тўқийди. (Ҳ.О.)*

$[W]$ га кўра $[WPm+WPm]$ турлари.

1. Бир хил [W]ли қурилмалар. [WPmRWPm]нинг бу тури бир неча кўринишларда бўлади.

а) [W]лари бир хил сўздан: *Сиз сўзламасангиз, мен сўзламоқчи эдим. (А.Қоғ.)*

б) [W]лари бир хил туркумдан: *Энди ортиқ турма, тишч ўтир. (А.Қоғ.)*

2. Ҳар хил [W] ли қурилмалар. Бунда [W]лар турли туркумга оид сўзлар билан ифодаланади: *1. Ёки менинг кўнглим ҳамма вақт ёш, Ёки сенга чирой умрбоғ йўлдош. (М. Бобоев.) 2. Яна нима бало исмлари бор, тилим ҳам келишмайди. (Ойбек.)*

[Pm] га кўра [WPm R WPm] турлари.

а) бир хил [Pm]ли қурилмалар. *Хотиним борди, борди. («Муштум»)*

б) ҳар хил [Pm]ли қурилмалар. *Қарайсанми, қарай қолгин. (Ү. Домлажонова.)*

Демак, гап марказини шакллантиришда муҳим роль ўйнайдиган [Pm] қўшма гап таркибидаги содда гапларда бир хил ҳам, ҳар хил ҳам бўлиши мумкин. Шундай ҳоллар ҳам бўладики, [Pm] умумий – битта бўлиши ҳам мумкин. Бунда энди қўшма гап эмас, балки уюшган гап вужудга келади. Маълумки, [WPmRWPm] қолипида [Pm] таркиби ҳар хил бўлган ҳолларда ўзбек тилининг табиати униқавсдан чиқариш..... имконини беради. Чунки ўзбек, умуман, туркий тилларда, бир неча сўзшакллар уюшганда умумий шакл охириги сўзшакл таркибида келиши қонуниятига таянсак, бундай гапларнинг қолипи {[W, W] Pm} кўринишида бўлади. Мисоллар: *1. Келган, кетган эдим. 2. Мен ўқиган, ёзган эдим.*

Кесимларнинг ҳар бирига эга кўйилиши билан улар уюшган гапларга айланади: *1. Мен келган, Жамшид кетган эди. 2. Мен ўқиган, сен ёзган эдик.*

Ҳар бир кесимни шакллантириш билан уюшган гап қўшма гапга айланади: *1. Мен келган эдим, Жамшид кетган эди. 2. Мен ўқиган эдим, сен ёзган эдинг.*

Структур тилшунослик уқтиришича, ҳар бир лисоний бирлик онгимизда маълум бир шакл ва мазмуннинг барқарор яхлитлиги сифатида яшайди ва хусусий ходисалар сифатида нутққа чиқади. Бу нутқий кўринишлар боҳисоб миқдорга эга. Бироқ бу нутқий

кўринишлар билан лисоний бирлик (умумийлик) орасида типик кўринишлар мавжуд бўлади. Юқоридаги [WPmRWpM] типик кўриниш [WPm, WPm], [WPm → WPm] ва [WPm ↔ WPm] оралиқ кўринишлари орқали нуқтий гапларга айланади.

Қўшма гап таркибий қисмлари ўзаро боғловчилар ёки боғловчи вазифасидаги сўзлар воситасида ёки мутлақо уларсиз боғланади. Бундан келиб чиққан ҳолда қўшма гапларни боғловчили қўшма гаплар ва боғловчисиз қўшма гапларга ажратиш мумкин бўлади. Боғловчили қўшма гаплар грамматик воситалар билан боғланган қўшма гаплар, лексик – грамматик воситалар билан боғланган қўшма гаплар ва лексик воситалар билан бириккан қўшма гапларга ажралади. Қўшимчаларнинг функциясига кўра тенг боғловчили ва эргаштирувчи боғловчили боғланган қўшма гаплар фарқланади.

Қўшма гап таркибида содда гапларнинг ўзаро муносабати асосида ҳам қўшма гапларни таснифлаш мумкин. Мазмун, грамматик ва интонацион муносабати нуқтай назаридан қўшма гап қуйидаги турларга бўлинади:

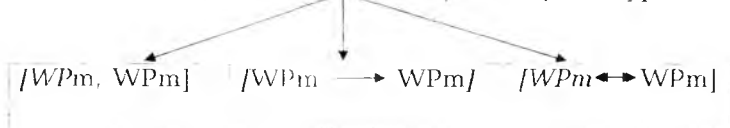
1.Таркибидаги содда гаплар бир – бирини мазмун ва грамматик жиҳатдан тақозо этадиган қўшма гаплар: *1.Кунлар исиди ва пахталар яна қийғос очилди. 2. Ёвларига осмон тутундир, шунинг учун бағри бутундир (Ҳ.О.) 3. Агар дунёнинг нариги бурчига сизни опичлаб боришга тўғри келсайди, мен севина–севина бажарардим.(О.) 4.Мен шундай бир иш қилдимки, ўлгунимча бундан фахрланаман.*

2.Таркибидаги гаплар бир – бирини мазмуний ва интонацион тақозо этадиган, бироқ, грамматик жиҳатдан талаб қилмайдиган қўшма гаплар: *1. Биз етиб келдик, кутубхона очилди. 2. Менга пул керак, қаердан оламан? (О). 3. Сиз ишонмаяпсиз, ишонмайсиз ҳам. 4. Энди мен бир жумбоқ айтаман, сиздан жавоб кутаман.*

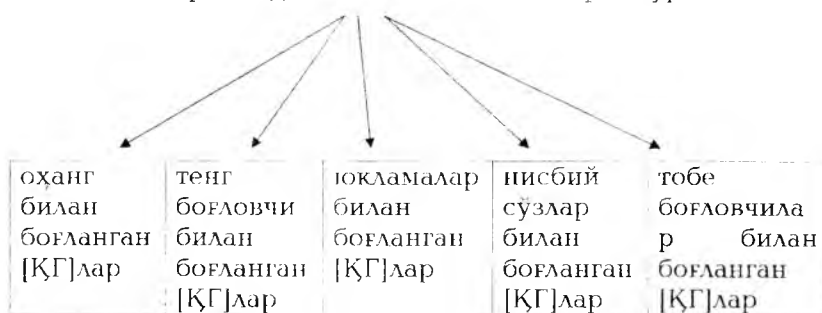
3.Таркибидаги гаплар бир – бирини на мазмуний, на грамматик тақозо этадиган, бироқ интонацион яхлит бўлган гаплар: *1.У отасини уйга шортди, уста секин қайрилди (С.Нурий). 2.Баҳор келди, ёз ҳам келиб қолади. 3. Сен ўз ишингни қил, мен ўз ишимни.*

Хуллас, қўшма гапнинг ўзи каби унинг таснифи ҳам турли – тумандир. Қуйида улардан айримларини келтираемиз.

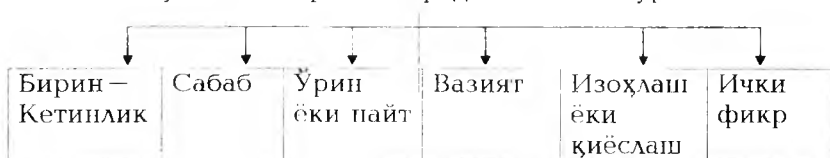
1. Гапнинг лисоний синтактик қолишларига кўра

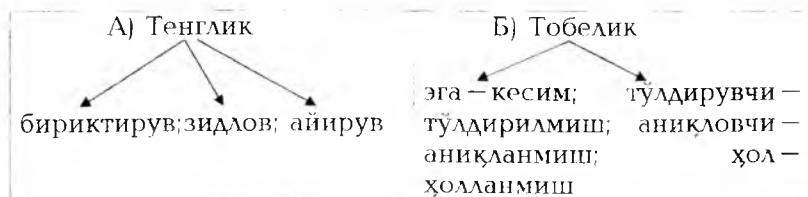
2. Гап таркибидати боғловчи воситаларга кўра

3. Қўшма гап таркибий қисмлари орасидаги маъновий муносабатларнинг ифодаланишига кўра

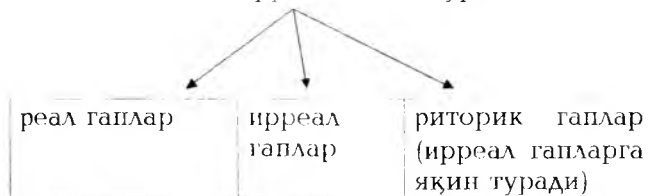
4. Қўшма гап қисмлари орасидаги функционал муносабатларига кўра

5. Қўшма гапларнинг ифода мақсадига кўра

6. Қўшма гап таркибий қисмларининг реаллик ва ирреаллигига кўра:

Қўшма гапларнинг қурилиш турларига кўра таснифи

Қўшма гапларнинг умумий лисоний қолипи $[WP_mRWP_m]$ бўлиб, у қуйидаги яна учта оралиқ кўринишларга ажралади:

$[WP_m, WP_m]$, $[WP_m \rightarrow WP_m]$, $[WP_m \leftrightarrow WP_m]$

Бу оралиқ кўринишлар бир қарашда анъанавий боғловчисиз, эргаш гапли ва боғланган қўшма гапларнинг рамзий кўринишидек тасаввур уйғотади. (Масалан, *Баҳор келди ва гуллар очилди* — $[WP_m, WP_m]$, *Баҳор келса, гуллар очилади* — $[WP_m \leftrightarrow WP_m]$ ва *Баҳор келса ва гуллар очилса* — $[WP_m \rightarrow WP_m]$ каби). Аслида бу қурилиш қолиплари қўшма гап таркибидаги содда гапларни боғловчи воситаларга кўра эмас, балки бу содда гапларнинг қўшма гап таркибидан чиқарилганда мустақил қўллана олин—олмаслик белгиси асосида амалга оширилган. Бунда, албатта, асос сифатида кесимлик турлари — МКШ ва НКШ га таянилади.

Демак, қўшма гапларнинг лисоний структур турларини белгилашда асосий омил қўшма гап таркибидаги тўлиқ шаклланган содда гапларнинг ўзаро муносабати ва содда гапларнинг ҳар бирининг нутқий

жараёнда қўшма гап таркибида воқеланган маънолари билан қўллана олиш ёки қўллана олмаслиги белгисидир.

[WPm, WPm] қолишли қўшма гаплар

[WPm WPm] қолишли қўшма гапларнинг моҳияти шундаки, унинг таркибий қисмлари саналмиш содда гап кесимларининг ҳар бири мустақил шакланган бўлиб, уларни осонгина алоҳида содда гапларга айлантириб юбориш мумкин: 1. *Мен сени ўйлайман, шуни биласанми?* (Х.Тўхтабоев.) 2. *Бориш керак, бориш керак.* (Х.Тўхтабоев.) 3. *Ўйигитни учратиш керак, ҳайтовур совиб қолгандир.* (Н.Тилолов.) 4. *Мен сени дейман, лекин сен кимни дейсан?* (С. Нуров.)

[WPm, WPm] типик кўринишли гапларда мустақил кесимлик шакли(МКШ)даги гаплар бирлаштирилади. Бирлашиш интонацион ва мазмуний омиллар асосида, кўп ҳолларда боғловчилар воситасида амалга оширилади.

[WPm, WPm] тирик кўринишли қўшма гапларни ташкил этувчи содда гаплар орасида турли маъновий муносабатлар мавжуд бўлади. Масалан, мазкур қолип асосидаги *Ўқитувчи келди, дарс бошланди* гапида қуйидаги ранг – баранг муносабатлар бор:

а)узилишли бирин – кетинлик;

б)узилишсиз бирин – кетинлик;

в)пайт муносабати;

г)натижа муносабати;

д)сабаб муносабати ва ҳоказо. Бу муносабатлар ҳар бир гапнинг таркибидаги [W] лар, [Pm]лар, қўлланган боғловчи воситаларнинг маъно ва вазифалари билан боғлиқ бўлиб, бевосита синтактик структурага дахлдор эмас. Чунки бир фикрни турли синтактик шаклларда, турли фикрларни бир синтактик шаклда бериш мумкин бўлади.

Демак, [WPm, WPm] типик кўринишининг умумий хусусиятини қуйидагича белгилаб оламиз. [WPm,WPm] бу мустақил содда гап сифатида қўллана оладиган бирдан ортиқ гапнинг нутқда маълум бир боғловчи воситалар билан ўзаро боғланиши ва битта тугал оҳангга, битта гап тўхтамига эга бўлишидир. Маълум бўладики,

[WPm, WPm] [WPmRWPm] умумий қолипнинг оралик бир кўриниши сифатида лисон ва нутққа дахлдор бўлади. [WPm,WPm] типик қурилишли гаплар [W] ва [Pm], шунингдек, (S) хусусиятларига кўра фарқланади.

1. [W] ва [Pm] қисмлари айнан бўлган қўшма гаплар. қўшма гаплар тирик турининг бу кўриниши такрор гаплар деб ҳам номланган: 1) Э, келинг, холла, келинг (А.Қаҳҳор). 2) Бош устидан ўтди кўп замон, ўтди ислом, ўтди зардўшти. (А.Орипов). 3) Ўтган ҳафта ҳам у кутди. у илҳақ кетди, келмадилар. (Т.Ҳасанов). Бундай гаплар диалогик нутқда жуда кўп қўлланади ва, кўпинча, таъкид, кўпайтириш, ишонч, ўкинч каби турлича маъноларни ифодалашга хизмат қилади.

2. [W] қисми бир хил, [Pm] қисми ҳар хил бўлган қўшма гаплар: 1) Сиз сўзламасангиз, мен сўзламоқчи эдим. (А.Қодирий). 2) Қарайсанми, қарай қолгин. (У.Домлажонова). 3) Вей, хотинни сизлар оласизларми, мен оламанми? (С.Аҳмад). 4) □ ариши – аълодан унинг табаррук овози эшитиланти, эшит, – деб қўйди. (Х.Тўхтабоев). Бу каби гапларнинг [W] қисми ўз кенгайтирувчилари билан қўлланиши турли маъно нозикларини ифодалашга имконият туғдиради. Чунинчи, Бунақа от сенга битмаганди, битмайдиам, битгулик қилмасин ҳам (А.Қўшшаев). уч қисми қурилмада икки қисм йиғиқ ҳолда келган, биринчи эса кенгайтирувчиларига эга.

3. [W] кўрсаткичига кўра ҳам қўшма гап қурилмалари турлича бўлиши мумкин? 1) Одамнинг балоси тил – забондир, ул билан боғлиқ фойда – зиёнидир («Асотирлар ва ривоятлар»); 2) Ютганинг ўзингники, чайнаганинг гумон (мақол); 3) Туяда юким йўқ, йиқилса, гагим йўқ (Мақол); 4) Кўзим очик экан, кизингни қорачага бердирмайман. (М.Исмоилий).

4. [Pm] кўрсаткичига кўра ҳам қўшма гапнинг турлари жуда кўп ва хилма – хил: а) [Pm] лари бир хил бўлган қурилмалар; б) [Pm] лари ҳар ʻхил бўлган қурилмалар. Бў кўринишлар ҳам, ўз навбатида, ички бўлинишларига эга. а. банддаги қурилмалар ўз ичига икки турни олади: ал.) айнан бир хил [Pm] ва бир хил [W] ли қурилмалар; а.2) айнан бир хил [Pm] ва ҳар хил

[W] ли қурилмалар: Бораман, дедим — у, бораман. (Ҳ.Ғулом). Хавотирланма: уйига бораман, кўраман. («Ёшлик») б баъдаги қурилмалар ҳам ўз кўринишларига эга.

5. Фақат [W] ва [Pm] бирликларидан иборат қурилмалар: 1) Билсанми, эй, билмайсан — да (Ҳ.Ҳ.Ниёзий); 2) Уришди, сўкишди, азобланди («Асотирлар ва ривоятлар»); 3) Кел, қўна қол («Асотирлар ва ривоятлар»). Бу қурилмалар ҳам хилмақхил кўринишларга эга, масалан, қурилманинг бир қисми йиғиқ, иккинчиси ёйиқ ҳолда ёки ҳар икки қисми йиғиқ ёки иккинчи қисми йиғиқ ва биринчи қисми ёйиқ ҳолларда келиши мумкин: 1) Кел, ўша жойда гаплашамиз (Ҳ.Ҳ.Ниёзий); 2) Кимсан, айт)»Ёшлик»); 3) Бор, гаплан (Ҳ.Ғулом) ; 4) Унинг муддаоси нима, билмайман. (Н.Сафаров). Шунингдек, қўшма гап таркибидаги йиғиқ ва ёйиқ қисмлар аралаш ҳолда ҳам кўп қўлланади: 1) Аввал уйга борсам, борсам, Норбойвачча билан икковлари ўлтирган экан (Ҳ.Ҳ.Ниёзий).

6. [E] лари ҳар хил, [W]лари бир хил, лекин [Pm]лари ҳар хил бўлган қурилмалар: 1) Сиз кетмасангиз, мен кетдим? (Ҳ.Ғулом); 2) Олди, уларни ҳам олишди, — деди у қалтираб (С.Анвар); 3) Мен ҳам кўрдим, унга ҳам кўринибди («Ёшлик»); 4) Ўлдирдинг, ўламан, девона (Ш.Холмирзаев).

7. [E] лари бир хил, [W] лари ҳам бир хил, лекин [Pm] лари ҳар хил бўлган қурилмалар: 1) Менга нима бўлди, нима бўлган эди — я? 2) Нега энди бўлмас экан, бўлган эди, бўлди, — дедим шошиб — пишиб. (Х.Тўхтабоев); 3) Қутурса, қутиргандир, эрга теккандан кейин қутирмайди (С.Аҳмад). Бу каби қурилмалар ҳам ўз навбатида, хилма — хил кўринишларга эгадир.

[WPm, WРm] типик кўринишли гапларни улар кенгайтирувчиларининг хусусиятлари (тузилиши, ифодаланиши), боғловчи воситаларининг хоссалари асосида ҳам янада кенгроқ ва батафсилроқ тавсифлаш мумкин.

[WPm → WРm] типик кўринишли қўшма гаплар

[WPm] → [WPm] типик кўринишли гапларда ҳар иккала содда гап ҳам шакланган [Pm] га эга бўлса — да, биринчи гапнинг маркази мустақил содда гап кесими (МКШ) бўла олмайди. У ҳамини тобе гап марказини шакллантирувчи восита сифатида бўлиб, ўз мазмунини намоён қилиш учун ўздан кейин мустақил ҳолда намоён бўла оладиган, воқеланиши учун олдинги гапга эҳтиёж сезмайдиган гап бўлишини тақозо қилади. Бошқача айтганда, бу типик кўринишли гап таркибидаги олдинги содда гапнинг кесими НКШ билан, кейингиси МКШ билан шакланган бўлади. 1. *Фирюза тоши узукни олар экан, Саудахоннинг кўзлари қувончдан ялтираб кетди. (С.Аҳмад.)* 2. *Раъно гуручни энди тузлаган ҳам эдики, ичкаридан Анвар чиқиб келди. (А.Қодирий)* 3. *Ботиржон телефонда энди гаплашиб бўлувдям, чой кўтариб Қирмизхон кириб келди. (Н.Аминов.)* 4. *Ҳаво очилса, айланишга борамиз. (С.Нурий.)* 5. *Унга устози чин дилдан баракалла баракалла деса, Азиз кўнглида тўлиб турган ниятини ҳам айтади.*

Бу гапларнинг барчасидаги биринчи содда гап мустақил қўллана олмайди, қўлланганда ҳам ушбу қўшма гап таркибидаги маъноларни бера олмайди. Кейин турган содда гаплар эса бундай эмас.

[WPm → WPm] тибли қўшма гаплар таркибидаги номустақил кесимни ҳосил қилувчи турли — туман воситалар бор. Номустақил кесим шаклининг ўзбек тилидаги тирик вакили шарт майли қўшимчаси —са дир. Масалан, *Мен ўқисам, у эшитади* гапида *У эшитади* гапи ўз ҳолича мустақил содда гап бўлиб кела олади, *Мен ўқисам* қисми эса қўшма гап таркибидан тапқарида шу ҳолича мазкур мазмунни бера олмайди.

—са қўшимчаси билан шакланган кесимли гаплар мустақил қўлланавериши ҳам мумкин. Масалан: 1. *Авра—астарини ағдариб моҳиятига назар ташласангиз. (С.Азимов.)* 2. *Қишлоққа борсам. (А.Қаҳҳор.)* 3. *Ватангадоликнинг мен тортмаган азобу—уқубати, озори бўлмаса керак. (С.Азимов.)* 4. *Наҳотки, ўлдирсалар.* 5. *Менга, Искандариядаги машҳур девонага, Берлиндан телеграмма келса бўладими? (С.Азимов.)* 6. *Қани, ҳей Мамадали, гапирсанг—чи.. (А.Қаҳҳор.)*

Ушбу гапларда *—са* шарт майли қўшимчаси истак, ачиниш, севинч, қисташ каби маъновий бўёқларга эга. Бу гаплар ўзидан кейин келувчи гаплар билан мазмунан боғланиб, мати яхлитлиги таъминлашга хизмат қилади. Шу каби гаплар қанчалик мустақил қўллана олмасин, барибир ўзларидан кейин қандайдир қурилмааларнинг бўлишини тақозо қилади. Масалан, 1. *—Уйга қайтсам. Нима дейсиз? —Яхши бўларди* каби.

—са бириктирувчи унсур сифатида қуйидаги мазмунларнинг ифодаланишига сабаб бўлади:

а) пайт: *Борсам, жойи гулзор экан, кўрсам ўзи жонан экан.* (Қўшиқдан).

б) тўсиқсизлик: *Алишер Навоий дунёдан ўтган бўлса, унинг асарлари тирик.*

в) шарт: *Сен бўлмасанг, гуллар кулмайди, сен бўлмасанг бўлмайди баҳор.*

—са унсури тобелик воситаси сифатида кўп ҳолларда эргаш гапнинг кесимини шакллантиради (зоқоридаги мисоллар). *Меҳмонларни жўнатдик, энди тарқалсак* гапидаги бош гапни, *Меҳмонлар келса, мен кетсам* гапида эргаш гапни ҳам, бош гапни ҳам шакллантирган.

—са унсурининг қўшма гаплар таркибида шарт мазмунини ифодалаши бир хил эмас. *—са* шакли баъзи гапларда шарт мазмуни кучли бўлса, баъзиларида кучсиз намоён бўлади. Шарт эргаш гапли қўшма гапларда шарт маъноси ўта кучли бўлади: *Сиз бўлмасангиз, мен яшай олмайман.* Бошқа эргаш гапли қўшма гапларда шарт маъноси бошқа маънолар «соя»сида жуда кучсизланади: 1. *Айтсам, кўнмади.* 2. *Чақирсам, эшитмади.* 3. *Дутор чалиб ўтирсам, тори узилиб кетди.* 4. *Ким гапирса, ўша айбдор саналади.*

Кўринадики, *—са* шарт майли шакли фақат шарт эргаш гапли қўшма гап учунгина хизмат қилмайди.

—(a)p+ —di шакли ҳам [Wp_m → Wp_m] типик кўринишидаги гапларни ҳосил қилади. Бу шакл кўп ҳолларда *—ар эди* шаклида келади.

—(a)p+ —di шакли қўшма гап таркибидаги содда гап кесимини шакллантирганда икки хил вазифа бажаради: *Салим ўқирди* гапида феълнинг замон шакли

вазифасида келган. *Салим ўқирди, укаси қўймади* эса — *(a)рди* «ўқиган бўларди» маъносини воқеалантириши учун кейинги гап зарурдир. Демак, бундай ҳолда —*(a)рди* боғлаш, тобелаш вазифасини бажармоқда. Кўринадики, *Салим ўқирди, укаси қўймади* гапи омонимлик табиатига эга.

Яъни:

*Салим ўқирди,
укаси қўймади.*

*Салим ҳар куни ўқир эди, бугун
эса укаси қўймади.
([WPm, WPm])*

*Салим ўқиган бўлур эди, укаси
ўқигани қўймади.
([WPm → WPm])*

—*(a)р экан* шакли қўшма гапнинг [WPm → WPm] типик кўринишли гапларнинг ҳам номустақил кесимини шакллантиради. Мисоллар: *Даврон папиросини оғзига келтирар экан, қўли ҳаяжондан қалтирарди.* —*(a)р экан* шакли [WPm, WPm] қолишли гаплар учун ҳам хизмат қилади: *У келар экан, демак, менинг бормаганим маъқул.*

—*(a)р* шакли қўшма гапнинг [WPm → WPm] типик кўриниши ҳосилалари таркибида келганда қуйидаги маъноларни ифодалайди:

а) шарт: *Агар ана шу ишга муносиб ҳисса қўшар эканман, халқ ишончини оқлаган бўламан.* (Ш.Рашидов.);

б) пайт: *Жаннат хола бегона бетоб бола тепасида ўтириб, ўз боласини ўйларкан, кўзларидан думалаб тушаётган аччиқ ёшлари ажинли юзларини куйдирарди.* (С.Аҳмад.);

в) сабаб: *Кечани кеча, кундузни кундуз демай тер тўкар эканмиз, турмушимиз ҳам фаровон бўлиши шарт.* (Ш.Рашидов)

—*ган эди* шакли, одатда, [WPm, WPm] қолишли гапларни ҳам ҳосил қилади. Чунки бу ҳам омонимик табиатли шаклдир. Лекин унинг таркибига болшқа бирлик киритилиши билан қўшма гап аъзолари орасидаги тенглик муносабати сўниб, тобелик муносабати вужудга келади. Масалан, *Қопқон томонга бурилган эди,*

бақириқ—чақириқ бошланди гапи ҳам [WPm, WPm] ҳам [WPm → WPm] қолинига тушади.

—ган ҳам эди: Эрташ кўринган ҳам эди, болалар югуришди. (С.Нурій)

—ган эди ҳамки: Арз қилишга оғиз жуфтлаган ҳам эдики, кулимсираб турган Бургут полвонга кўзи тушиди. (С.Аҳмад)

—ганга эди: Бизнинг дуомиз ижобат бўлганга эди, ҳаммамиз севинардиқ. (А.Шораҳимов)

Келтирилган мисолларнинг барчасида гапларнинг биринчи қисмлари иккинчи қисмларининг келишини талаб қилади.

—(и)б эди шакли ҳам айрим ҳолларда [WPm → WPm] тишини вужудга келтиришда иштирок этади: Шу кун иккун кўчага чиқиб эди, Зуннун бошлиқ беш нафар бола пойлаб турган экан. (М.Исмоилий).

деб воситаси: 1.Холмурод Гулсуннинг ўқитувчисини кўрсам деб, дераза орқасидан секин қаради. (П.Турсун.). 2. Болалар овқатланамиз деб, бирдан шийпон томон йўл олдилар. (Ҳ. Назир).

Қўшма гапнинг [WPm → WPm] типик кўриниши ҳосилалари таркибий қисмлари учун нафақат қўшимчалар, балки уларга кўмакчи мақомидаги нисбий сўзлар ҳам мўҳимдир: 1.Ким кўп ишласа, кўп ҳақ олади. 2.Кимки чиндан севса ёрени, умри ҳамиша баҳор. 3.Ҳар кимки вафо қилса, вафо топқусидир, Ҳар кимки жафо қилса, жафо топқусидир. (А.Навоий) 4.Гулнора қачон келса, Жаҳонгир ҳозир нозир. («Ёш куч»)

Кўринадики, қўшма гаплар таркибий қисмларининг ҳоким—тобелик муносабатини намоён қилишда нисбий сўзлар номустақил кесимлик шаклига қўшимча воситадир.

Қўшма гап таркибий қисмлари инверсия ҳолатида ҳам бўлади: 1.Боришим керак, айтмаса ҳам. Бундай гаплар қўшма гапнинг [WPm ← WPm] қолини ҳам мавжудлигидан далолат бермайди, балки улар [WPm → WPm] типик кўринишининг нутқий хосланган маҳсулидир. Демак, қўшма гапнинг кўп ҳосила берувчи типик қолишларидан бири [WPm → WPm] дир. Бунда

биринчи гап кесими шаклан ва мазмунан иккинчи бир гапга эҳтиёж сезади, лекин аксинча эмас.

Тобелик муносабатини таъминлашда соф номуस्ताқил кесимлик шакли ҳам, омонимлик кесимлик шакллари ҳам хизмат қилади.

Нисбий сўзлар номуस्ताқил кесимлик шакллариинг вазифасини мустаҳкамловчи воситадир.

[WPm ↔ WPm] типик кўринишли қўшма гаплар

[WPm ← → WPm] умумий кўринишли қўшма гапларни ташкил этувчи содда гаплар кесимларининг бири иккинчисини, иккинчиси биринчисини тақозо қилади. Иккаласининг ҳам кесими НКШ ҳисобланади. Бошқача айтганда, бу содда гаплар қўшма гапдан англашилган мазмунни ифодалаш учун бир – бирига эҳтиёж сезади. 1. *Ўзи сўраса экан, мен айтсам.* (П.Турсун.) 2. *Агар сув бўлсам, ҳосилга ҳосил қўшиларди.* (Ш.Рашидов) 3. *Агар Бозор ўқиганда эди, момосининг орзуси ушалган бўлур эди.* (Н.Илҳомов.) Бундай қўшма гап таркибидаги содда гапларни мустақил қўллаш мумкин. Лекин улар мустақил қўлланганда, бутунлай бошқа маъно юзага чиқади: 1. *Салим бизникига келарди.* (ўтган замон давом феъли – *Тез–тез келиб турар эди* маъносида). 2. *Биз бирга борардик.* (ўтган замон давом феъли – *Бирга бориб турар эдик* маъносида). Аммо бу гаплар ушбу кесимлик шакллариини ўзгартирмасдан бирлаштирилиб қўшма гап ҳосил қилинса, *Салим бизникига келарди, биз бирга борардик* (Мазмуни: *Салим бизникига келса эди, биз бирга борган бўлур эдик*) ва гап кесимлари [WPm ↔ WPm] кўринишидаги бирикувни ҳосил қилади.

[WPm ← → WPm] типик кўринишли қўшма гапларнинг кесимларини шакллантирувчи воситалар кам миқдорни ташкил этади:

1. а) биринчи қисмда –*са*, иккинчи гап кесимида – *(а)рди* шакли келади: 1. *Ойи, ҳаво очилиб кетса, бирга дарё бўйига борар эдик.* (М.Сафаров.) 2. *Ёз келса, битта асбобни олиб, бошқа юртларга иш қидириб кетарди.* (П.Турсун)

б) биринчи гап кесимида *—са экан*, иккинчи гап кесимида *—са шакли* келади: 1. *Отам бўлса экан, мен энди юрсам.* (Ф.Йулдош ўғли.) 2. *Ёз бўлса экан, дарёда чўмилсанг.* (С.Нурий.)

в) биринчи гап кесимида *—са+ми*, иккинчи гап кесимида *—арди* шакли келади: 1. *Бўз ўтларнинг минг—минг йиллардан буён чириб ётган илғизлари бу ерларни ўғитлаб, семиртириб юборган, агар сув бўлсам, тоғ—тоғ ҳосил битарди.* (Ш.Рашидов). Баъзан *—ми* юкласи *—са* шаклига бевосита қўшилади: 1. *Мабодо унинг қўлидан стакласа борми, мушукули осонлашиб, аҳволи енгилашарди.* (А.Қаҳҳор). 2. *Финг деса борми, жонини суғуриб оларди.* (С.Нурий.)

с) биринчи гап кесимида *—са эди*, иккинчи гап кесимида *—(а)рди* шакллари келади: 1. *Онам бўлса эди, қишлоғимга кетардим.* (О.) 2. *Агар Бозорнинг ақли бўлса эди, мен сенга ўхшаш камбағаллар билан маслаҳат қилар эди.* (С.Айний)

д) биринчи қисми *—са* ва иккинчи қисми *—мақсин экан* шакли билан келади: 1. *Етим қоладиган бўлса, онадан туғилмасин экан.* (П.Толиб). Бу шакллар билан қўлланган гаплар, асосан, шарт, истак, ишончсизлик, шарт—истак каби маъноларни ифодалайди.

Юкламалар гап таркибига кириб қўшма маънолар бериш билан бирга, кесимларнинг номустақиллигини янада кучайтиради:

а) *—у—ю* юкласи: *Кўзим тезроқ очилса—ю, боғларни майсаларни кўрсам.* (Ш. Рашидов);

б) *—да* юкласи: *Қувончи кўксига сиғмаса—да, одоб юзасидан ўзини ҳазин тутишга тиришар эди.* (Ойбек);

в) *ахир, наҳотки* юкламалари: 1. *Ахир хотиним деб, бола—чақам деб олов ичидан келса—ю, бу тантиқ ундан юз ўгирса.* (С. Аҳмад.) 2. *Ўғли қаҳрамон бўлса—ю, наҳотки, ундан шундай иш келиб чиқса.* (С.Аҳмад.)

Юкламалар қўшма гапдан англашилган юқоридаги шакллар маъносида таажжуб, таъкид каби бўёқларини орттиради.

II. а) биринчи гап кесимида *—син эди*, иккинчи гап кесими таркибида *—(а)рди* бирликлари қўлланади: 1. *Ўзи*

келсин эди, айтарди. (Н.Тиловов.) 2.Кекса овора бўлмасин эди, ўзи бериб келарди. (Н.Тиловов);

б) биринчи қисм кесими таркибида —син эди, иккинчи гап кесими таркибида —са шакли келади: 1.Олтин—кумуш қуриб кетсин эди, ҳамманинг оёғига тўкилаверса. (Ойбек). 2.Ўзи борсин эди, кўнгли тўлмаса. (С.Нурий).

III.Биринчи гап кесимида бошқа шакллар, иккинчи гап кесимида —(а)рди/—(а)р эди шакли келади: 1.Мен бўлмасам, қўйнинг ярми йўқолар эди.(Ф.Ғулом.) 2.Лекин ҳозир Гулнорнинг гавдасини парчалаб ташласалар ҳам, оғриқ сезмаган бўлур эди. (Ойбек.)

IV.Биринчи гап кесими —ган эди бирлиги билан, кейингиси бошқа birlikлар билан келади: 1.Агар бу икки батальон бу ердан кетмаганда эди, тўплар ҳимоясиз қолган бўлур эди.(Л. Толстой.)

Қўшма гап таркибида нисбий сўзлар иштирок этганда, содда гаплар номустақиллик касб этгандек тасаввур уйғотади:1.Ким деворнинг нариги томонига бўлса, у омон қолди. (Р.Файзий.) 2. Қаер обод бўлса, ўша ер меҳрни тортади. 3.Қўшнинг тилини нечоғлик яхши билсанг, уни тугиш шунчалик осон бўлади. (Ҳамза.) Бироқ бунда мазмуний ва шаклий номустақиллик — мустақилликни фарқлаш лозим бўлади. Салим келса, у воқеани айтиб беради қўшма гапи шаклий жиҳатдан [WРm→WРm] типик кўриниши ҳосиласидир. Чунки биринчи гапни иккинчисисиз қўллаб бўлмайди. Ким келса, у воқеани айтиб беради гапининг ҳар иккала қисми мазмунан бир — бирини тақозо этади, шаклан эса [WРm ←→ WРm] қолини маҳсулида ҳам, [WРm ←→

WРm] маҳсулида ҳам нисбий сўзлар иштирок этади. Аммо [WРm →WРm] қолишли гапларда у мутаносибликни кучайтиради, аммо уни ҳосил қилмайди.

Демак, [WРm R WРm] умумий қолипининг кўринишларидан бўлган [WРm ←→WРm] қолипи ҳар иккала узви кесимларининг ҳам номустақиллиги билан характерланади.

Шуни қайд этиб ўтиш керакки, «(Мен) ўқитувчиман» ва «(Мен) ўқитувчи бўлдим» каби ҳосилалар гапнинг алоҳида қолиплари эмас, балки бита

[WPrin]нинг турли сўз туркумлари билан ва кесимлик категорияси маъно ва вазифасининг турли шакллари билан ифодаланишидир. «(Мен) ўқитувчиман» гапида [W] от сўз туркумига мансуб сўз билан ифодаланса, «(Мен) ўқитувчи бўлдим» гапида [W] вазифасини «Ўқитувчи бўл» қўшма феъли бажариб келмоқда. Кесимлик категорияси маъно ва вазифасини бошқа—бошқа шакл ва воситалар билан бериш ҳам худди мана шу билан боғлиқдир. «(Мен) ўқитувчиман» ва «(Мен) ў—итувчи бўламан» каби гапларда гаплар парадигмаси эмас, сўз туркумлари ва кесимлик категорияси шакллари парадигмаси ўз аксини топади. Худди шунингдек, қуйидаги ҳол ҳам

	— ю	
	— да	
	— ми	
	ва	
	чунки	
Салим келди	шунинг	учун
бошланди		дарс
	зероки	
	натижада	
	шу сабабли	
	ниҳоят	
	ва ҳ.	

[КГ] парадигмаси эмас, балки боғлаш воситалари (ёки боғловчилар) парадигмасидир. Бу парадигма ўз аксини турли хил [КГ]ларни юзага келтиришда намоён бўлади, турли—туман маъноли (КГ)лар боғловчиларнинг ранг—баранг тажалласидир.¹ (КГ)ларнинг маънавий хусусиятларида юзлаб чиқадиган боғловчиларнинг ўзида парадигматик муносабатлари аксини (тажаллисини) биз —ўшма гаплар парадигмаси деб қабул қилсак (ҳақиқатда

¹ Тасаввуф диалектикасида ҳақиқат ва акс (тажалли) ҳамда ваҳдатул вужуд назарияси ўз ифодасини топади. Бутун борлиқ ҳақиқатдек куриinsa—да, у кўзгудаги акс, тажалли бўлиб, моҳияти Ҳақнинг алоҳида—алоҳида олинган сифатларининг акси, тажаллисидир. (Қар. Ҳазраткулов М. Тасаввуф. Душанбе, 1989. Степанянц М.Г. Философские основы суфизма. М.Наука. 1987. Яна қар. УСА ва ЭСГларда «Тасаввуф», «Тажалли», «Акс» мақолалари).

шундай кўринса ҳам), аксини, тажаллисини борлик, ҳақиқат деб қабул қилган бўламиз.²

Қўшма гаплар бир ойна, кўзгу бўлиб, уларнинг ранг – баранг маъновий муносабатларида боғловчилар парадигмаси ўз аксини топади. Мана шунинг учун ҳам ўзбек системавий синтаксисининг ривожда жуда ката аҳамиятга эга бўлган қўшма гаплар парадигмаси ҳақидаги тадқиқот ва мулоҳазалар уларни кўтара олмайдиган асосларга – анъанавий синтактик таълимотимиздаги қўшма гаплар назариясига – таянганлиги сабабли гаплар эмас, балки гапларнинг ўзаро боғланиши ва маъно муносабатлари парадигмаси ҳақида қиматли маълумотларни беради. Ўзбек тили синтаксисининг (ҚГ) ҳақидаги таълимотини нутқда (ҚГ)лар орасидаги маъновий муносабатларда ўз аксини топадиган боғловчилар парадигмаси таъсиридан озод қилиш эса, ўзбек тилида (ҚГ)лар – барчат ил бирликлари каби – жуда сода, ихчам ва равшан тузилишга эга эканлигини кўрсатиб туради. Унинг умумий қолипи [WPm R WPm] – яъни кесимлик категорияси кўрсаткичлари билан шакланган икки ёки ундан ортиқ атов бирлигининг (яъни мустақил гап маркази сифатида кела оладиган нутқий ҳосилалар қолипининг ўзаро мантииқий кўшилиши (яъни бир бутунликни ҳосил қилиши) бўлса, у қуйидагича кўринишларда намоён бўлади:

а) [WPm,WPm] – яъни кесимлик кўрсаткичлари билан шакланган икки ва ундан ортиқ атов бирлигининг эркин, нутқий боғланиши;

б) [WPm → WPm] – яъни кесимлик кўрсаткичлари билан шакланган икки ёки ундан ортиқ атов бирликлари бирининг иккинчисига тобе боғланиши;

в) [WPm ↔ WPm] – яъни кесимлик кўрсаткичлари билан шакланган икки ёки ундан ортиқ атов бирликларининг ўзаро маъновий мутаносиблиги. Бундан биз бевосита қўшма гаплар таснифи муаммосига яқинлашамиз. Мантииқий тўғри тасниф эса ўрганиш манбаининг серқирраллигини ҳисобга олган ҳолда бир асосдагина қурилиши мумкин: манба ҳар бир қирраси

² Таснифда бу сўроқ билан ишботлашди: «Ойнадаги акс ойна қаршисида турганга ухшайдими?» ёки Ойнадаги ойна қаршисида турганми?»

асосида алоҳида – алоҳида таснифлар учун замин бўлмоғи керак. Шунинг учун қўшма гап каби мураккаб серқиррали манба ҳам бир неча асосларда тасниф этилиши мумкин. Булардан қуйидагиларни санаб ўтиш фойдадан ҳоли эмас.

1. Қўшма гапларнинг тузилиши жиҳатдан таснифи. Бу таснифда (ҚГ)лар уч турга ажратилади:

а) эркин (контекстуал, нутқий) боғланишли (ҚГ)лар – [WP_m → WP_m] қолишли ҳосилалар;

б) тобеланган таркибли (ҚГ) лар – [WP_m → WP_m] қолипли ҳосилалар;

в) мутаносиб алоқали (ҚГ) лар – [WP_m ↔ WP_m] қолипли ҳосилалар.

2. Қўшма гап таркибидаги боғловчи воситаларига кўра таснифи

Бу тасниф соф шаклий бўлиб, қўшма гаплар орасидаги маъновий боғланиш қандай қўшимча (шаклий) воситалар билан таъминланишига таянади. Бу асосга кўра қўшма гапларнинг қуйидаги турлари ажратилади:

А) фақат оҳанг билан боғланган қўшма гаплар;

Б) юкламалар воситасида боғланган қўшма гаплар;

В) тенг боғловчилар воситасида боғланган қўшма гаплар;

Г) эргаштирувчи боғловчилар воситасида боғланган қўшма гаплар;

Д) нисбий сўзлар воситасида боғланган қўшма гаплар.

Боғловчи воситаларнинг маъно ва вазифадошлиғи.

Қўшма гапларнинг боғловчи воситаларга кўра юқорида берилган 5 тури асосида маънодошлик муносабатлари жуда кучли. Хусусан, фақат оҳанг билан боғланган қўшма гапларда ифодаланган маъновий муносабатлар қўшма гапнинг бошқа турлари билан ҳам берилиши мумкин. Бириктирув боғловчилари ёрдамида боғланган қўшма гаплар ва фақат оҳанг билан боғланган қўшма гаплар синонимияси жуда кенгдир. Қиёсланг: 1. *Баҳор бошланди, далада ишлар қизиди.* 2. *Баҳор бошланди ва далада ишлар қизиди.*

3. Қўшма гап таркибий қисмлари орасидаги маъновий муносабатга кўра турлари.

Бу таснифда қўшма гап таркибидаги қисмлар (гаплар) ўртасидаги маъновий муносабатга асосланилади ва иккита муҳим нуқтага эътибор қаратилади:

1. Қўшма гап таркибий қисмлари орасида қандай маъновий муносабат (М: пайт, ўрин, сабаб, бирин – кетинлик, моменталлик, изоҳлаш, қислаш ва ҳ.) ифодаланганлигига.

2. Айнан бир маънонинг турли йўллар билан ифодаланиши мумкинлигига (ёки аксинча).

Шакл ва мазмун муносабатлари нисбий мутаносибликда (яъни ассиметрик дуализм – номуносабатликда) бўлганлиги сабабли қўшма гапда полисемия ва омонимия ҳодисалари кузатилади.

Жумладан, пайт муносабатини ифодалашда қуйидагича синонимия ҳодисасини кузатишимиз мумкин:

1. Ўқитувчи келди, дарс бошланди.

2. Ўқитувчи келса, дарс бошланади.

3. Ўқитувчи келди – ю, дарс бошланди.

4. Ўқитувчи келди, шу заҳоти дарс бошланди ва ҳ.

Ёки шарт шаклида бир нечта семантик муносабат ифодаланиши натижасида синтактик полисемия ҳодисаси кузатилиши мумкин:

а) пайт маъноси – Борсам, укам йўқ экан.

б) шарт маъноси – Озодахон келса, айтаман.

в) тўсиқсизлик маъноси – Ақидохон келса ҳам, айтаман ва ҳ.

Қўшма гап таркибий қисмлари орасидаги маъновий муносабатга кўра таснифи билан қўшма гап қисмлари орасидаги функционал муносабатларга кўра таснифи ўзаро боғлиқ. Том маънода бу тасниф таркибий қисмларини ўзаро боғлашга хизмат қилувчи боғловчиларнинг ўз маънолари билан алоқадордир. Масалан, *агар* шарт ва пайт маъноларини беради.

Боғловчилар маъноси ва гап семантикаси жуда кўп ҳолатда боғловчиларнинг ўзгариши гаплараро ўзаро муносабатларнинг қисман ёки бутунлай бузилишига олиб келади. Масалан, *Ўқитувчи келди, дарс бошланди* қўшма

гапи турли боғловчилар билан боғланганда турли хил муносабатларни юзага келтириши мумкин. Жумладан,

- 1) *Ўқитувчи келди, дарс бошланди.*
- 2) *Ўқитувчи келди, чунки дарс бошланди.*
- 3) *Ўқитувчи келди, шу сабабли дарс бошланди.*
- 4) *Ўқитувчи келди, натижада дарс бошланди ва ҳ.*

4. Қўшма гап қисмлари орасида функционал муносабатларга кўра турлари

Бу таснифда қўшма гап таркибидаги гаплар бир – бирига қандай синтактик муносабатда эканлиги назарда тутилади. Гап қисмлари орасида функционал муносабатига кўра қўшма гаплар икки хилдир. Сўзлар қўшилмасида, уюшиқ бўлакларда бўлгани каби гаплар орасидаги муносабат тенглик (бирикиш, зидланиш, айириш) ёки тобелик табиатида бўлиши мумкин. Тенглик муносабатлари кўп ҳолатларда фақат оҳанг билан боғланган қўшма гаплар, юкламалар билан боғланган гап қўшма гаплар тенг боғловчилар воситасида боғланган қўшма гаплар орасида кўрилади. Боғловчи, юкламаларнинг маъносига кўра қўшма гаплар таркибий қисмлари орасидаги муносабатлар:

А) мўътадил бирин кетинлик

Баҳор бошланди, далада ишлар қизиди. Баҳор бошланди ва далада ишлар қизиди.

Б) узилмас бирин – кетинлик

Баҳор бошланди – ю, далада ишлар қизиди.

В) айирув

Гоҳ йиғлади, гоҳ кулди.

Г) зидлов

Келди, лекин гапирмади. Тортинди, лекин кирди.

Қўшма гап таркибий қисмлари орасида тобелик алоқаси моҳиятган сўз бирикмаси таркибий қисмлари орасидаги ҳоким – тобелик муносабати билан бир хил. Сўз бирикмасидан фарқи шундаки, бунда тобе қисм ҳам, ҳоким қисм ҳам алоҳида гаплар билан ифодаланади. Бу масала тилшунослигимизда «Эрганг гапли қўшма гаплар» мавзуси доирасида чуқур ва атрофлича ўрганилган.

5 турда ажратилади.

1. Кесим тобе гапли қўшма гаплар. *Мени ҳайратда қолдирган нарса шуки, қиз жуда оғир ярадор бўлиши қарамай жилмаяр эди. (Ойдин)*
2. Эга тобе гапли қўшма гаплар. *Ким бировга чуқур қазиса, унга ўзи йиқиласди. (Мақол)*
3. Ҳол тобе гапли қўшма гаплар. *Ёмғир аралаш қор ёғиб турган бўлса ҳам у негадир шошилмас ҳаёл билан банд эди. (О.Ёқубов)*
4. Тўлдирувчи тобе гапли қўшма гаплар. *Шунга эришишимиз керакки, аёллар ҳаётининг ҳар бир соҳасига эрлар билан тенг бўлсин. (А.Қ)*
5. Аниқловчи тобе гапли қўшма гаплар. *Умрлар бўладики тиригида ўлиқдир. Умрлар бўладики мангуликка тирикдир. (М.Шайхзода)*

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, бу тасниф маъно билан боғлиқ бўлганлиги сабабли бир қўшма гапнинг ўзи хилма – хил тасниф этилиши мумкин.

5. Қўшма гап таркибий қисмларининг ифода мақсадига кўра турлари

Қўшма гапнинг ўзи яхлитликда ифода мақсадига кўра дарак, сўроқ, буйруқ маъноларини ифодалайди.

1. *Бордик, кўрдик.*
2. *Бордимиз, кўрдимиз?*
3. *Борсин, кўрсин!*

Қўшма гап таркибидаги содда гапларнинг ўзи ҳам ифода мақсадига кўра дарак, сўроқ, буйруқ маъноларига эга бўлиши мумкин. Бу қуйидаги турларни беради:

- 1) дарак гап + дарак гап. *Бордик, кўрдик.*
- 2) дарак гап + сўроқ гап. *Бордик, кўрдингми?*
- 3) дарак гап + буйруқ гап. *Борамиз, сен ҳам кел.*
- 4) сўроқ гап + сўроқ гап. *Кеча бордингми, уни кўрдингми?*
- 5) сўроқ гап + дарак гап. *Борсанми, у келди*
- 6) сўроқ гап + буйруқ гап. *Келдингми, кир!*
- 7) буйруқ гап + буйруқ гап. *Бор, кўр!*
- 8) буйруқ гап + сўроқ гап. *Унга айт, борсанми?*
- 9) буйруқ гап + дарак гап. *Келсин, унга айтамин*

6. Қўшма гап таркибий қисмларининг ирреалликка муносабатига кўра таснифи.

Нутқимиздаги қўшма гаплар таркибий қисмлари кесимлари шаклларининг эркинлиги ёки ўзаро мутаносиблиги, боғлиқлиги жиҳатидан тасниф этилиши мумкин. Бу белгига кўра қўшма гаплар икки турга ажрагилади. Биринчи жуда катта гуруҳни [W Pm, W Pm] ЛСҚ ҳосилалари ташкил этади. Бундай гапларда қўшма гап таркибий қисмлари кесимлари ранг – баранг кўриниш ва шаклларда бўлади. Чунончи,

хабар майли+хабар майли (*Ёзибди, келади ёки У келди, биз ёзамиз*)
Хабар майли + буйруқ майли (*Ёзибди, борайлик*)

буйруқ майли + буйруқ майли (*Боринг, кўришин*)

буйруқ майли + хабар майли (*Келинг, борамиз*)

Бу бўлинишда иккинчи гуруҳни [W Pm ← — W Pm], [W Pm ↔ W Pm] ЛСҚ ҳосилалари – тобе ва мутаносиб таркибли қўшма гаплар ташкил қилади. Бу турдаги қўшма гапларда тобе таркиб (одатда қўшма гапнинг биринчи гапи) кесими номуस्ताқил кесим шаклида бўлади. Бунда ўзига ҳос қонуният мавжуд. Тобе гапнинг кесими ирреал (яъни келаси замондаги ҳали содир бўлмаган, содир бўладиган) ҳаракат ҳолатини атаб келса, иккинчи гап кесими ҳам шундай маънога эга бўлади ва, одатда, ҳозирги – ҳозирги – келаси, келаси замон ёки буйруқ майли шакларида бўлади. Масалан, *Келса, боради*.

Бу ҳолатда қўшма гап таркибий қисмлари кесими ўзаро мувофиқлашади. Агар иккинчи гап кесими ўтган замон шаклидан бирида бўлса, кучли каннотация воқеланади: *Келса, иш битди!* ёки *Сўраб қолса, тамом деяверинг!*

Бунда қўшма гап кесимлари ўтган замон шаклида келганда, тўсиқсизлик (ирреаллик) маъноси воқеланади: *Келсайди, кўрардик* ёки *Укам бўлсангиз эди, бахтиёр бўлардик*.

7. Қўшма гап қисмларининг ихтисослашган махсус шакллар билан ифодаланишига кўра турлари.

Бу таснифда гаплар икки турга бўлинади: гапнинг эгаси билан кела оладиган гаплар [²WPm] ва гапнинг эгасининг

бўлишига йўл қўймайдиган [1^{WPm}] гаплар. [2^{WPm}] ларнинг ҳосилалари икки таркибли гапларни, [1^{WPm}] гапларнинг ҳосилалари бир таркибли гапларни беради.

Ҳар икки қисми икки таркибли гаплар [2^{WPm} R 2^{WPm}]:

1) Тур чиқиб сўраш (А.Қодирий); 2) Бу ўртада қандай ташвишларга тушмадим, сурасанг (А.Қодирий); 3) Севаман, ушаман, кутаман («Тошкент оқшоми»).

Ҳар икки қисм бир таркибли бўлади: 1) Бориш керак, гапирини шарт; 2) Учишга қанот керак, ўқишга тоқат керак (Мақол); 3) Ана ҳақсизлик, албатга, кутишга тўғри келади (К.Тренев).

Бир қисми бир таркибли, иккинчи қисми икки таркибли бўлиши мумкин: 1) Ҳамма бажаряпти, бажаришинг, айтилсин («Шарқ юдузи») 2) Бориш керак, айтиб кетишди (У.Усмонов); 3) Ислоҳ қилингандир, рияз қилмоқ лозим («Ёш ленинчи»).

Юқорида келтирилган етти хил таснифларни давом эттириш, тўлдириш мумкин. Ҳамма бирликлардек, қўшма гап ҳам кўп қиррали ҳосиладир. шунинг учун бу хил таснифлар қўшма гап қирралари каби чексиздир. Давр, шароит, мақсад янги – янги талабларни ўртага қўшиши ва уларнинг ечимини талаб этиши мумкин. Шу талаблар асосида янги – янги таснифлар яратилиб, серқирра бир манбанинг (қўшма гапнинг) турли – туман қирралари тўлиқроқ очиб берилади ва бу манба негизида билимимиз чуқурлашиб боради.

МУНДАРИЖА

Муқаддима	4
Кириш	6
Синтаксис ҳақида умумий маълумот	6
ЛСҚ ва уни ажратиш усуллари. ЛСҚни тиклаш	15
Валентлик	20
СЎЗ БИРИКМАСИ	32
Сўз бирикмаси нутқ бирлиги сифатида	32
Сўз бирикмаси лисоний сатҳда	48
ГАП ҲАҚИДА МАЪЛУМОТ	57
Гап коммуникатив нутқ бирлиги сифатида	57
Гапда шакл ва мазмун муносабати	63
ГАП ЛИСОНИЙ САТҲДА	66
Гап ЛСҚси ва унинг тикланиши	66
Содда гапнинг таркибий қисмлари	72
Лисоний сатҳда гап бўлаклари	77
Кесимлик категорияси	79
Кесим	85
Эга	88
Хол	94
Сўз кенгайтирувчилари	
1. Тўддирувчи	99
2. Аниқловчи	103
Сўз кенгайтирувчилари ва гап кенгайтирувчиларнинг мувофиқлашуви ва фарқланиши	108
Гапда ажратилган сўз шакллари	113
Содда гапларда тенг боғланиш	118
Ундалма	123
Гапнинг кириш ва киритма кенгайтирувчилари	124
Гапларнинг ифода мақсадига кўра турлари	129
Содда гаплар таркиби. Ақтуал бўлиниш	132
Нутқий гапларнинг эмоционаликка кўра турлари	135
Уюшган гаплар	136
Қўшма гап	142

Босишга рухсат этилди 01.02.2006. Ҳажми 10,75 босма табоқ.
Бичими 60×84 1/16. Адади 200 нусха. Буюртма 65
М.Узлутбек номидаги Ўзбекистон Миллий Университети
оосмахонасида чоп этилди.